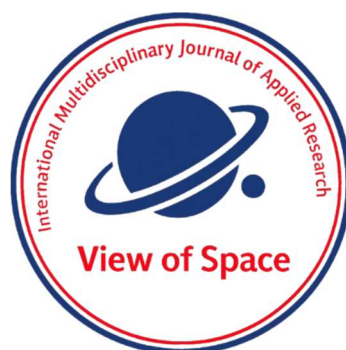

Dr. Mital Patel

Dr. Alkesh Vachhani

Prof. Vijay Bhatu

Managing Editor

Editor In Chief

Editor

ABOUT JOURNAL

View of Space International Multidisciplinary Journal of Applied Research (ISSN (P): 2320-7620) is a peer-reviewed and refereed international academic journal dedicated to the promotion and dissemination of high-quality research across diverse disciplines. The journal serves as a global platform for scholars, researchers, academicians, and industry professionals to present innovative research findings and practical applications that contribute to knowledge advancement and societal development.

The journal adopts a multidisciplinary approach, encouraging submissions from fields such as Social Sciences, Humanities, Management, Commerce, Education, Science and Technology, Engineering, Environmental Studies, Law, Health Sciences, and related interdisciplinary domains. By fostering cross-disciplinary dialogue, the journal aims to bridge theoretical frameworks with real-world applications.

View of Space follows a rigorous double-blind peer review process to ensure originality, academic integrity, and research excellence. The editorial board comprises experienced scholars and subject experts who maintain high ethical standards and publication quality. The journal is committed to timely publication, transparency in review procedures, and the promotion of open academic exchange.

AIMS & SCOPE

View of Space International Multidisciplinary Journal of Applied Research aims to publish high-quality, peer-reviewed research that promotes academic excellence and practical innovation across multiple disciplines. The journal encourages interdisciplinary studies and accepts original research articles, reviews, and applied research in areas such as Social Sciences, Humanities, Education, Management, Commerce, Science, Technology, Engineering, Law, Health Sciences, Environmental Studies, and related fields.

DETAILS OF JOURNAL	
Journal Title	View of Space International Multidisciplinary Journal of Applied Research
Starting Year	2013
Frequency	Monthly
Publication Format	Print
Subject Area	Multidisciplinary
Language	Multiple Languages
Publisher Name	Ananta Group of Journals
Publisher Address	Block No. H-10, Janakpuri Apartment, Zanzarda Road, Junagadh – 362001, Gujarat, India
Publisher Email	anantagroupofjournals@gmail.com

Published By

ANANTA GROUP OF JOURNALS

Block No. H-10, Janakpuri Apartment,
Zanzarda Road, Junagadh – 362001, Gujarat, India

Email: anantagroupofjournals@gmail.com

9879422702

Website: <https://anantagoj.org/>

ISSN Certificate

NATIONAL INSTITUTE OF SCIENCE COMMUNICATION
AND INFORMATION RESOURCES

(Council of Scientific and Industrial Research)

14, Satsang Vihar Marg, New Delhi 110 067 &
Dr. K. S. Krishnan Marg (Near Pusa Gate) -110 012

Ms. V. V. Lakshmi, Head, National Science Library

Phone: 91-11-2686 3759

E-mail: vvlakshmi@niscair.res.in

website: www.niscair.res.in

NSL/ISSN/INF/2013/571

Date : 11.3.2013

Mr. Alkesh R. Vachhani

503, Shri Laxmi Palace Near, Jogi Patrol Pump
Junagadh

Dear Sir/ Madam,

We are happy to inform you that the following serial(s) published by you has been registered and assigned ISSN (Print)

ISSN 2320 – 7620

View of Space : International Multidisciplinary
Journal of Applied Research

It is important that the ISSN should be printed on every issue preferably at the right hand top corner of the cover page.

The Indian National Centre will be responsible for monitoring the use of ISSN assigned to Indian Serials and for supplying up to-date data of the same to the International Centre for ISSN, Paris. For this purpose we request you to send us the forth coming issue of your serial on complimentary basis.

We solicit your co-operation in this regard.

Yours sincerely,

V.V. Lakshmi

(V.V. Lakshmi)

Head

National Science Library

Please don't forget to send a sample issue of the journal/URL with ISSN printed on it.

Contact : Ms. Shobhna Vij

e-mail : issn.india@niscair.res.in

phone : 011-26516672

Editorial Board

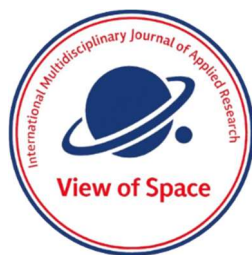
Sr. No.	Full Name	Designation	Institution
1	Dr. Nadia Benbouzid	Associate Professor	University Of Greenwich London Campus.
2	Prof. Mark Tushnet	William Nelson Cromwell Professor Of Law (Emeritus)	Harvard Law School, Harvard University, USA
3	Dr Kashyap Raval	Sr Lead Chemist	Nestle Health Science, New Jersey, USA
4	Dr Shazerinna Shah	Lecturer	University Of Greenwich London Campus.
5	Dr. S. Jameela	Associate Professor	Justice Basheer Ahmed Sayeed College For Women-Chennai
6	Dr. Ashishkumar Rami	Dean- Faculty Of Commerce And Management	Swaminarayan University-Kalol
7	Shivam Chaudhari	Research Director(I/C)	Gokul Global University- Siddhpur
8	Dr. Bhavsinh Dodia	Professor & Head	BKNMU, Junagadh
9	Dr. Suhas Vyas	Professor & Head	BKNMU, Junagadh
10	Dr. Hashmukhbhai Patel	Principal	Mahila College - Unjha
11	Dr. Heena Patel	Principal	Maniben M.P.Shah College – Kadi
12	Dr. Jayesh Patel	Principal	Sheth mnc college of education dabhoi
13	Dr. Alpesh Sinojiya	Principal	Taxshila Bed College – Halvad
14	Dr. Sanjay Radadiya	Principal	B. J. Vanijya Mahavidyalaya (Autonomous) – Vallabh Vidyanagar
15	Dr. Sweta Patel	Principal	Sheth U.T. Kapadia law college - Dabhoi
16	Dr. Sumer Singh	Associate Professor	Singhania University, Pachari Bari, Jhunjhunu, Rajasthan
17	Dr. Amul Kotadia	Associate Professor	Noble University-Junagadh

18	Dr. Bharat Kher	Assistant Professor	Saurashtra University -Rajkot
19	Dr. Mayuri Rathod	Associate Professor	Dr. Subhash University-Junagadh
20	Dr. Chiragbhai Darji	Associate Professor	Children's Research University
21	Dr. Mehulkumar Mistry	I/C Principal & Assistant Professor	Sardar Patel College Of Commerce
22	Dr. Priyanki Vyas	Associate Professor	Dr.Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad
23	Dr. Ankit Faldu	Assistant Professor	Smt. Chandaben Mohanbhai Patel Institute Of Computer Applications, Charusat
24	Dr. Om Joshi	Assistant Professor	Bknmu, Junagadh
25	Dr. Bhumik Upadhyay	Assistant Professor	Siddharth law college - Gandhinagar
26	Dr. Praful Kanjia	Assistant Professor	M.M. Ghodasara Mahila Arts And Commerce College- Junagadh
27	Dr. Pravinsinh Chauhan	Associate Professor	Shree g.k. & c.k. bosamia arts & commerce college, Jetpur
28	Dr. Pratigna Limbola	Assistant Professor	Bed College Rajkot
29	Dr. Jatin H. Rajdeep	Assistant Professor	Shri B. K. Patel Arts & Smt. L. M. Patel Commerce College, Savli
30	Dr. Sangita Bakotra	Assistant Professor	Shri & Smt. P.K.Kotawala Arts College – Patan
31	Dr. Bhavik Kantesariya	Assistant Professor	Saurashtra University – Rajkot
32	Dr. Rashmita Vishrama	Assistant Professor	N.P. Arts And Commerce College, Keshod
33	Dr. Hiral Mistry	Assistant Professor	Shree Swaminarayan Arts College, Ahmedabad
34	Dr. Janki Kotecha	Assistant Professor	Dr. V. R. Godhaniya Arts, Commerce, Home Science & I.T. College For Girls, Porbandar
35	Dr. Divyarajsinh Zala	Assistant Professor	Shree g.k. & c.k. bosamia arts & commerce college, Jetpur
36	Dr. Pathik Dodiya	Assistant Professor	Shree g.k. & c.k. bosamia arts & commerce college, Jetpur

View of Space International Multidisciplinary Journal of Applied Research

ISSN (P): 2320-7620

"Peer Reviewed & Refereed Journal"

INDEX

SR.NO.	TITLE & AUTHOR	PAGE NO.
1	IMPACT OF SARDAR PATEL'S LEADERSHIP ON TRADE AND AGRICULTURE REFORM DR. PANDYA ABHISHEK DEVENDRABHAI	1 TO 6
2	सरदार वल्लभभाई पटेल : लोह पुरुष और भारत का एकीकरण ऐतिहासिक एवं सांस्कृतिक दृष्टि डॉ. जंबा एम. चौधरी	7 TO 10
3	हिंदी साहित्य में सरदार पटेल की छवि डॉ. माडम अशोककुमार भीमशीभाई	11 TO 14
4	सरदार पटेलના નેતૃત્વનું મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ DR. PANDYA DHARMENDRAKUMAR CHANDULAL	15 TO 21
5	NATION AS TEXT: READING SARDAR PATEL'S VISION OF UNITY THROUGH BENEDICT ANDERSON'S IMAGINED COMMUNITIES GAURAV ROHITBHAI UMRETIYA DR. SUNIL H DER	22 TO 27
6	સરદાર પટેલના જીવન અને કાર્ય પર સાહિત્યિક અભ્યાસ DR. PATEL HARSHADBHAI GOVINDBHAI	28 TO 32
7	हिंदी साहित्य में सरदार पटेल की व्यक्तित्व और छवि DR. PARASBEN G. CHAUDHARI	33 TO 35
8	સરદાર પટેલ: આધુનિક ભારતના શિલ્પી ડો. કિશોર વી. ગજેરા	36 TO 42
9	हिन्दी साहित्य में सरदार पटेल की छवि विष्णुस्वामी काजल एस.	43 TO 45
10	सरदार पटेल के भाषणों की भाषा और शैली का अध्ययन DR. PRAVINBHAI PITHABHAI RATHOD	46 TO 48

SR.NO.	TITLE & AUTHOR	PAGE NO.
11	PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF SARDAR VALLABHBHAI PATEL'S LEADERSHIP DR. SHAILESH J. BUTANI	49 TO 52
12	SMART PRESERVATION: IMPLEMENTING AI, SHM, AND IMMERSIVE MEDIA FOR SARDAR PATEL DR. RUSHIKUMAR R. RAVAL	53 TO 58
13	THE ROLE OF SARDAR VALLABHBHAI PATEL IN STRENGTHENING THE COOPERATIVE MOVEMENT AND PROMOTING RURAL COMMERCE IN INDIA DR. DIVYARAJ SINH M. ZALA	59 TO 64
14	SARDAR VALLABHBHAI PATEL'S PHILOSOPHY OF UNITY IN DIVERSITY ASSO. PROF. DR. VITHAL J. RAMANI	65 TO 69
15	संवाद से संगठन: सरदार पटेल का भाषाई दर्शन प्रज्ञाबहन लक्ष्मणभाई राठोड़ डॉ. दीप्ति बी. परमार	70 TO 76
16	हिन्दी जीवनी साहित्य और सरदार वल्लभभाई पटेल डॉ. रेखाबेन झेंड. पटेल	77 TO 83
17	શ્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જીવન ચરિત્ર ડૉ. કિરીટ જગણી	84 TO 87
18	‘ભારતની આઝાદીમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ’ (ખેડા તથા બારડોલી સત્યાગ્રહમાં ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ સાથેની ભૂમિકા તથા મહાત્મા ગાંધી અને અન્ય રાષ્ટ્રીય નેતાઓ સાથે આઝાદીની લડતના સંબંધો) ભીમજી ખાયરિયા	88 TO 105
19	સ્વતંત્રતા પછીના ભારતમાં આર્થિક અને વહીવટી વિકાસમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ની ભૂમિકા DR. B. S. DAVE	106 TO 108

IMPACT OF SARDAR PATEL'S LEADERSHIP ON TRADE AND AGRICULTURE REFORM

DR. PANDYA ABHISHEK DEVENDRABHAI

ABSTRACT:

The leadership of Sardar Vallabhbhai Patel played a vital role in shaping the socio-economic transformation of India during the late colonial and early post-independence period. Patel was deeply committed to the welfare of farmers and the development of rural economic structures. His leadership in the Bardoli Satyagraha became a landmark event in the history of agrarian resistance, where he successfully mobilized farmers against unfair taxation imposed by colonial authorities. This movement not only strengthened the confidence of peasants but also laid the foundation for future agricultural reforms in India. After independence, Patel contributed significantly to economic integration by unifying numerous princely states into the political framework of India. This integration facilitated the free movement of goods, improved internal trade networks, and strengthened the national market system. Furthermore, his administrative vision led to the development of strong governance institutions, including the Indian Administrative Service, which helped ensure efficient policy implementation in agriculture and trade sectors. This study analyses how Patel's leadership contributed to the empowerment of farmers, the strengthening of rural economic structures, and the promotion of trade integration. The findings highlight that his policies and movements played a significant role in shaping India's agricultural stability and domestic trade development.

KEYWORDS: LEADERSHIP, MOVEMENT, ADMINISTRATIVE, AGRICULTURAL, TRADE

INTRODUCTION:

Agriculture has historically served as the foundation of the Indian economy, supporting a large proportion of the country's population and contributing significantly to national income. During the colonial period, Indian farmers faced numerous challenges, including excessive land taxation, limited access to markets, and exploitative administrative systems. These issues weakened rural economic stability and restricted agricultural productivity. In response to these challenges, several national leaders initiated movements aimed at improving the conditions of farmers and restructuring the economic framework of the country.

Among these leaders, Sardar Vallabhbhai Patel emerged as one of the most influential figures who championed the rights of farmers and advocated for economic reforms. His leadership combined strong political determination with practical administrative strategies. Patel believed that empowering farmers and strengthening rural economies were essential steps toward building a stable and self-reliant nation.

In addition to his contribution to agrarian movements, Patel played a crucial role in integrating princely states into a unified national structure after India's independence. This political integration helped create a unified market system, which promoted domestic trade and improved economic coordination across different regions.

The objective of this study is to examine the influence of Sardar Patel's leadership on agricultural reforms and trade development in India. The paper highlights how his initiatives strengthened farmer

movements, improved rural economic conditions, and contributed to the establishment of a unified national economy.

2. LITERATURE REVIEW

The leadership and administrative contributions of Sardar Vallabhbhai Patel have been widely discussed by historians and economists. Various scholars have examined his role in strengthening India's political unity and promoting economic stability.

Rajmohan Gandhi (1990), Patel's leadership during the Bardoli Satyagraha was instrumental in protecting farmers from excessive taxation and empowering rural communities. The movement became a symbol of organized resistance and demonstrated how collective action could influence government policies.

Similarly, B.R. Nanda (1977) emphasized Patel's administrative efficiency and pragmatic leadership style. Nanda highlighted that Patel not only contributed to the independence movement but also laid the foundation for a stable administrative framework after independence.

Bipan Chandra (2008) discussed how agrarian movements during the freedom struggle helped mobilize rural populations and challenge colonial economic policies. The author noted that movements led by leaders like Patel strengthened farmers' political awareness and contributed to the development of agrarian reforms in independent India.

Frankel (2005) examined India's post-independence political economy and highlighted that the integration of princely states significantly improved economic coordination and domestic trade. Patel's efforts in unifying regional territories helped eliminate internal barriers to trade and created a more integrated national market.

Furthermore, Guha (2007) described Patel as a decisive administrator whose leadership ensured political stability during a crucial transition period. His policies helped establish institutions that supported governance, rural development, and economic planning.

The existing literature clearly indicates that Patel's leadership played an important role in strengthening agrarian movements, improving administrative systems, and promoting trade integration in India.

RESEARCH METHODOLOGY

Research Design

The study is **descriptive in nature**. It focuses on examining historical developments and leadership contributions related to agricultural reform and trade development.

Data Sources

The study is based primarily on **secondary sources of information**, including:

Books on Indian economic history

Government reports and publications

Research articles and journals

Historical documents related to agrarian movements

Publications of academic institutions

Relevant materials from institutions such as the National Council of Educational Research and Training and the Reserve Bank of India were also consulted.

Method of Analysis

The collected information was analysed using:

Historical analysis

Comparative analysis

Qualitative interpretation

These methods helped in understanding the socio-economic impact of Patel's leadership on agricultural reforms and trade development.

Scope of the Study

The study mainly focuses on:

Agrarian movements during the freedom struggle

The Bardoli Satyagraha

National integration after independence

Institutional reforms affecting agriculture and trade

Research Objective:

The present study aims to analyse the contribution of Sardar Vallabhbhai Patel in shaping agricultural reforms and trade development in India. The specific objectives of the study are:

To examine the leadership role of Sardar Vallabhbhai Patel in the agrarian movements of India.

To analyse the impact of the Bardoli Satyagraha on agricultural reforms and farmers' rights.

To study the influence of Patel's policies on rural economic development.

To evaluate the contribution of national integration in strengthening domestic trade in India.

To assess the role of cooperative movements and administrative reforms initiated during Patel's leadership in improving agricultural and trade systems.

Sample Table

Table 1: Key Contributions of Sardar Patel to Agriculture and Trade Reform

Area	Key Initiative	Impact
Agricultural Reform	Bardoli Satyagraha (1928)	Reduction of unfair land revenue taxes
Farmer Empowerment	Organization of peasant movements	Strengthened farmers' political awareness
National Integration	Integration of princely states	Creation of unified national market
Administrative Reform	Establishment of modern civil services	Efficient governance and policy implementation
Cooperative Development	Promotion of cooperative societies	Improved access to credit and markets

5. SAMPLE FIGURE

Figure 1: Impact Framework of Sardar Patel's Leadership on Economic Development

Leadership of Sardar Patel

↓

Agrarian Movements

(Bardoli Satyagraha)

↓

Farmer Empowerment

↓

National Integration

↓

Trade Expansion and Economic Stability

1. Historical Background of Indian Agriculture and Trade

Before independence, the Indian agricultural system was characterized by structural weaknesses and economic exploitation. Colonial policies primarily focused on maximizing revenue collection rather than

promoting agricultural development. Land revenue systems placed heavy financial burdens on farmers, forcing many rural households into debt and poverty.

The absence of modern agricultural technology and irrigation infrastructure further limited productivity. Farmers largely depended on traditional farming practices, which made agricultural output highly vulnerable to climatic fluctuations. Moreover, the lack of organized market systems and transportation networks made it difficult for farmers to sell their produce at fair prices.

Trade during the colonial era was also influenced by British economic interests. The colonial administration encouraged the export of raw materials while restricting the development of domestic industries. As a result, internal trade networks remained underdeveloped, and regional markets were poorly connected.

These economic conditions created widespread dissatisfaction among farmers and rural communities. Movements led by national leaders aimed to challenge these exploitative policies and demand fair treatment for agricultural producers. Within this context, the leadership of Sardar Vallabhbhai Patel became highly significant.

2. Leadership Qualities of Sardar Vallabhbhai Patel

Sardar Vallabhbhai Patel was widely recognized for his strong leadership skills, administrative discipline, and commitment to national unity. His political career began with active participation in the Indian freedom struggle, where he gained recognition for organizing mass movements and mobilizing rural communities.

Patel's leadership style was characterized by pragmatism, strategic thinking, and effective communication with local communities. He believed that political freedom should be accompanied by social and economic justice. Therefore, he focused on addressing the problems faced by farmers and rural populations.

His ability to organize and guide large groups of farmers during agrarian protests demonstrated his deep understanding of rural economic challenges. Patel also emphasized cooperation, unity, and disciplined protest as essential tools for achieving social and economic change.

These leadership qualities enabled him to play an important role not only in the independence movement but also in shaping India's early economic policies after independence.

3. Bardoli Satyagraha and Agricultural Reform

One of the most significant contributions of Sardar Patel to agrarian reform was his leadership during the Bardoli Satyagraha in 1928. The movement was initiated in response to a substantial increase in land revenue imposed by the colonial government in the Bardoli region of Gujarat.

Farmers in the region believed that the increased tax rates were unjustified, particularly because agricultural conditions had been adversely affected by poor harvests. Under Patel's leadership, the farmers organized a peaceful protest and collectively refused to pay the increased taxes.

Patel played a crucial role in maintaining unity among the farmers and ensuring that the movement remained disciplined and non-violent. His negotiation skills and strategic leadership eventually forced the colonial authorities to reconsider their policy.

As a result, the government agreed to reduce the tax rates and return confiscated lands to the farmers. This victory significantly boosted the morale of peasants across India and demonstrated the effectiveness of organized resistance.

The success of the Bardoli Satyagraha also strengthened the position of farmers in political discussions and influenced later agricultural reform initiatives in independent India.

4. Role in National Integration and Trade Development

Following India's independence in 1947, Patel played a decisive role in integrating more than 560 princely states into the Indian Union. This process of political integration had profound economic implications.

Before integration, many princely states maintained separate administrative and economic systems, which created barriers to trade and economic cooperation. The unification of these regions under a single national framework helped remove internal trade restrictions and promoted economic coordination.

A unified political system also enabled the development of national infrastructure such as roads, railways, and communication networks. These improvements facilitated the movement of agricultural goods and industrial products across regions.

As a result, domestic trade expanded and regional markets became more interconnected. Patel's efforts in national integration therefore played an indirect but significant role in strengthening India's trade and economic stability.

5. Administrative and Institutional Reforms

Another important aspect of Patel's contribution was his role in establishing strong administrative institutions. He emphasized the importance of efficient governance in implementing development policies and maintaining economic stability.

The creation and strengthening of modern civil services ensured that government policies related to agriculture, trade, and rural development could be effectively implemented. A stable administrative framework also improved coordination between different regions and government departments.

These institutional reforms helped build the foundation for long-term economic planning and development in India.

6. Promotion of Cooperative Development

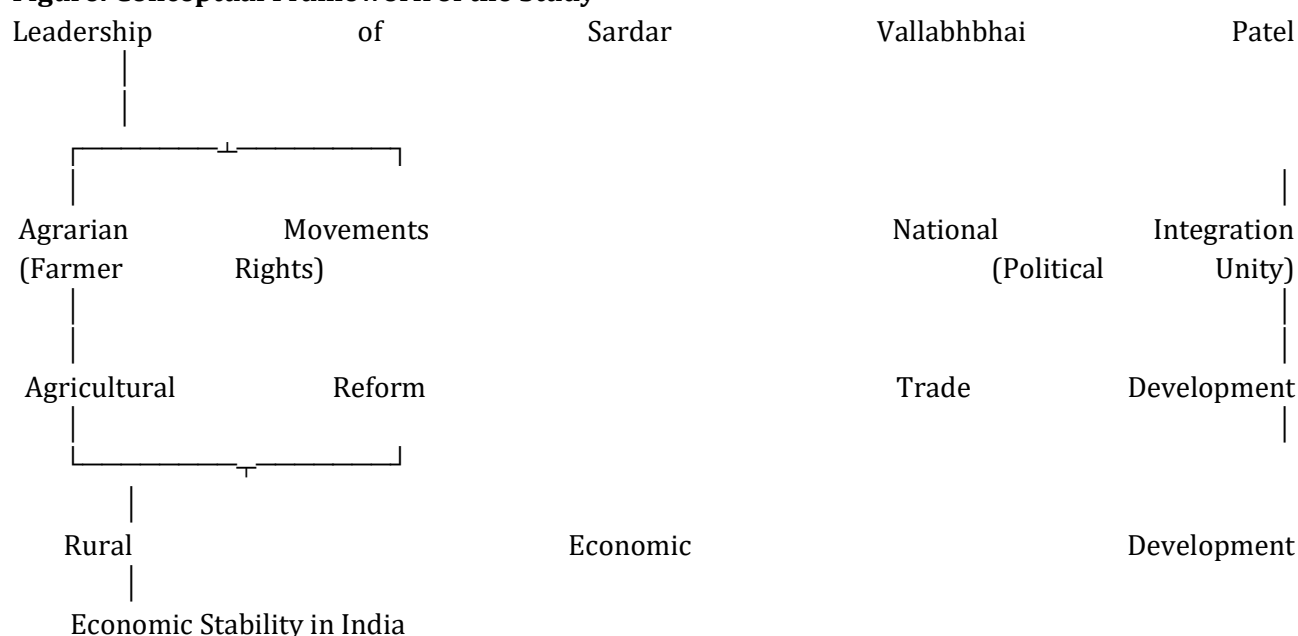
Patel also supported the development of cooperative institutions as a means of strengthening rural economies. Cooperative societies enabled farmers to pool resources, access credit facilities, and market their agricultural products more effectively.

By encouraging collective action among farmers, cooperative movements helped reduce dependence on moneylenders and improved financial security in rural areas. These initiatives also strengthened community participation in economic development.

CONCEPTUAL FRAMEWORK DIAGRAM

The conceptual framework shows the relationship between **leadership initiatives (independent variables)** and **economic outcomes (dependent variables)**.

Figure: Conceptual Framework of the Study

Example:

One major agrarian movement led by Patel was the Bardoli Satyagraha, which strengthened farmers' rights and influenced later agricultural policies.

VARIABLES TABLE

Table: Variables Used in the Study

Variable Type	Variable	Description
Independent Variable	Leadership of Sardar Vallabhbhai Patel	Leadership actions, policies, and movements initiated by Patel
Independent Variable	Agrarian Movements	Farmer protests and mobilization for agricultural reforms
Independent Variable	National Integration	Political unification of princely states and administrative reforms
Mediating Variable	Farmer Empowerment	Increased awareness, rights, and participation of farmers
Mediating Variable	Institutional Development	Strengthening of governance and administrative systems
Dependent Variable	Agricultural Reform	Improvements in land revenue policies and agricultural development
Dependent Variable	Trade Development	Expansion of domestic trade and removal of internal trade barriers
Outcome Variable	Rural Economic Development	Growth of rural economy and improved agricultural productivity

CONCLUSION:

The leadership of Sardar Vallabhbhai Patel played a crucial role in shaping India's agricultural and economic transformation. His commitment to farmers' rights, demonstrated through movements such as the Bardoli Satyagraha, helped challenge exploitative colonial policies and strengthen rural resistance. In addition, his efforts in integrating princely states created a unified national framework that promoted trade and economic coordination. Patel's emphasis on strong governance institutions and cooperative development further contributed to improving rural economic conditions.

Overall, his leadership laid the foundation for agricultural reform, economic stability, and national integration in India. The long-term impact of his contributions continues to influence India's rural development and trade systems even today.

REFERENCES:

- Chandra, B., Mukherjee, A., Mukherjee, M., Panikkar, K., & Mahajan, S. (2008). India's struggle for independence. Penguin Books.*
- Frankel, F. R. (2005). India's political economy 1947–2004. Oxford University Press.*
- Rajmohan Gandhi. (1990). Patel: A life. Nava Jivan Publishing House.*
- B.R. Nanda. (1977). Sardar Patel. Oxford University Press.*
- Guha, R. (2007). India after Gandhi: The history of the world's largest democracy. HarperCollins.*

सरदार वल्लभभाई पटेल : लोह पुरुष और भारत का एकीकरण ऐतिहासिक एवं सांस्कृतिक दृष्टि

डॉ. जंबा एम. चौधरी

अर्जुनसिंह आर्ट्स & बी.एस. डब्ल्यू कॉलेज, वेरावल, सुपासी

प्रस्तावना :

सरदार वल्लभभाई पटेल का जन्म 31 अक्टूबर 1875 नडियाद, गुजरात में हुआ था। इंग्लैंड में कानून की पढ़ाई करने के बाद वह भारत लौट आए और अपनी खुद की कानून प्रैक्टिस शुरू की। वह जल्द ही भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस और ब्रिटिश शासन से भारत की आजादी के संघर्ष में शामिल हो गए। पटेल कांग्रेस पार्टी के एक प्रमुख नेता थे और इसके संगठन और विकास में उनकी महत्वपूर्ण भूमिका थी उन्होंने उन वार्ताओं में भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाई जिसके कारण 1947 में भारत को आजादी मिली। आजादी के बाद पटेल ने भारत के पहले उप प्रधानमंत्री के रूप में कार्य किया और रियासतों को भारतीय संघ में एकीकृत करने के लिए जिम्मेदार थे। पटेल को आधुनिक भारत के निर्माता में से एक माना जाता है। राष्ट्रीय एकता के प्रति उनकी प्रतिबद्धता और एक मजबूत और समृद्ध भारत के लिए उनके दृष्टिकोण ने भारतीयों की पीढ़ियों को प्रेरित किया है। राष्ट्रीय एकता के प्रति उनकी अटूट प्रतिबद्धता और भारत के क्षेत्रीय अखंडता को बनाए रखने के उनके दृढ़ संकल्प के कारण पटेल को 'भारत के लोह पुरुष' के रूप में याद किया जाता है। उन्हें भारत में राज्य प्रशासन और कृषि को आधुनिक बनाने वाले सुधारों को शुरू करने का श्रेय भी दिया जाता है। 15 दिसंबर सन 1950 को मुंबई में उनका निधन हो गया। उनकी विरासत आज भी जीवित है और उन्हें भारत के महा महानतम पुरुषों में से एक के रूप में याद किया जाता है। वह एक साधारण किसान परिवार से थे, लेकिन बचपन से ही उनमें न्याय प्रियता, कर्तव्य बौद्ध और संगठन क्षमता विकसित थी। उन्होंने वकालत की पढ़ाई पूरी की और अपने ज्ञान का उपयोग समाज सेवा और स्वतंत्रता आंदोलन में किया। उनके व्यक्तित्व में सादगी, दृढ़ता और व्यावहारिक दृष्टि प्रमुख थी। उन्हें प्रायः 'लोह पुरुष' के रूप में चित्रित किया गया है, जिनकी नेतृत्व क्षमता और संगठन कौशल ने भारतीय स्वतंत्रता संग्राम तथा देशी रियासतों के एकीकरण में निर्णायक भूमिका निभाई। सरदार वल्लभभाई पटेल की नीति स्पष्ट थी राष्ट्रीय एकता सर्वोपरि है व्यक्तिगत स्वार्थ पर राष्ट्र को प्राथमिकता देना आवश्यक है। इस कार्य के लिए उन्हें 'लोह पुरुष' कहा गया क्योंकि उन्होंने व्यक्तिगत भावनाओं से ऊपर उठकर देश को एक सूत्र में बांधा। सरदार वल्लभभाई पटेल जी पर हिंदी में कई जीवनी ग्रंथ उपलब्ध हैं, जिनमें उनका व्यक्तित्व, बारडोली सत्याग्रह, कांग्रेस में भूमिका और स्वतंत्र भारत में योगदान विस्तार से मिलता है।

भारत का एकीकरण ऐतिहासिक एवं सांस्कृतिक दृष्टि :

भारत के एकीकरण में भूमिका :

सरदार वल्लभभाई पटेल को "भारत का लोह पुरुष" कहा जाता है। स्वतंत्रता के समय (1947) भारत में लगभग 562 देशी रियासतें थीं। इन रियासतों को भारतीय संघ में मिलाना एक बड़ी चुनौती थी। पटेल ने अपनी दृढ़ इच्छाशक्ति, कूटनीति और प्रशासनिक कौशल से इस कार्य को सफलतापूर्वक पूरा किया।

प्रमुख कार्य:

रियासतों का विलय – उन्होंने राजाओं को समझाकर, समझौते (Instrument of Accession) के माध्यम से भारतीय संघ में शामिल किया।

Hyderabad का विलय (ऑपरेशन पोलो) – सैन्य कार्रवाई द्वारा हैदराबाद को भारत में मिलाया।

Junagadh का विलय – जनमत संग्रह के माध्यम से भारत में सम्मिलित किया।

Kashmir का भारत में प्रवेश – महाराजा हरि सिंह के हस्ताक्षर से विलय सुनिश्चित हुआ।

अखिल भारतीय सेवाओं की स्थापना – भारतीय प्रशासनिक सेवा (IAS) और भारतीय पुलिस सेवा (IPS) को मजबूत किया।

2. सांस्कृतिक दृष्टि :

पटेल केवल राजनीतिक एकीकरण तक सीमित नहीं थे, बल्कि वे सांस्कृतिक एकता के भी समर्थक थे।

उनकी सांस्कृतिक सोच के मुख्य बिंदु:

राष्ट्रीय एकता सर्वोपरि – वे मानते थे कि भारत की विविधता (भाषा, धर्म, संस्कृति) उसकी शक्ति है।

धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोण – सभी धर्मों के प्रति समान सम्मान।

भारतीय परंपराओं का सम्मान – वे भारतीय सभ्यता और मूल्यों को राष्ट्रीय पहचान का आधार मानते थे।

व्यावहारिक राष्ट्रवाद – भावनात्मक भाषणों से अधिक वे ठोस कार्यों में विश्वास रखते थे।

पृष्ठभूमि :

15 अगस्त 1947 को स्वतंत्रता प्राप्ति के समय भारत में लगभग 562 देशी रियासते थीं। ब्रिटिश शासन समाप्त होने पर रियासतों को भारत या पाकिस्तान में विलय अथवा स्वतंत्र रहने का विकल्प दिया गया। यह स्थिति भारत की एकता और सुरक्षा के लिए चुनौतीपूर्ण थी।

स्वतंत्र भारत के गृह मंत्री के रूप में पटेल ने रियासतों के एकीकरण का दायित्व संभाला। उनके सहयोगी वी.पी. मेनन ने प्रशासनिक रणनीति तैयार करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। पटेल ने 'विलय-पत्र' की नीति अपनाई, जिसके माध्यम से अधिकांश रियासते स्वेच्छा से भारत में सम्मिलित हुईं। सरदार वल्लभभाई पटेल के नेतृत्व में भारत का एकीकरण आधुनिक भारतीय इतिहास की निर्णायक घटना है। इसे ऐतिहासिक और साहित्यिक दोनों दृष्टि से समझना आवश्यक है, क्योंकि यह केवल राजनीतिक प्रक्रिया नहीं, बल्कि राष्ट्र निर्माण की सांस्कृतिक कथा भी है।

प्रमुख घटनाएं :

१. जूनागढ़ : मुस्लिम नवाब द्वारा पाकिस्तान में विलय की घोषणा के बाद जनमत-संग्रह के माध्यम से भारत में सम्मिलन। २. हैदराबाद : निजाम की स्वतंत्र रहने की इच्छा के विरुद्ध 1948 में 'पोलो अभियान' द्वारा विलय। ३. कश्मीर : विशेष परिस्थिति में विलय-पत्र पर हस्ताक्षर।

इन घटनाओं में पटेल की कूटनीति, दृढ़ता और त्वरित निर्णय-क्षमता स्पष्ट दिखाई देती है। इसी कारण उन्हें 'लोह पुरुष' कहा गया। लोह पुरुष की आवाज बारडोली की धूप में धरती तप रही थी, पर किसानों के मन में चिंता और भय की छाया थी। अंग्रेज सरकार ने लगान बढ़ा दिया था, और अधिकांश लोग असहाय महसूस कर रहे थे। तभी गांव के चौपाल में कदम रखा वल्लभभाई पटेल ने। साधारण वस्त्र, शांत चेहरा, पर आंखों में अडिग संकल्प। उन्होंने सीधे किसानों की ओर देखा और कहा - 'हमारे पास हथियार नहीं है, पर सत्य है और एकता हमारे सबसे बड़े अस्त्र है। यदि हम एक जुट रहेंगे, तो अन्याय कभी टिक नहीं पाएगा।

किसान हंसे नहीं, भय भी मिटा नहीं, पर उनकी वाणी में शक्ति थी। पटेल ने आगे कहा, "कोई भी अपने मन माने कदम नहीं उठाएगा। कोई समझौता नहीं करेगा। सब एक निर्णय के अनुसार चलेंगे।"

उनके शब्दों में ऐसा सामूहिक विश्वास था की डर धीरे-धीरे गायब होने लगा। महीना तक संघर्ष चला। संपत्ति जप्त हुई, पर गांव की एकता नहीं टूटी। अंततः सरकार को झुकना पड़ा और बढ़ा हुआ लगान वापस लिया गया। वर्षों बाद, जब भारत स्वतंत्र हुआ और रियासतों के विलय का समय आया, तब वही दृढ़ता उसे राजनीति फिर देखी। जूनागढ़, हैदराबाद और अन्य रियासतों के विलय में पटेल ने कहा, ऐतिहासिक दृष्टि से भारत का एकीकरण पटेल की प्रशासनिक दक्षता, कूटनीति और दृढ़ नेतृत्व का परिणाम था। साहित्यिक दृष्टि से यह घटना राष्ट्रीय चेतना, एकता और आधुनिक भारतीय पहचान के निर्माण की प्रेरक कथा बन गई।

इस प्रकार सरदार पटेल का एकीकरण कार्य केवल राजनीतिक सफलता नहीं, बल्कि भारतीय राष्ट्रवाद की एक स्थाई साहित्यिक और सांस्कृतिक विरासत है। सरदार वल्लभभाई पटेल के नेतृत्व में भारत का एकीकरण साहित्यिक

दृष्टि से केवल एक राजनीतिक घटना नहीं बल्कि राष्ट्र-निर्माण की महागाथा के रूप में देखा गया है। हिंदी साहित्य में यह प्रसंग राष्ट्रीय चेतना, संगठन शक्ति और अखंडता के आदर्श का प्रतीक बनकर उभरता है।

सरदार वल्लभभाई पटेल एक कट्टर राष्ट्रवादी थे जो भारत की एकता में विश्वास रखते थे। वह लोगों की शक्ति और स्वतंत्रता प्राप्त करने के लिए उनके एकजुट होने की आवश्यकता में दृढ़ विश्वास रखते थे। पटेल लोकतंत्र और समानता के प्रबल समर्थक थे और उनका मानना था कि जाति, धर्म या नस्ल की परवाह की यह बिना सभी भारतीयों के साथ समान व्यवहार किया जाना चाहिए। वह सभी भारतीयों के लिए शिक्षा और स्वास्थ्य देखभाल के भी समर्थक थे और देश के विकास को गति देने के लिए मुक्त व्यापार और उद्योग में विश्वास करते थे।

पटेल भारत को एक संयुक्त राष्ट्र के रूप में देखे थे, प्रांतों या क्षेत्रों के समूह के रूप में नहीं। उनका मानना था कि सभी नागरिकों को उनकी पृष्ठभूमि की परवाह किए बिना समान अधिकार और अवसर मिलने चाहिए। वह आर्थिक सुधार के लिए समर्थक थे और देश के विकास को गति देने के लिए मुक्त व्यापार और उद्योग में विश्वास करते थे।

साथ ही, पटेल कानून और व्यवस्था की आवश्यकता में भी दृढ़ विश्वास रखते थे। उन्होंने अराजकता और सविनय अवज्ञा को राष्ट्रीय एकता और स्थिरता के लिए खतरे के रूप में देखा। उन्होंने अपराध और भ्रष्टाचार के खिलाफ सख्त कदमों का समर्थन किया, लेकिन साथ ही वह कुछ समुदायों या धर्म को निशाना बनाने वाले दमनकारी कानून के भी खिलाफ थे। कुल मिलाकर, पटेल भारत को एक बैनर के नीचे एक जुट करने और कड़ी मेहनत, समर्पण, शिक्षा और आर्थिक स्वायत्तता के माध्यम से इसकी सफलता सुनिश्चित करने के लिए उत्साहित थे।

आजादी के बाद भारत को एक झूठ करने में सरदार वल्लभभाई पटेल को कई चुनौतियों का सामना करना पड़ा। एक चुनौती देश का विशाल भौगोलिक जाकर था। एक अन्य चुनौती लोगों की धार्मिक और भाषाई विविधता थी। इसके अतिरिक्त 500 से अधिक रियासतें थीं जिन्हें भारतीय संघ में एकीकृत किया जाना था। पटेल इन चुनौतियों पर सफलता पूर्वक काबू पाने और भारत को एक जुट करने में सक्षम थे। उन्होंने अपने मजबूत संगठनात्मक कौशल और आम सहमति बनाने की क्षमता का उपयोग करके ऐसा किया। उन्हें महात्मा गांधी का भी समर्थन प्राप्त था, जो स्वतंत्रता आंदोलन में एक प्रमुख व्यक्ति थे।

पटेल रियासतों के शासकों के साथ बातचीत करके उन्हें पाकिस्तान का हिस्सा बनने के बजाय भारतीय संघ में शामिल करने में भी सक्षम थे। इसमें शामिल राजनीतिक और धार्मिक कारकों को देखते हुए यह कठिन कार्य था। आखिरकार पटेल को भारत के कुछ हिस्सों में आजादी के बाद की अशांति से निपटना पड़ा। उन्होंने इन क्षेत्रों में शांति लाने के लिए अपने कूटनीतिक कौशल का उपयोग किया और यह सुनिश्चित किया कि सभी भारतीय अपने नए देश में सुरक्षित महसूस करें।

सरदार वल्लभभाई पटेल भारतीय इतिहास में सबसे प्रभावशाली शक्तियों में से एक हैं। उनके विचारों और कार्यों ने आधुनिक भारत को आज जैसा देश बनाने में मदद की। पटेल भारतीय एकता के प्रबल समर्थक थे। उनका मानना था कि धर्म या जाति की परवाह किए बिना सभी भारतीय समान हैं और उनके साथ वैसा ही व्यवहार किया जाना चाहिए। उन्होंने विभिन्न समूहों को एक साथ लाने और एक मजबूत, एकजुट भारत का निर्माण करने के लिए अथक प्रयास किया।

पटेल का भारत की अर्थव्यवस्था पर भी गहरा प्रभाव पड़ा। वह आत्मनिर्भरता में विश्वास करते थे और भारत को आत्मनिर्भर बनाने के लिए काम करते थे। उन्होंने कृषि और उद्योग को बढ़ावा दिया और व्यवसायों को भारत में निवेश करने के लिए प्रोत्साहित किया। उनके प्रयासों की बदौलत भारत दुनिया की अग्रणी अर्थव्यवस्थाओं में से एक बन गया। पटेल के विचारों और विरासत का आधुनिक भारत पर बड़ा प्रभाव बना हुआ है। एक मजबूत, एकजुट भारत के लिए उनके दृष्टिकोण ने कई पीढ़ियों के नेताओं और नागरिकों को प्रेरित किया है। और आत्मनिर्भरता के प्रति उनके प्रतिबद्धता ने भारत को आज एक संपन्न आर्थिक महाशक्ति बना दिया है। सरदार वल्लभभाई पटेल के विचार और विरासत आने वाली पीढ़ियों तक भारत को आकार देते रहेंगे।

अन्य महत्वपूर्ण योगदान :

गृहमंत्री के रूप में वे पहले व्यक्ति थे जिन्होंने भारतीय नागरिक सेवाओं (आई .सी .एस.) का भारतीयकरण कर इन्हें भारतीय प्रशासनिक सेवाएं इस बनाया (आई. ए. एस.) बनाया। अंग्रेजों की सेवा करने वालों में विश्वास भर कर उन्हें राजभक्ति से देशभक्ति की ओर मोड़ा। यदि सरदार पटेल को उसे वर्ष और जीवित रहते तो संभवतः नौकरशाही का पूर्ण कार्याकल्प हो जाता। सरदार पटेल को आधुनिक अखिल भारतीय सेवाओं की स्थापना करने हेतु भारतीय सिविल सेवकों के संरक्षण के रूप में भी जाना जाता है।¹

सरदार पटेल जहां पाकिस्तान की छद्म व चालक की पूर्ण चालों से सतर्क थे वही देश के विघटनकारी तत्वों से भी सावधान करते थे। विशेष कर वे भारत में मुस्लिम लीग तथा कम्युनिस्टों की विभेदकारी सोच के प्रति सजक थे। अनेक विद्वानों का कथन है कि सरदार पटेल बिस्मार्क की तरह थे लेकिन लंदन के टाइम्स ने लिखा था “ बिस्मार्क की सफलताएं पटेल के सामने महत्वहीन रह जाती हैं” यदि पटेल के कहने पर चलते तो कश्मीर, चीन, तिब्बत व नेपाल के हालात आज जैसे ना होते। पटेल सही मायनों में मनु के शासन की कल्पना थे। उनमें कौटिल्य की कूटनीतिज्ञता तथा महाराज शिवाजी की दूरदर्शिता थी। वह केवल सरदार ही नहीं बल्कि भारतीयों के हृदय के सरदार थे।

उन्होंने शराब के सेवन, छुआछूत, जातिगत भेदभाव और महिला मुक्ति के लिए व्यापक पैमाने पर काम किया।

निष्कर्ष :

सरदार वल्लभभाई पटेल जिन्हें भारत के लोह पुरुष के रूप में याद किया जाता है सिद्धांत और साहस के व्यक्ति थे। भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन महान उथल-पुथल और परिवर्तन का समय था। ब्रिटिश शासन को स्थापित हुई है 150 वर्ष से अधिक हो गए थे और उसे दौरान देश में कहीं सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक परिवर्तन हुए थे। मध्यवर्ग के उदय, शिक्षा के प्रसार और उद्योग के विकास ने भारतीय पहचान और गौरव की एक नई भावना को जन्म दिया। सरदार पटेल ने भारत को राजनीतिक रूप में एक जुट कर मजबूत राष्ट्र की नींव रखी। उनकी सांस्कृतिक दृष्टि समावेशी, व्यवहारिक और राष्ट्रीय एकता पर आधारित थी।

रियासतों के विलय के समय उनके भाषणों में राष्ट्र की अखंडता और सुरक्षा का स्पष्ट आग्रह मिलता है। उनकी भाषा में भावुकता कम, परंतु राष्ट्रीय दायित्व की गंभीरता अधिक दिखाई देती है।

आज भी उन्हें भारत के अखंडता और एकता के प्रतीक के रूप में याद किया जाता है।

संदर्भ सूची :

1. कपूर सुशील : लोह पुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल प्रकाशक विद्या विहार, दरियागंज नई दिल्ली, प्रथम संस्करण 2013, पृ. 30
2. कपूर सुशील : लोह पुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल प्रकाशक विद्याविहार, दरियागंज नई दिल्ली, प्रथम संस्करण 2013, पृ. 9-11
3. स्टैचू ऑफ़ की यूनिटी की वेबसाइट : [HTTPS : Www स्टेचू ऑफ़ यूनिटी से सांभार](https://www.steetooftoonity.com)
4. रियासतों के विलय संबंधी सरकारी अभिलेख।

हिंदी साहित्य में सरदार पटेल की छवि

डॉ. माडम अशोककुमार भीमशीभाई
श्री जे. एस. परमार आर्ट्स एन्ड कॉमर्स कॉलेज - कोडिनार

सारांश (Abstract)

प्रस्तुत शोध आलेख 'हिंदी साहित्य में सरदार पटेल की छवि' के विविध आयामों का विश्लेषण करता है। सरदार वल्लभभाई पटेल भारतीय स्वतंत्रता संग्राम के उन अग्रणी नेताओं में थे, जिनका व्यक्तित्व इतना व्यापक और प्रभावशाली था कि हिंदी साहित्य ने उन्हें विभिन्न रूपों में चित्रित किया। यह आलेख रेखांकित करता है कि कैसे हिंदी के रचनाकारों ने सरदार पटेल के तीन प्रमुख स्वरूपों को उभारा है एक कुशल संगठनकर्ता और राष्ट्रीय एकता के शिल्पी के रूप में 'लौह पुरुष', धरती से जुड़े किसान-पुत्र के रूप में 'सरदार' और मानवीय संवेदनाओं से भरे एक साधारण भारतीय के रूप में। साहित्यिक कृतियों, संस्मरणों और उनके स्वयं के उद्धरणों के माध्यम से यह स्थापित किया गया है कि हिंदी साहित्य में सरदार पटेल की छवि केवल एक इतिहास पुरुष की नहीं, बल्कि एक जीवंत, संघर्षशील और मानवीय मूल्यों से युक्त राष्ट्र-निर्माता की है, जो आने वाली पीढ़ियों के लिए प्रेरणा-स्तंभ बनी रहेगी।

1. परिचय: साहित्य और इतिहास का अंतर्संबंध:

हिंदी साहित्य का इतिहास केवल काव्य-सौंदर्य और भाषा-विकास तक सीमित नहीं है, बल्कि यह राष्ट्र की चेतना, उसके संघर्षों और उसके नायकों का जीवंत दस्तावेज भी है। भारत के स्वतंत्रता संग्राम और राष्ट्र-निर्माण की प्रक्रिया में जिन महान विभूतियों ने योगदान दिया, उनमें सरदार वल्लभभाई पटेल का स्थान अत्यंत विशिष्ट है। 'लौह पुरुष' के रूप में विख्यात सरदार पटेल को हिंदी साहित्य ने केवल एक राजनेता या प्रशासक के रूप में नहीं, बल्कि एक ऐसे बहुआयामी व्यक्तित्व के धनी के रूप में चित्रित किया है, जिनके भीतर लोहे जैसी दृढ़ता और मिट्टी जैसी कोमलता एक साथ विद्यमान थी।

हिंदी साहित्य में सरदार पटेल की छवि का अध्ययन हमें यह समझने में मदद करता है कि कैसे साहित्यकारों ने उनके व्यक्तित्व के विभिन्न पक्षों को उजागर किया। यह छवि केवल ऐतिहासिक तथ्यों पर आधारित नहीं है, बल्कि उन मानवीय अनुभवों, संघर्षों और भावनाओं से निर्मित है, जिन्होंने उन्हें जन-जन का नेता बनाया।

2. ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य: किसान का बेटा जो बना 'सरदार':

सरदार पटेल का जीवन संघर्ष और सादगी की अनूठी गाथा है। उनका जन्म 31 अक्टूबर, 1875 को गुजरात के नाडियाड में एक किसान परिवार में हुआ था। उनके पिता झवेरभाई और माता लाडबाई एक साधारण किसान परिवार से थे। इस पारिवारिक पृष्ठभूमि ने उनमें धरती से जुड़ाव और किसानों के प्रति गहरी संवेदना का संचार किया।

हिंदी साहित्य में उनकी छवि के निर्माण की नींव उनके संघर्षशील बाल्यकाल और शिक्षा-दीक्षा की कहानियों से पड़ती है। बताया जाता है कि स्कूली दिनों में ही उनमें अन्याय के विरुद्ध लड़ने की प्रवृत्ति थी। नाडियाड के स्कूल में जब एक अध्यापक ने छात्रों को अपनी ही किताबें खरीदने के लिए बाध्य किया, तो युवा वल्लभभाई ने इसका खुलकर विरोध किया और अंततः यह अनुचित प्रथा बंद हुई। यह घटना उनके चरित्र के उस पहलू को उजागर करती है, जिसे बाद के वर्षों में साहित्यकारों ने 'अन्याय के प्रति अदम्य विद्रोह' के रूप में चित्रित किया।

वकालत की पढ़ाई के लिए इंग्लैंड जाने का सपना लेकर उन्होंने स्वाध्याय से ही ज्ञान अर्जित किया। एक मित्र से किताबें उधार लेकर उन्होंने वकालत की परीक्षा पास की। यह संघर्षशीलता उनके व्यक्तित्व का वह पक्ष थी, जिसे हिंदी साहित्य ने बड़ी संजीदगी से उकेरा।

3. स्वतंत्रता संग्राम में भूमिका: नेतृत्व का साहित्यिक चित्रण:

सरदार पटेल ने महात्मा गांधी से प्रेरित होकर स्वतंत्रता संग्राम में सक्रिय भाग लिया। उनके नेतृत्व की पहली बड़ी परीक्षा 1918 में खेड़ा संघर्ष के दौरान हुई। जब गुजरात के खेड़ा जिले में सूखे की स्थिति उत्पन्न हुई और किसानों ने कर में राहत की मांग की, तो अंग्रेज सरकार ने इसे अस्वीकार कर दिया। गांधी जी इस संघर्ष को पूरा समय नहीं दे सकते थे, अतः एक ऐसे नेता की आवश्यकता थी जो इस आंदोलन को मूर्त रूप दे सके। सरदार पटेल स्वेच्छा से आगे आए और किसानों का नेतृत्व किया। उन्होंने किसानों को कर न देने के लिए प्रेरित किया और अंततः सरकार को झुकना पड़ा। हिंदी साहित्य में इस घटना को सरदार पटेल के नेतृत्व कौशल और किसानों के प्रति उनकी प्रतिबद्धता के प्रतीक के रूप में दर्ज किया गया है।

इससे भी अधिक महत्वपूर्ण 1928 का बारदोली सत्याग्रह था। जब सरकार ने बारदोली क्षेत्र में किसानों के लगान में 30 प्रतिशत तक की वृद्धि कर दी, तो सरदार पटेल ने इसका कड़ा विरोध किया और किसानों को एकजुट कर एक सफल आंदोलन चलाया। इस आंदोलन की सफलता के बाद वहाँ की महिलाओं ने उन्हें 'सरदार' की उपाधि प्रदान की, जो उनके नाम का अभिन्न अंग बन गया। यह घटना हिंदी साहित्य के लिए अत्यंत महत्वपूर्ण है, क्योंकि यह उनकी छवि को जन नेता के रूप में स्थापित करती है। साहित्यकारों ने 'सरदार' शब्द को केवल एक उपाधि के रूप में नहीं, बल्कि उनके जन-जन के प्रति प्रेम और समर्पण के प्रतीक के रूप में प्रस्तुत किया।

4. राष्ट्रीय एकता के शिल्पी: 'लौह पुरुष' और 'भारत के बिस्मार्क':

सरदार पटेल की सबसे बड़ी ऐतिहासिक देन स्वतंत्रता के बाद 562 देशी रियासतों का भारतीय संघ में विलय था। यह कार्य इतना विशाल और जटिल था कि इसे 'असंभव' कहा जा सकता था, लेकिन सरदार पटेल ने अपनी कूटनीति, दृढ़ संकल्प और आवश्यकता पड़ने पर सैन्य बल के प्रयोग से इस असंभव कार्य को संभव कर दिखाया।

हिंदी साहित्य में उनकी यह उपलब्धि उनकी सबसे प्रमुख छवि का आधार बनी। इसी योगदान के कारण उन्हें 'लौह पुरुष' और 'भारत का बिस्मार्क' की उपाधियों से विभूषित किया गया। भारतकोश जैसे साहित्यिक स्रोतों में उल्लेखित है, "वास्तव में सरदार पटेल आधुनिक भारत के शिल्पी थे। उनके कठोर व्यक्तित्व में बिस्मार्क जैसी संगठन कुशलता, कौटिल्य जैसी राजनीति सत्ता तथा राष्ट्रीय एकता के प्रति अब्राहम लिंकन जैसी अटूट निष्ठा थी"। यह वर्णन स्पष्ट करता है कि हिंदी साहित्य ने उन्हें केवल एक नेता के रूप में नहीं, बल्कि एक ऐसे विश्व-ऐतिहासिक व्यक्तित्व के रूप में देखा जिनकी तुलना विश्व के महानतम राष्ट्र-निर्माताओं से की जा सकती है।

उनके विचारों में राष्ट्रीय एकता के प्रति यह अटूट निष्ठा स्पष्ट झलकती है। उनका कहना था, "एकता के बिना कोई भी राष्ट्र महान नहीं बन सकता"। यह उद्धरण हिंदी साहित्य में उनकी छवि के मूल में है - एक ऐसा नेता जिसके लिए राष्ट्र की एकता सर्वोपरि थी।

5. मानवीय संवेदनाओं का चित्रण: दरिद्रनारायण के उपासक:

सरदार पटेल की छवि का सबसे मार्मिक पक्ष उनकी मानवीय संवेदनाएँ हैं। हिंदी साहित्य ने इस पक्ष को बड़ी ही सूक्ष्मता और गहराई से उकेरा है। वे किसान परिवार से आते थे, अतः गरीबों और किसानों का दर्द वे बखूबी समझते थे। उनका प्रसिद्ध कथन है - "दरिद्रनारायण के दर्शन करने हों, तो किसानों के झोंपड़ों में

जाओ"। यह एक पंक्ति उनके सम्पूर्ण दर्शन को उजागर कर देती है - ईश्वर की सच्ची उपासना गरीबों और जरूरतमंदों की सेवा में है।

प्रभात खबर में प्रकाशित उनके विचारों के अनुसार, उनकी एक ही इच्छा थी कि "भारत एक अच्छा उत्पादक हो और इस देश में कोई अन्न के लिए आंसू बहाता हुआ भूखा ना रहे"। यह उद्धरण उनके संवेदनशील हृदय को प्रकट करता है, जहाँ भूखे की पीड़ा उन्हें बेचैन कर देती थी।

सरदार पटेल के व्यक्तित्व का एक और महत्वपूर्ण पक्ष उनकी भावनात्मक बुद्धिमत्ता थी। उन्होंने क्रोध और शांति के बीच संतुलन पर गहरा चिंतन किया। उनका प्रसिद्ध कथन है - "मनुष्य को ठंडा रहना चाहिए, क्रोध नहीं करना चाहिए। लोहा भले ही गर्म हो जाए, हथौड़े को तो ठंडा ही रहना चाहिए अन्यथा वह स्वयं अपना हथौड़ा जला डालेगा"। यह दर्शन बताता है कि वे आवेश में आकर निर्णय लेने के पक्षधर नहीं थे, बल्कि संयम और धैर्य को अधिक महत्व देते थे।

6. साहित्यिक कृतियों में चित्रण: विद्या प्रभाकर और अन्य:

हिंदी साहित्य में सरदार पटेल पर अनेक पुस्तकें लिखी गई हैं, जिनमें उनके व्यक्तित्व के विभिन्न पक्षों का चित्रण मिलता है। विद्या प्रभाकर द्वारा लिखित पुस्तक 'सरदार वल्लभभाई पटेल' का विशेष महत्व है। इस पुस्तक के विवरण के अनुसार, प्रभाकर ने सरदार पटेल के जीवन के कुछ परिचित-अपरिचित पक्षों का बहुत ही रोचक भाषा और शैली में वर्णन किया है। पुस्तक में उनके बचपन, वकालत, बारदोली के सरदार, परिजनों के बीच, स्वाधीनता संग्राम के सेनानी और विशाल भारत के निर्माता के रूप में उनके जीवन की गाथा को संजीदगी से प्रस्तुत किया गया है।

इसके अतिरिक्त, सरदार पटेल पर लिखित अन्य महत्वपूर्ण पुस्तकों में उनकी जीवनी, 'Sardar Vallabhbhai Patel: A Biography' और 'Sardar Vallabhbhai Patel: Chanakya of Modern India' शामिल हैं। इन पुस्तकों में उनके राजनीतिक फैसलों, कठिन हालात में लिए गए मजबूत कदमों और जनता से जुड़ाव की बातें सरल शब्दों में लिखी गई हैं।

एक और उल्लेखनीय पुस्तक 'SARDAR PATEL: The Best PM India Never Had' है, जो एक दिलचस्प सवाल उठाती है कि यदि सरदार पटेल प्रधानमंत्री बनते तो भारत कैसा होता। यह पुस्तक उनके सोचने के तरीके, काम करने की शैली और प्रशासनिक समझ को सरल रूप में समझाती है।

7. उनके विचारों की साहित्यिक प्रासंगिकता:

सरदार पटेल के विचार आज भी उतने ही प्रासंगिक हैं जितने आज़ादी के समय थे। अमर उजाला में प्रकाशित एक लेख के अनुसार, "पटेल का जीवन इस सत्य का प्रतीक है कि दृढ़ संकल्प, अनुशासन और राष्ट्रहित सर्वोपरि भावना से कोई भी असंभव कार्य संभव किया जा सकता है"। यह विचार हिंदी साहित्य की उन अनेक रचनाओं में प्रतिबिंबित होता है, जो नेतृत्व और प्रशासन पर केन्द्रित हैं।

उनके विचारों का एक महत्वपूर्ण पक्ष सामाजिक समरसता से संबंधित है। उन्होंने कहा था, "जब जनता एक हो जाती है, तब उसके सामने क्रूर से क्रूर शासन भी नहीं टिक सकता. अतः जात-पात के ऊँच-नीच के भेदभाव को भुलाकर सब एक हो जाइए"। यह उद्धरण उनकी सामाजिक दृष्टि को स्पष्ट करता है, जहाँ जात-पात और ऊँच-नीच का भेदभाव राष्ट्रीय एकता में सबसे बड़ी बाधा थी।

कार्य संस्कृति के प्रति उनका दृष्टिकोण भी अत्यंत प्रेरणादायक था। उन्होंने कहा, "काम कोई छोटा या बड़ा नहीं होता, हर काम की अपनी गरिमा होती है"। यह विचार भारतीय श्रम-संस्कृति को एक नई दिशा देता है और हिंदी साहित्य में श्रम के प्रति सम्मान की भावना को पुष्ट करता है।

8. विवादों और त्याग की छवि: प्रधानमंत्री पद का परित्याग:

हिंदी साहित्य में सरदार पटेल की छवि का एक महत्वपूर्ण पक्ष उनका त्याग और निस्वार्थता भी है। स्वतंत्रता के बाद जब प्रधानमंत्री पद का चुनाव करना था, तो अधिकांश कांग्रेसी नेता और प्रांतीय समितियाँ सरदार पटेल के पक्ष में थीं। किन्तु महात्मा गांधी की इच्छा का सम्मान करते हुए उन्होंने स्वयं को प्रधानमंत्री पद की दौड़ से दूर रखा और जवाहरलाल नेहरू का समर्थन किया।

यह घटना हिंदी साहित्य में उनके चरित्र की महानता के प्रमाण के रूप में प्रस्तुत की जाती है। उनका यह निर्णय दर्शाता है कि उनके लिए व्यक्तिगत महत्वाकांक्षा से अधिक महत्वपूर्ण राष्ट्रहित और गांधी जी के आदेश का पालन था। विद्या प्रभाकर की पुस्तक में इस घटना को संभवतः 'कड़वा घूँठ' या 'हरि सम्हालना जी' जैसे अध्यायों में चित्रित किया गया होगा।

9. निष्कर्ष: एक अमर साहित्यिक विरासत:

हिंदी साहित्य में सरदार पटेल की छवि केवल ऐतिहासिक दस्तावेजों का संकलन नहीं है, बल्कि यह उनके बहुआयामी व्यक्तित्व का जीवंत चित्रण है। यह छवि तीन स्तरों पर विकसित हुई है पहला, राष्ट्रीय एकता के शिल्पी 'लौह पुरुष' के रूप में; दूसरा, किसानों और गरीबों के हितैषी 'सरदार' के रूप में; और तीसरा, मानवीय संवेदनाओं से भरे एक साधारण भारतीय के रूप में।

सरदार पटेल का व्यक्तित्व इस बात का प्रमाण है कि कठोरता और कोमलता एक साथ विद्यमान हो सकते हैं। उनका जीवन हमें सिखाता है कि राष्ट्र के प्रति समर्पण, अनुशासन, संयम और मानवीय संवेदनाएँ ही सच्चे नेतृत्व की पहचान हैं। उनके विचार, उनके संघर्ष और उनकी उपलब्धियाँ आने वाली पीढ़ियों के लिए प्रेरणा का स्रोत बनी रहेंगी।

15 दिसंबर 1950 को जब यह 'लौह पुरुष' दुनिया को अलविदा कह गया, तो उनके पास खुद का मकान तक नहीं था। यह उनकी सादगी और निस्वार्थता का सबसे बड़ा प्रमाण है। उनके निधन के 41 वर्ष बाद 1991 में उन्हें मरणोपरांत भारत के सर्वोच्च नागरिक सम्मान 'भारत रत्न' से सम्मानित किया गया। 2014 से उनकी जयंती (31 अक्टूबर) को 'राष्ट्रीय एकता दिवस' के रूप में मनाया जाता है।

हिंदी साहित्य में सरदार पटेल की यह छवि सदैव अमर रहेगी एक ऐसे नायक की छवि, जिसने न केवल भारत को राजनीतिक रूप से एकीकृत किया, बल्कि करोड़ों भारतीयों के हृदयों में भी एकता और राष्ट्र-प्रेम का भाव जागृत किया। उनका जीवन इस सत्य का प्रतीक है कि "भले ही हम हजारों की संपत्ति खो दें, और हमारा जीवन बलिदान हो जाए, हमें मुस्कुराते रहना चाहिए और ईश्वर और सत्य में अपना विश्वास बनाए रखना चाहिए"।

संदर्भ ग्रंथ सूची (References)

हिंदवी. (सं.) सरदार वल्लभ भाई पटेल की संपूर्ण रचनाएँ.

अमर उजाला. (2025). Sardar Patel Quotes In Hindi: सरदार वल्लभ भाई पटेल के 10 विचार.

भारतकोश. (सं.) सरदार पटेल.

जागरण. (2025). राष्ट्र की एकता और Sardar Patel की गाथा! इस 150th Jayanti पर पढ़ें उनकी जिंदगी से जुड़ी 5 प्रेरणादायक किताबें.

दृष्टि आईएस. (2019). *अखण्ड भारत का सपना : सरदार वल्लभ भाई पटेल (1875-1950)

वेबदुनिया. (2018). सरदार पटेल के बारे में 10 ऐसी बातें, जो उन्हें बनाती हैं लौहपुरुष.

एक्सोटिक इंडिया आर्ट. (सं.) सरदार वल्लभभाई पटेल: Sardar VallabhBhai Patel (विद्या प्रभाकर).

वेबदुनिया. (2018). सरदार वल्लभ भाई पटेल पर हिन्दी निबंध.

સરદાર પટેલના નેતૃત્વનું મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ

DR. PANDYA DHARMENDRAKUMAR CHANDULAL
ASSISTANT PROFESSOR, SHREE J. S. PARAMAR ARTS AND COMMERCE COLLEGE –
KODINAR

ABSTRACT

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને રાષ્ટ્ર નિર્માણના ઇતિહાસમાં સરદાર પટેલ નું સ્થાન અદ્વિતીય છે. તેઓને “લોખંડી પુરુષ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જે માત્ર તેમની રાજકીય દૃઢતાને નહીં પરંતુ તેમની મજબૂત માનસિક રચનાને પણ દર્શાવે છે. આ સંશોધન લેખમાં સરદાર પટેલના નેતૃત્વનું મનોવૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણથી વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. અભ્યાસમાં નેતૃત્વના આધુનિક મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો—જેમ કે ટ્રેઈટ થિયરી, ટ્રાન્સફોર્મેશનલ લીડરશિપ, ભાવનાત્મક બુદ્ધિમત્તા અને સામાજિક ઓળખ સિદ્ધાંત—નો આધાર લેવામાં આવ્યો છે.

સરદાર પટેલના વ્યક્તિત્વમાં દૃઢ નિર્ધાર, વાસ્તવવાદ, સંકલ્પશક્તિ, સંકટ વ્યવસ્થાપન કૌશલ્ય અને પ્રબળ સંગઠનક્ષમતા જેવા ગુણો સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે. બારડોલી સત્યાગ્રહ દરમિયાન તેમનું નેતૃત્વ ખેડૂતોમાં આત્મવિશ્વાસ અને એકતા પ્રસ્થાપિત કરનારું હતું. સ્વાતંત્ર્ય પછી દેશના પદર દેશી રજવાડાંઓના એકીકરણમાં તેમની મનોદૃઢતા, રાજનૈતિક સમજ અને વ્યૂહાત્મક વિચારશક્તિનું અનોખું સંમિશ્રણ જોવા મળે છે.

આ લેખમાં વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે કે કેવી રીતે તેમની વ્યક્તિગત શિસ્ત, ભાવનાત્મક નિયંત્રણ અને નિર્ણયક્ષમતા તેમને પ્રભાવશાળી નેતા બનાવે છે. તેમનું નેતૃત્વ કરિષ્માત્મક કરતાં વધારે કાર્યકેન્દ્રિત અને પરિણામલક્ષી હતું. તેમણે વ્યક્તિગત ભાવનાઓ કરતાં રાષ્ટ્રીય હિતને પ્રાથમિકતા આપી. મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે તેઓ ઊંચી આત્મનિયંત્રણ ક્ષમતા ધરાવતા, પ્રાગમટિક અને ઉચ્ચ જવાબદારીબોધ ધરાવતા નેતા હતા.

આ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે સરદાર પટેલનું નેતૃત્વ આધુનિક વ્યવસ્થાપન અને પ્રશાસનિક પ્રણાલીઓ માટે પણ પ્રેરણારૂપ છે. તેમનું વ્યક્તિત્વ સંકટકાળમાં સ્થિરતા, દૃઢતા અને નૈતિક આધારિત નિર્ણયક્ષમતા માટે આદર્શ મોડેલ પ્રદાન કરે છે.

મુખ્ય શબ્દો (Keywords)

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, નેતૃત્વ મનોવિજ્ઞાન, વ્યક્તિત્વ લક્ષણો, ટ્રેઈટ થિયરી, ટ્રાન્સફોર્મેશનલ નેતૃત્વ, ભાવનાત્મક બુદ્ધિમત્તા, સામાજિક ઓળખ સિદ્ધાંત, રાષ્ટ્રીય એકતા, રજવાડાંઓનું એકીકરણ, સંકટ વ્યવસ્થાપન, પ્રશાસનિક કુશળતા, રાજકીય મનોબળ, નિર્ણયક્ષમતા, આત્મનિયંત્રણ, વાસ્તવવાદ, સંગઠન શક્તિ, દૃઢ સંકલ્પ, રાષ્ટ્ર નિર્માણ, પ્રેરણાત્મક નેતૃત્વ, રાજકીય મનોજ્ઞાન, સંસ્થાકીય પ્રતિબદ્ધતા, વ્યૂહાત્મક વિચારશક્તિ, સામૂહિક ઓળખ, ઐતિહાસિક નેતૃત્વ અભ્યાસ, ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ.

પરિચય

1. સરદાર પટેલ આધુનિક ભારતના રાજકીય અને પ્રશાસનિક ઇતિહાસમાં અતિમહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. “લોખંડી પુરુષ” તરીકે ઓળખાતા પટેલે માત્ર સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં જ નહીં પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય પછી ભારતના રાષ્ટ્રીય એકીકરણમાં પણ નિર્ધારક ભૂમિકા ભજવી હતી. ૧૯૪૭ પછી પદર દેશી રજવાડાંઓના એકીકરણ દ્વારા તેમણે ભારતને મજબૂત રાષ્ટ્ર-રાજ્ય તરીકે

ઘડવામાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું. તેમના આ ઐતિહાસિક કાર્યનું રાજકીય મૂલ્યાંકન ઘણી વખત કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તેમના નેતૃત્વનું મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ તુલનાત્મક રીતે ઓછું જોવા મળે છે.

નેતૃત્વ મનોવિજ્ઞાનના દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે તો તે માત્ર સત્તા કે પદ પર આધારિત નથી, પરંતુ વ્યક્તિત્વ લક્ષણો, ભાવનાત્મક નિયંત્રણ, નિર્ણયક્ષમતા, પ્રેરણાત્મક શક્તિ અને સામાજિક પ્રભાવ જેવી આંતરિક માનસિક પ્રક્રિયાઓ સાથે જોડાયેલું છે. પટેલનું નેતૃત્વ દૃઢતા, વાસ્તવવાદ, સંકલ્પશક્તિ અને સંસ્થાકીય પ્રતિબદ્ધતાના મજબૂત આધાર પર ઊભેલું હતું. તેઓ કરિશ્માત્મક અભિગમ કરતાં કાર્યકેન્દ્રિત અને પરિણામલક્ષી નેતા તરીકે વધુ ઓળખાય છે.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ દરમિયાન Mahatma Gandhiના નૈતિક નેતૃત્વ હેઠળ પટેલે સંગઠનાત્મક શક્તિ તરીકે પોતાની ઓળખ ઉભી કરી. ત્યારબાદ સ્વાતંત્ર્ય ભારતની પ્રથમ સરકારમાં Jawaharlal Nehru સાથે કાર્ય કરતાં તેમણે રાષ્ટ્રીય એકતા અને પ્રશાસનિક માળખાને મજબૂત બનાવ્યું. સંકટની ઘડીઓમાં તેમનો સ્થિર સ્વભાવ અને વ્યૂહાત્મક વિચારશક્તિ તેમની માનસિક દૃઢતાનું પ્રતિબિંબ છે.

આ લેખનો હેતુ પટેલના નેતૃત્વને ટ્રેઈટ થિયરી, ટ્રાન્સફોર્મેશનલ લીડરશિપ, ભાવનાત્મક બુદ્ધિમત્તા અને સામાજિક ઓળખ જેવા મનોવૈજ્ઞાનિક માળખાઓના આધારે વિશ્લેષિત કરવાનો છે, જેથી તેમના વ્યક્તિત્વ અને નેતૃત્વની આંતરિક માનસિક રચનાને વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી શકાય.

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના નેતાઓમાં સરદાર પટેલ સ્થાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. તેઓ માત્ર રાજકીય નેતા જ નહીં પરંતુ મજબૂત મનોબળ ધરાવતા સંગઠનકાર અને પ્રશાસક હતા. સ્વાતંત્ર્ય પછીના સમયમાં દેશના એકીકરણમાં તેમની ભૂમિકા અદ્વિતીય ગણાય છે. આ સંશોધનનો હેતુ તેમના નેતૃત્વને મનોવૈજ્ઞાનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજવાનો છે.

2. સાહિત્ય સમીક્ષા અને સિદ્ધાંત આધાર

સરદાર પટેલ જીવન અને કાર્ય અંગે અનેક ઇતિહાસકારો અને જીવનચરિત્રકારોએ વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ કર્યો છે. Rajmohan Gandhi અને Balraj Krishna જેવા લેખકોના ગ્રંથોમાં પટેલના રાજકીય નિર્ણયો, વાસ્તવવાદી અભિગમ અને રાષ્ટ્રીય એકીકરણમાં તેમની ભૂમિકા પર વિસ્તૃત ચર્ચા મળે છે. V. P. Menonના વર્ણનોમાં રજવાડાંઓના એકીકરણની પ્રક્રિયા અને પટેલની પ્રશાસનિક ક્ષમતા સ્પષ્ટ થાય છે. તેમ છતાં, તેમના નેતૃત્વનું મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી વિશ્લેષણ તુલનાત્મક રીતે મર્યાદિત છે.

આ અભ્યાસ માટે નેતૃત્વના મુખ્ય મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોનો આધાર લેવાયો છે. ટ્રેઈટ થિયરી અનુસાર નેતૃત્વ કેટલાક વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ લક્ષણો પર આધારિત હોય છે, જેમ કે દૃઢતા, આત્મવિશ્વાસ અને જવાબદારીબોધ. ટ્રાન્સફોર્મેશનલ નેતૃત્વ સિદ્ધાંત નેતાને અનુયાયીઓમાં પ્રેરણા અને મૂલ્ય આધારિત પરિવર્તન લાવનાર તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે. ભાવનાત્મક બુદ્ધિમત્તા સિદ્ધાંત અનુસાર નેતામાં પોતાની અને અન્યની ભાવનાઓને સમજવાની અને નિયંત્રિત કરવાની ક્ષમતા જરૂરી છે. સામાજિક ઓળખ સિદ્ધાંત મુજબ સફળ નેતા અનુયાયીઓમાં સામૂહિક ઓળખ અને એકતાની ભાવના વિકસાવે છે. આ તમામ સિદ્ધાંતો પટેલના નેતૃત્વને સમજવા માટે મહત્વપૂર્ણ માળખું પૂરું પાડે છે.

3. વ્યક્તિત્વ લક્ષણોનું વિશ્લેષણ

૧. દૃઢ નિર્ધાર (Determination)

સરદાર પટેલ ના વ્યક્તિત્વમાં દૃઢ નિર્ધાર મુખ્ય અને પ્રભાવશાળી લક્ષણ હતું. તેઓ એકવાર કોઈ નિર્ણય લઈ લેતા પછી તેને પૂર્ણ કરવા અડગ રહેતા. બારડોલી સત્યાગ્રહ દરમિયાન ખેડૂતોએ કરવેરા વધારો સ્વીકારવાનો ઇનકાર કર્યો ત્યારે પટેલે અદમ્ય મનોબળ સાથે આંદોલનનું નેતૃત્વ કર્યું. બ્રિટિશ સરકારના દબાણ, ધરપકડ અને ધમકીઓ છતાં તેઓ ઝુક્યા નહીં. તેમની

નિશ્ચિતતા અનુયાયીઓમાં આત્મવિશ્વાસ જગાવતી હતી. મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે જોવામાં આવે તો આ લક્ષણ ઊંચી આંતરિક પ્રેરણા, આત્મવિશ્વાસ અને લક્ષ્યપ્રતિ પ્રતિબદ્ધતાનું પ્રતિબિંબ છે, જે સફળ નેતૃત્વ માટે અનિવાર્ય માનવામાં આવે છે.

૨. વાસ્તવવાદ (Pragmatism)

સરદાર પટેલ આદર્શવાદ કરતાં વાસ્તવવાદને વધુ મહત્વ આપતા નેતા હતા. સ્વાતંત્ર્ય પછી રજવાડાંઓના એકીકરણ વખતે તેમણે લાગણીશીલ ભાષણો કરતાં વ્યૂહાત્મક અને વ્યવહારુ પગલાં અપનાવ્યાં. પરિસ્થિતિ અનુસાર સંવાદ, રાજદ્વારી દબાણ અથવા સૈન્ય કાર્યવાહીનો સંયમિત ઉપયોગ કર્યો. તેમની વિચારશક્તિ તર્કસંગત અને પરિણામલક્ષી હતી. મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ આ ગુણ ઊંચી કોગ્નિટિવ સ્પષ્ટતા અને સમસ્યા-કેન્દ્રિત અભિગમ દર્શાવે છે. તેઓ પરિસ્થિતિને ભાવનાત્મક રીતે નહીં પરંતુ તથ્ય અને વ્યાવહારિક સંજોગોના આધારે આંકતા હતા, જે સંકટકાળમાં અત્યંત અસરકારક સાબિત થયું.

૩. ભાવનાત્મક નિયંત્રણ (Emotional Regulation)

પટેલનું એક મહત્વપૂર્ણ લક્ષણ તેમની ભાવનાઓ પરનું મજબૂત નિયંત્રણ હતું. રાજકીય મતભેદો, આંતરિક તણાવ અથવા રાષ્ટ્રીય સંકટોની પરિસ્થિતિમાં પણ તેઓ શાંત અને સ્થિર રહેતા. Jawaharlal Nehru સાથેના વિચારોના ભિન્નતા હોવા છતાં તેમણે જાહેર જીવનમાં સંયમ જાળવ્યો. મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે આ ઊંચી ભાવનાત્મક બુદ્ધિમત્તાનું પ્રતિબિંબ છે. આત્મનિયંત્રણ, સહનશીલતા અને સંવેદનાત્મક સંતુલન તેમને અસરકારક સંવાદ અને યોગ્ય નિર્ણય લેવામાં સહાયરૂપ બન્યાં. આ લક્ષણ સંકટ વ્યવસ્થાપનમાં વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે.

૪. જવાબદારીબોધ અને સંસ્થાકીય પ્રતિબદ્ધતા

પટેલ રાષ્ટ્રીય હિતને વ્યક્તિગત હિત કરતાં ઉપર સ્થાન આપતા હતા. દેશના એકીકરણ માટે તેમણે વ્યક્તિગત લોકપ્રિયતા કરતાં સંસ્થાકીય મજબૂતીને પ્રાથમિકતા આપી. તેમની કાર્યશૈલી શિસ્તબદ્ધ અને જવાબદાર હતી. મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે આ ઊંચા સ્તરના conscientiousness અને ફરજબોધનું ઘોતક છે. તેઓ માત્ર રાજકીય નેતા નહીં પરંતુ સંસ્થાઓને મજબૂત બનાવનાર પ્રશાસક પણ હતા. તેમની પ્રતિબદ્ધતા ભારતને એક અખંડ રાષ્ટ્ર તરીકે સ્થાપિત કરવા તરફ કેન્દ્રિત રહી, જે તેમના નેતૃત્વની સ્થાયી અસર દર્શાવે છે.

બારડોલી સત્યાગ્રહ: મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ

૧૯૨૮નું બારડોલી સત્યાગ્રહ Sardar Vallabhbhai Patelના નેતૃત્વનો મહત્વપૂર્ણ મોખરાનો તબક્કો હતો. બ્રિટિશ સરકારે જમીનકરામાં વધારો કર્યો ત્યારે બારડોલીના ખેડૂતો આર્થિક રીતે અત્યંત સંકટમાં હતા. આ પરિસ્થિતિમાં પટેલે માત્ર રાજકીય આગેવાન તરીકે નહીં પરંતુ માનસિક માર્ગદર્શક તરીકે કાર્ય કર્યું. તેમણે ખેડૂતોમાં ભય અને નિરાશાને દૂર કરી આત્મવિશ્વાસ અને એકતાની ભાવના વિકસાવી.

મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો પટેલે “સામાજિક ઓળખ” (Social Identity)નું નિર્માણ કર્યું. તેમણે ખેડૂતોને સમજાવ્યું કે તેઓ એક સંયુક્ત સમૂહ તરીકે લડી શકે છે અને એકતામાં તેમની શક્તિ વસે છે. આ અભિગમે વ્યક્તિગત ભયને સામૂહિક હિંમતમાં રૂપાંતરિત કર્યો. પટેલે શિસ્ત, અહિંસા અને સંગઠિત પ્રતિકાર પર ભાર મૂક્યો, જેના કારણે આંદોલન નિયંત્રિત અને સુવ્યવસ્થિત રહ્યું.

તેમની ભાષણશૈલીમાં આત્મવિશ્વાસ અને નૈતિક દૃઢતા સ્પષ્ટ હતી, જે અનુયાયીઓમાં વિશ્વાસ જગાવતી હતી. તેમણે પરિસ્થિતિનું તર્કસંગત મૂલ્યાંકન કરીને વ્યૂહરચના ઘડી, જે તેમની કોગ્નિટિવ સ્પષ્ટતા દર્શાવે છે. અંતે બ્રિટિશ સરકારને કરવેરો પાછો ખેંચવો પડ્યો, અને પટેલને “સરદાર”ની ઉપાધિ મળી. આ ઘટનાએ તેમના નેતૃત્વની માનસિક શક્તિ અને પ્રેરણાત્મક ક્ષમતાને મજબૂત રીતે સ્થાપિત કરી.

5. રજવાડાંઓનું એકીકરણ: સંકટ વ્યવસ્થાપન મોડેલ

સ્વાતંત્ર્ય પછી ભારતને સૌથી મોટો પડકાર પદર રજવાડાંઓના એકીકરણનો હતો. સરદાર પટેલ એ આ કાર્ય એક અત્યંત સંકટમય રાજકીય પરિસ્થિતિમાં સફળતાપૂર્વક સંભાળ્યું. આ પ્રક્રિયામાં તેમના સંકટ વ્યવસ્થાપન કૌશલ્ય, વ્યૂહાત્મક વિચારશક્તિ અને મનોબળ સ્પષ્ટ દેખાયું.

તેમણે પ્રથમ રીતે રજવાડાંના શાસકો સાથે સંવાદ સાધ્યો, મલિનતા દૂર કરી અને તેમને ભારત સાથે એકીકરણ માટે માનસિક રીતે તૈયાર કરવાનું શરૂ કર્યું. જો રજવાડાંને સંવાદથી સમજાવવામાં મુશ્કેલી થઈ, તો તેમણે કડક પગલાં પણ લેવામાં આવ્યાં, જેમ કે હૈદરાબાદ અને જૂનાગઢ જેવા રાજ્યોમાં સંયુક્ત રાજકીય અને સૈન્ય વ્યૂહરચના અપનાવી.

મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ, પટેલનું નેતૃત્વ “સંકટ સંચાલન મોડેલ” અનુસાર ચિંતન, આયોજન અને અમલના ત્રિપક્ષીય અભિગમ પર આધારિત હતું. તેમણે તાણાવની પરિસ્થિતિમાં શાંતિ અને સ્થિરતા જાળવી, પોતાના અને અનુયાયીઓના ભાવનાત્મક સ્તરને નિયંત્રિત કર્યો, અને લક્ષ્યને ધ્યાનમાં રાખીને કાર્ય કર્યું. તેમની નિશ્ચિતતા, વ્યૂહાત્મક બુદ્ધિ અને પ્રેરણાત્મક શક્તિથી રજવાડાંઓના એકીકરણમાં સફળતા મળી.

આ પ્રક્રિયા માત્ર રાજકીય રીતે જ નહિ, પરંતુ મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે પણ તેમના નેતૃત્વને પ્રબળ અને કાર્યક્ષમ સાબિત કરે છે. તેદર્શાવે છે કે સંકટકાળમાં તર્ક, વાસ્તવવાદ અને ભાવનાત્મક નિયંત્રણનો સંગમ સફળ નેતૃત્વ માટે અનિવાર્ય છે.

6. ટ્રાન્સફોર્મેશનલ નેતૃત્વ

સરદાર પટેલ નું નેતૃત્વ મુખ્યત્વે ટ્રાન્સફોર્મેશનલ લીડરશિપના સિદ્ધાંત સાથે સંકળાયેલું છે. ટ્રાન્સફોર્મેશનલ નેતા માત્ર આજ્ઞાપાલક નથી, પરંતુ અનુયાયીઓમાં પ્રેરણા અને દૃઢતા જગાવીને સંસ્થાઓ અને સમૂહોને બદલાવ તરફ આગળ ધકેલે છે. પટેલે સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને રજવાડાંના એકીકરણ દરમિયાન આ પ્રકારનું નેતૃત્વ સક્ષમ રીતે બતાવ્યું.

બારડોલી સત્યાગ્રહ અને રજવાડાંના સંકલનમાં તેમણે અનુયાયીઓમાં વિશ્વાસ, સામૂહિક ઓળખ અને જવાબદારીની ભાવના વિકસાવી. તેમણે શિસ્તબદ્ધ, સુવ્યવસ્થિત અને નૈતિક મજબૂત પગલાં લેવા દ્વારા અનુયાયીઓને પ્રેરિત કર્યા. તેમના નેતૃત્વમાં કરિશ્મા કરતાં વધુ વાસ્તવિક પરિણામ અને કાર્યક્ષમતાને મહત્વ આપવામાં આવ્યું.

મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે, તેમનું ટ્રાન્સફોર્મેશનલ નેતૃત્વ અનુયાયીઓને આત્મશક્તિ અને સકારાત્મક મૂલ્યો સાથે જોડતું હતું. તેઓ કાર્યક્ષેત્રમાં મજબૂત દિશાનિર્દેશ આપે છે, લોકને લક્ષ્યના પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધ બનાવે છે અને સંકટકાળમાં સ્થિરતા જાળવવાનું પ્રેરણારૂપ મોડેલ પ્રદાન કરે છે. આ લક્ષણો તેમને માત્ર સફળ રાજકીય નેતા જ નહીં, પરંતુ આધુનિક સંસ્થા અને સંગઠન વ્યવસ્થાપનમાં પણ અદ્વિતીય પ્રેરણા આપનાર નેતા બનાવે છે.

7. ભાવનાત્મક બુદ્ધિમત્તા

સરદાર પટેલ ના નેતૃત્વમાં ભાવનાત્મક બુદ્ધિમત્તાનું મહત્વ વિશેષ હતું. તેઓ માત્ર દૃઢ અને કાર્યક્ષમ નેતા નહીં, પરંતુ એવી વ્યક્તિ પણ હતા કે જેમણે પોતાની અને અનુયાયીઓની ભાવનાઓને સમજાવા અને નિયંત્રિત કરવા માટે ઊંડી સમજ દર્શાવી. Patelની રાજકીય અને સંગઠનાત્મક કારકિર્દીએ દર્શાવ્યું કે તેઓ તણાવ, દબાણ અને સંકટના સમયમાં શાંત, સ્થિર અને વિચારશીલ રહેતા.

તેમણે પોતાના વ્યક્તિગત લાગણીઓ અને ભાવનાઓને નિયંત્રિત કરીને રાષ્ટ્રીય હિતને પ્રથમ પ્રાથમિકતા આપી. નેતાઓ, અનુયાયીઓ અને રાજ્યકર્મચારીઓ સાથે તેમના સંવાદમાં તેઓ નરમ, સ્પષ્ટ અને દૃઢ રહેવાથી વિશ્વાસ જગાવતા.

ઉદાહરણ તરીકે, રજવાડાંના એકીકરણ દરમિયાન હૈદરાબાદ અને જૂનાગઢની કટોકટીની પરિસ્થિતિમાં તેમણે પોતાના ભાવોને નિયંત્રિત રાખીને તર્કસંગત અને વ્યવહારુ નિર્ણય લીધો.

મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ આ તેમની ઉચ્ચ સ્તરની ભાવનાત્મક બુદ્ધિમત્તાનું દ્યોતક છે. Patelની આ ક્ષમતા તેમના નેતૃત્વને વધુ મજબૂત, પ્રેરણાત્મક અને સ્થિર બનાવતી, ખાસ કરીને સંકટકાળમાં. આ ગુણવત્તા તેમને માત્ર કાર્યક્ષમ નેતા જ બનાવતી નહીં, પરંતુ અનુયાયીઓને આત્મવિશ્વાસ અને એકતાની ભાવના સાથે જોડનાર શક્તિશાળી નેતા બનાવતી.

8. અન્ય નેતાઓ સાથે તુલનાત્મક અભ્યાસ

સરદાર પટેલ નું નેતૃત્વ contemporaries જેવા કે Mahatma Gandhi અને Jawaharlal Nehru સાથે તુલનાત્મક અભ્યાસ દ્વારા વધુ સ્પષ્ટ થાય છે. ગાંધીના નેતૃત્વમાં નૈતિકતા, આત્મા-પ્રેરણા અને કરિશ્મા મુખ્યત્વે જોવા મળે છે, જ્યારે Patelનું નેતૃત્વ વાસ્તવવાદ, કાર્યક્ષમતા અને સંસ્થાકીય પ્રતિબદ્ધતામાં કેન્દ્રિત હતું. ગાંધી mass-movement પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા હતા, જ્યારે Patel સંગઠનાત્મક દૃષ્ટિ અને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ અનુસાર નિર્ણય લેતા.

નેહરુ સાથેની તુલના દર્શાવે છે કે Nehruna નેતૃત્વમાં Visionary અને આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ વધુ હતી, જ્યારે Patel દેશના આંતરિક એકીકરણ, સંકલન અને કાયદાકીય પ્રક્રિયાઓ પર વધુ કેન્દ્રિત રહ્યા. Patel વધુ પરિપૂર્ણ અને સુવ્યવસ્થિત નિર્ણય લેનાર, તર્કસંગત અને પરિણામલક્ષી હતા.

મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ, Patelનું નેતૃત્વ Trait Theory અને Emotional Intelligence બંને પર આધારિત હતું, જ્યારે Gandhimં Moral and Charismatic Leadership વધુ પ્રબળ હતી. આ તુલના Patelની વ્યવહારુ, કૃપા અને સંકટકાળમાં મજબૂત નેતૃત્વ શૈલીને દર્શાવે છે, જે સંસ્થાઓને મજબૂત બનાવવામાં અને રાષ્ટ્રના સ્થિર એકીકરણમાં મહત્વપૂર્ણ હતું.

9. મનોવૈજ્ઞાનિક મોડેલ મુજબ મૂલ્યાંકન

સરદાર પટેલ ના નેતૃત્વને મનોવૈજ્ઞાનિક મોડેલના આધારે વિશ્લેષણ કરતાં તેઓ Trait Theory, Transformational Leadership Theory, Emotional Intelligence, અને Crisis Management મોડેલના તમામ પરિબલોમાં ઊભા દેખાય છે. ટ્રેઈટ થિયરી પ્રમાણે, Patelના વ્યક્તિત્વ લક્ષણોમાં દૃઢ નિર્ધાર, ઉચ્ચ જાતિપ્રતિબદ્ધતા, પ્રેરણાત્મક શક્તિ, વ્યૂહાત્મક વિચારશક્તિ અને જવાબદારીબોધ મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. આ લક્ષણો તેમને આરામદાયક, કાર્યક્ષમ અને વાસ્તવિક પરિણામો માટે પ્રતિબદ્ધ નેતા બનાવે છે.

ટ્રાન્સફોર્મેશનલ લીડરશિપના પરિપ્રેક્ષ્યમાં, Patel પોતાના અનુયાયીઓમાં આત્મવિશ્વાસ, સામૂહિક ઓળખ અને પ્રેરણા જગાવતા. બારડોલી સત્યાગ્રહમાં તેમણે ખેડૂતોમાં શિસ્ત અને એકતાની ભાવના વિકસાવી, જેના કારણે તેઓ સકારાત્મક રીતે કાર્યવાહી કરવા માટે પ્રેરિત થયા. Patelનું આ કાર્ય અનુયાયીઓને લક્ષ્યપ્રતિ પ્રતિબદ્ધ કરવા, સંઘર્ષનો સામનો કરવાની ક્ષમતા વિકસાવવા અને નૈતિક દૃઢતા જાળવવા માટે પ્રેરણારૂપ બન્યું.

ભાવનાત્મક બુદ્ધિમત્તા મોડેલના દૃષ્ટિકોણથી, Patelની ક્ષમતા પોતાની અને અન્યની લાગણીઓને સમજવી અને નિયંત્રિત કરવી, તેમને સંકટકાળમાં શાંત અને સ્થિર રહેવા મદદ કરે છે. રજવાડાંના એકીકરણની પરિસ્થિતિમાં તેમનો તર્કસંગત અભિગમ, ભાવનાત્મક નિયંત્રણ અને વ્યૂહાત્મક નિર્ણયોનું મિશ્રણ તેમની ઊંચી emotional Intelligence દર્શાવે છે.

સંકટ વ્યવસ્થાપન મોડલ અનુસાર, Patel તણાવ, દબાણ અને અસંવેદનશીલ પરિસ્થિતિમાં તર્ક, આયોજન અને અમલના સંયમિત અભિગમથી કાર્ય કરે છે. તેમની cognitive clarity, self-discipline અને institutional focus તેમને સંકટકાળમાં સુવ્યવસ્થિત અને પરિણામલક્ષી બનાવતી.

આ મનોવૈજ્ઞાનિક મૂલ્યાંકન દર્શાવે છે કે Patelનું નેતૃત્વ ફક્ત રાજકીય શક્તિ પર આધારિત નહીં, પરંતુ માનસિક દૃઢતા, પ્રેરણાત્મક શક્તિ, લાગણીય બુદ્ધિ અને વ્યૂહાત્મક ચિંતન પર આધારિત હતું, જે તેમને ભારતના એકીકરણ અને સશક્ત રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં અનિવાર્ય નેતા બનાવે છે.

10. નિષ્કર્ષ

સરદાર પટેલ ના નેતૃત્વનું મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ દર્શાવે છે કે તેઓ માત્ર રાજકીય નેતા કે પ્રવક્તા ન હતા, પરંતુ મનોબળ, સંસ્થાકીય દૃઢતા અને વ્યૂહાત્મક બુદ્ધિ સાથે ભારતના એકીકરણ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં કેન્દ્રીય ભૂમિકા ભજવતા હતા. તેમના નેતૃત્વની વિશેષતા તેમના વ્યક્તિગત લક્ષણો—દૃઢ નિર્ધાર, આત્મનિયંત્રણ, વાસ્તવવાદ, જવાબદારીબોધ અને cognitive clarity—માં જોવા મળે છે. આ લક્ષણો Trait Theoryના માળખામાં તેમની સફળતાની તાકાત દર્શાવે છે.

ટ્રાન્સફોર્મેશનલ લીડરશિપના દૃષ્ટિકોણથી, સરદાર પટેલ એ અનુયાયીઓમાં આત્મવિશ્વાસ, શિસ્ત અને સામૂહિક ઓળખ વિકસાવી. બારડોલી સત્યાગ્રહ અને રજવાડાંના એકીકરણમાં તેમણે અનુયાયીઓને પ્રેરણા આપીને સંગઠિત પ્રતિકાર અને જોડાણના મૂલ્યો પોષિત કર્યા. તેમની Emotional Intelligence—જેમ કે ભાવનાઓનું નિયંત્રણ, સંવેદનશીલતા, અને તણાવની પરિસ્થિતિમાં સ્થિરતા—તેમને મુશ્કેલ નિર્ણયો લેવામાં સક્ષમ બનાવતી.

Crisis Management મોડલ અનુસાર Patelની કાર્યશૈલી તર્ક, આયોજન અને પરિણામલક્ષી અમલ પર આધારિત હતી. સંકટકાળમાં તેમની cognitive clarity, વ્યૂહાત્મક દૃષ્ટિ અને સંસ્થાકીય પ્રતિબદ્ધતા તેમનો અનન્ય નેતૃત્વ સ્ટાઈલ સ્થાપિત કરતી. Gandhi અને Nehru જેવા contemporaries સાથેની તુલના દર્શાવે છે કે Patelનો અભિગમ વાસ્તવવાદી, કાર્યક્ષમ અને કૃપાપ્રદ હતો.

નિષ્કર્ષ રૂપે, Patelનું નેતૃત્વ મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે સ્વયંસંયમ, દૃઢતા, પ્રેરણાત્મક શક્તિ અને સંકટ સંચાલનની કૌશલ્ય પર આધારિત હતું. તેમના દ્વારા પ્રદર્શિત મજબૂત નેતૃત્વ મોડેલ આજે પણ રાજકીય, પ્રશાસનિક અને સંગઠનાત્મક ક્ષેત્રમાં પ્રેરણારૂપ છે. Patelના ઉદાહરણમાંથી contemporary નેતાઓ માટે મુખ્ય શિખામાણ એ છે કે સફળ નેતૃત્વમાં લાગણી, બુદ્ધિ, વ્યૂહાત્મક દૃષ્ટિ અને સામૂહિક પ્રતિબદ્ધતા સાથેનું સંતુલન આવશ્યક છે.

સંદર્ભ સૂચિ (References)

Rajmohan Gandhi. (1990). પટેલ: એક જીવનકથા. અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંડળ.

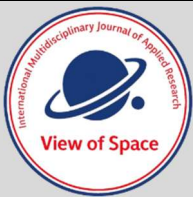
Balraj Krishna. (2007). સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ: ભારતના લોખંડી પુરુષ. નવી દિલ્હી: હાર્પરકોલિન્સ પ્રકાશન.

V. P. Menon. (1956). ભારતીય રાજ્યોના એકીકરણની કહાની. નવી દિલ્હી: ઓરિએન્ટ લૉન્ગમેન.

Government of India. (1953). સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના પસંદગીના લખાણો (ખંડ ૧-૧૫). નવી દિલ્હી: પ્રકાશન વિભાગ.

Navajivan Trust. (વિવિધ વર્ષો). સરદાર પટેલના પત્રવ્યવહાર અને ભાષણો. અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંડળ.

એરિક્સન, એરિક એચ. (1968). ઓળખ: યુવાની અને સંકટ. ન્યૂયોર્ક: ડબલ્યુ. ડબલ્યુ. નોર્ટન એન્ડ કંપની.

NATION AS TEXT: READING SARDAR PATEL'S VISION OF UNITY THROUGH BENEDICT ANDERSON'S IMAGINED COMMUNITIES

GAURAV ROHITBHAI UMRETIYA

**RESEARCH SCHOLAR, SCHOOL OF ARTS & HUMANITIES, DR. SUBHASH UNIVERSITY,
JUNAGADH, GUJARAT, INDIA**

DR. SUNIL H DER

**ASSISTANT PROFESSOR, SCHOOL OF ARTS & HUMANITIES, DR. SUBHASH
UNIVERSITY, JUNAGADH, GUJARAT, INDIA**

ABSTRACT

The Indian nation in Balraj Krishna's *Sardar Vallabhbhai Patel: India's Iron Man* develops through literary elements that function as essential components of Benedict Anderson's "imagined communities" theory. The study investigates how Krishna's biography depicts Patel's achievement of merging 562 independent princely states into one unified country after independence through three heroic character types and spatial and temporal unification methods. Patel transforms from an actual historical person into a legendary "Iron Man" who created national unity by uniting the divided parts of the colonial past. The biography functions as a postcolonial print-capitalist text through which Krishna develops a sense of horizontal comradeship that connects India's different linguistic and cultural and regional groups. The analysis uses Anderson's framework to show that Patel's political actions, which combine diplomatic strength with negotiation tactics, are expressed through literary works that turn historical events into cultural expressions that create national legends. The process creates a collective memory that allows readers to imagine themselves belonging to an all-embracing sovereign community that goes beyond their original ethnic ties. The research demonstrates contemporary relevance because it shows that Krishna's story functions as a basic element that shapes modern Indian identity discussions. Patel's mystified legacy unites people through its fictional character while providing biographical insights that show how postcolonial nations develop their identities. Krishna's work demonstrates how literary biography establishes a connection between historical events and their portrayal in written works.

KEYWORDS: SARDAR PATEL, IMAGINED COMMUNITIES, NATIONAL INTEGRATION, INDIAN ENGLISH BIOGRAPHY, POSTCOLONIAL NATIONALISM, BALRAJ KRISHNA

INTRODUCTION

The diverse cultural heritage of India serves as the foundation for national unity according to Sardar Vallabhbhai Patel's 1948 statement which declares that Indians need to stop identifying as Rajput, Maratha, or Bengali and start recognizing themselves as one nation. Balraj Krishna's 2010 biography *Sardar Vallabhbhai Patel: India's Iron Man* creates a permanent cultural memory which transforms political needs into enduring educational resources.

Patel served as India's first Deputy Prime Minister and Home Minister from 1947 to 1950 when he used diplomatic methods and limited military action to unify 562 princely states which represented 48 percent of pre-independence territory. Krishna presents Patel as the national protector who saved India from breaking apart. Indian English biographies of Patel's nation-building efforts which Rajmohan Gandhi and others have documented remain insufficiently studied within literary research. Scholars concentrate on Nehru's idealism and Gandhi's philosophy while they overlook how Krishna's text

creates narrational identity patterns. Postcolonial criticism investigates both novels and poetry yet it ignores political biography as a "official" memory transportation method.

The paper establishes a connection by examining Krishna's work through Benedict Anderson's postcolonial framework which defines "print-capitalist" texts from his work *Imagined Communities*. The analysis applies Anderson's characteristics of limitedness sovereignty community temporal homogeneity and print mediation to demonstrate how Patel's battle skills change into "deep, horizontal comradeship" through his heroic image and spatial metaphors.

THEORETICAL FRAMEWORK: ANDERSON'S IMAGINED COMMUNITIES

Benedict Anderson's *Imagined Communities* from 1983 establishes the new definition of the nation as an "imagined political community which exists with both territorial boundaries and complete independence" (Anderson 6). The cultural artifacts of print-capitalism newspapers and novels and maps create this shared experience which connects distant communities. Nations develop "deep, horizontal comradeship" that enables people to fight for their country while the country maintains social divisions. Anderson connects this to modern society through its use of "empty homogeneous time" which creates national stories that connect historical events with future dates. The print texts used in India as a postcolonial case study function as essential tools for transforming Western nationalism into region-specific adaptations which depict colonial subjects as independent citizens through shared narratives.

FIVE CHARACTERISTICS APPLIED TO INDIA

Anderson's framework illuminates Sardar Patel's integration efforts as foundational to India's national imagination:

Limited: The merger of 562 princely states into the Union by Patel created distinct territorial borders which unified Indian territories and resolved feudal land divisions.

Sovereign: The British Empire lost its control over India in 1947 which brought about a transfer of power from British rule to Indian control and Patel's diplomatic work represented the new era of self-government.

Community: Patel established "deep, horizontal comradeship" among people who spoke different languages and belonged to different castes and came from different regions by using shared Indian identity as a way to connect with them.

Temporal: His narrative connects the colonial resistance movements of 1857 and Quit India to the postcolonial unification through his use of "empty homogeneous time" which creates a perpetual national history.

Print-mediated: Biographies like Krishna's succeed nationalist newspapers (e.g.) *Young India* which helps spread standardized maps together with heroic tales to maintain this imagination across multiple generations. The elements of this situation establish Patel's actions as the fundamental components which the text uses to construct a national identity through biography, which serves as a modern publishing system.

POSTCOLONIAL EXTENSION

Partha Chatterjee critiques Anderson's model as Eurocentric. Indian nationalism developed "derivative" elements yet maintained different cultural identity through its spiritual and material aspects. Patel's pragmatic integration process which combines three elements of coercion and negotiation and legal Instruments of Accession creates a "modular" system. The system uses Partition's sovereignty chaos to develop strategic territorial control through active sovereignty transformation.

Krishna's biography uses storytelling to show Patel's realpolitik as genuine Indian independence which challenges derivative narratives. This study thus extends Anderson by showing how biography helps postcolonial "imagination" because historical events become essential to create mythic narratives.

3. HISTORICAL PATEL: THE MATERIAL BASIS OF NARRATIVE

Sardar Vallabhbhai Patel's integration of princely states establishes the actual historical basis which Balraj Krishna presents as a mythological foundation in his work *Sardar Vallabhbhai Patel: India's Iron Man*. Patel's practical work established both the territorial and administrative bases which enabled India to become a unified nation state by converting its colonial heritage into independent national borders. This section shows Patel's practical achievements through presenting his achievements in three areas which include statistics and major events and his work with new institutions and his different ideological beliefs about institutional development.

Integration Statistics

British India in 1947 became independent when it contained 562 princely states and the provinces that the British Empire ruled directly which together occupied 48 percent of the subcontinent while their population total reached 28 percent. Through his diplomatic efforts Patel managed to bring 93 percent of states into the Union while using military force in only 27 situations as Minister of States. The Union acquired all states in 1950 when they signed Instruments of Accession which abolished their right to govern themselves. Krishna describes Patel's effective work by stating that "he finished what would require several decades of work to complete" because he created a functional federation from separate territories. The numbers demonstrate that Patel used realistic methods to create mergers which sought to maintain essential services while he defended national unity instead of executing immediate language changes.

Key Episodes from Krishna

The three main national crises which Patel handled through his strong determination show Krishna's analysis of Patel's diplomatic work which used force only to achieve national objectives. The Nizam's 82% Hindu state resisted accession amid Razakar militia atrocities looting, rapine, and communal massacres. On September 13, 1948 Patel approved "Police Action" because he believed that delays had become unworkable. Krishna dramatizes Patel's ultimatum: "The Indian Union will not tolerate a cancer in its vitals." Within five days, Hyderabad surrendered; the Razakar menace ended, and 17 million Hindus integrated peacefully. The rapid response demonstrated Patel's principle that strength serves as the foundation for sovereignty which prevents territorial disintegration. The Muslim Nawab, ruling a 90% Hindu population, acceded to Pakistan in August 1947, despite geographic encirclement by India. Patel led a successful operation which blocked all supplies while he provided assistance to the Arzi Hukumat interim government and organized a plebiscite which resulted in 99% of voters choosing India in February 1948. Krishna shows how Patel built his strategic approach through "He let geography and demography speak" which helped him maintain peace while supporting the people's decision over the royal family's choice. Patel advised Maharaja Hari Singh to access Kashmir because of his current crisis situation when Pashtun tribes invaded the area. On October 26, 1947 Singh signed amid crisis; Patel airlifted troops, securing the Valley. Krishna states that Patel became angry about Nehru's UN referral because he believed "Kashmir contained a military solution which UN diplomatic efforts only delayed." The narratives portray Patel as a crisis resolver who established order through his ability to transform disruptive situations into unification.

Patel's Administrative Vision

Sardar Vallabhbhai Patel's administrative vision created institutional frameworks which enabled India to unify through diplomatic achievements that transformed into permanent government systems. Patel as Minister of States identified that successful territorial integration needed ongoing administrative

operations because administrative gaps would lead to territorial divisions. Patel achieved his greatest success by maintaining British-era Indian Civil Service (ICS) operations which he rebranded as All India Services Indian Administrative Service (IAS) Indian Police Service (IPS) and Indian Foreign Service (IFS) for the postcolonial Indian administrative system. Krishna describes Patel's "steel frame" which compares administrative systems to human bodies because "The administrative skeleton must remain strong to hold the nation's flesh together" (Krishna 245).

Patel postponed linguistic state reorganisation because he recognised that this request would create new territorial divisions through which he wanted to end linguistic divides. His demand for national unity led him to state: "First make the nation, then reorganise states" despite regional leaders' demands. The government established administrative areas that extended beyond linguistic boundaries to create national unity through the implementation of this sequence after 1956. Patel achieved his federal balancing act through a strong Centre, which provided provincial autonomy while maintaining Delhi's control over local governance.

Patel's vision created an Andersonian "limited, sovereign" community through his establishment of bureaucratic standards. The establishment of uniform civil services led to "deep horizontal comradeship" among various regions while standardized legal frameworks (through Instruments of Accession) brought constitutional governance to replace princely autocratic rule. His creation of the States Ministry functioned as a temporary supergovernment that unified states into operational groups that included PEPSU and Rajasthan to deter the emergence of mini-states that would lead to balkanization.

Krishna transforms the vision through his depiction of Patel, who developed India's governance system through his "clear thinking and firm decisions" (Krishna 278). Patel established the physical foundation for national identity through his institutionalisation of unity, which the bureaucratic territories and service bindings in Krishna's story transformed into cultural remembrance, and the "imagined community" acquired physical form.

4. TEXTUAL ANALYSIS: KRISHNA'S NARRATIVE STRATEGIES

4.1 Heroic Archetype Construction

Balraj Krishna uses the "Iron Man" thematic element to create a heroic character through his portrayal of Sardar Patel as a classical hero while linking actual events to eternal mythical legends. Patel's "iron will" first appears on page 15 through the iron/steel metaphor which returns throughout the text and reaches its highest point on page 234 during Hyderabad integration when Patel stands as "India's iron pillar." The text uses metallurgical imagery to create a national symbol that represents Jungian archetypes because the hero characterises collective strength.

Krishna maps Patel onto Joseph Campbell's monomyth: the reluctant leader emerges from Gujarat's peasantry, answering Gandhi's call; crisis peaks in 1947's princely chaos; apotheosis occurs through unification trials (Hyderabad, Junagadh), where Patel transcends mortal limits; legacy extends to bureaucratic "steel frame." The dramatic vignettes about Patel's 18-hour workdays show how he grows as a person through his dictation to stenographers. The archetypal framework of this text functions as the base for Anderson's "horizontal comradeship" because readers picture themselves as part of Patel's epic community, which creates emotional ties through his iron persona that unites people from different parts of India. The hagiography about Krishna transforms the administrator into a demigod who provides mythic raw material for national imagination.

4.2 Spatial Imagination

The national imagination of Krishna creates spatial dimensions through his use of cartographic metaphors which identify Patel as the person who created India's geographical maps. The phrase "redrawing the map of India" becomes a religious practice of diplomatic restoration which people use

during the Junagadh discussions. The princely states function as story antagonists because the Pakistan bid from Junagadh and the "tumour" of Hyderabad endanger the development of basic geographical boundaries. The territory takes on human characteristics through the phrase "India bled from a thousand cuts" (p. 142) because Patel acts as the doctor who restores complete health to the territory. The story takes place in Delhi which operates as a reverse mandala because it creates an inverted British imperial system that brings states together at the Home Ministry for their accession ceremonies base which operates at the center of the nation. This spatial rhetoric creates Anderson's "limited" community because it uses Patel's Instruments of Accession documents to define permanent borders through sovereign mapping. Readers envision India not as an abstract political entity but as a physical territorial space that Patel created through his artistic mapping of the land.

4.3 Temporal Unification

The engineers of Krishna have created a time system that appears to be empty and uniform according to Anderson. Krishna delivers an uninterrupted national history that combines India's diverse historical periods into one complete story. The 1857 Revolt connects to the freedom struggle through Patel's Bardoli precedent, which leads to his historical purpose of uniting the country. The calendrical simultaneity creates Andersonian continuity as readers experience a unified timeline that connects past rebellions to present-day national unity. The future perfect tense constructs a necessary outcome through the statement The India that Patel built still stands which unifies the years 1947 to 2010 into an everlasting present. The integration episodes function through a messianic time system, which shows how the five days of salvation in Hyderabad connect crisis resolution to divine intervention. The urgent sequence of events in Krishna's paratactic structure, which shows bureaucratic efficiency, creates an impression of epic inevitability. The process of temporal homogenization establishes a continuous national biography because it treats Patel's historical moment as an endless foundational event.

4.4 Rhetorical Devices

Krishna's repeated use of metonymy and his theatrical reenactment of events lead to an increase of creative imagination through his spoken arguments. The "unity at any cost" mantra, which repeats throughout multiple emergencies (pp. 112, 167, 234), serves as a musical theme that teaches national importance to readers. Anaphoric constructions "Unity over language, unity over religion, unity over crown" create a rhythmic pattern that develops into a climax, which mirrors political slogans that have become holy songs. Through metonymy, Patel becomes India because "When Patel spoke, India commanded" (p. 89), while his fatigue transforms into "the nation's exhaustion." This synecdoche forges visceral identification. Patel's body politicizes national corpus. The technique of reconstructing dramatic dialogue creates a novelistic experience because the invented exchanges about Nizam's time limit, which appeared on page 210 show historical events as if they were real-time eyewitnesses who experienced sovereignty's beginning. Free indirect discourse blends Patel's thoughts with narration, "He knew India must be one" which establishes a connection of shared feelings with readers. The combination of these elements changes biography into a theatrical display of nationalism, which allows readers to experience Anderson's print-capitalist imagination.

5. CONCLUSION

The biography of Balraj Krishna portrays Patel's national unity as the main postcolonial theme according to Benedict Anderson's Imagined Communities "print-capitalist" text. The combination of heroic archetypes and spatial mapping and "empty homogeneous time" results in the transformation of 562 princely states into a restricted territory which becomes the sovereign India. The printed medium transforms Patel's practical approach into an unchanging historical record which creates "deep horizontal comradeship" between different cultural groups.

The "Iron Man" motif together with territorial redrawing and All-India Services "steel frame" uses repetition and metonymy and dramatic reconstruction to transform an administrator into a cultural legend. The text establishes postcolonial stability which serves as a foundation for present-day identity protection against national disintegration between 1947 and 1950.

This research fills a gap in Indian English biographical studies by demonstrating that political hagiography functions as a cultural battleground. The application of Anderson's framework introduces new methods for studying Patel-era nationalism which enhance existing Nehru-Gandhi research. The divergent identities of the two groups are revealed through comparative studies which examine Frank's *Nehru: A Contemporary's Estimate* and Gujarati hagiographies. The digital humanities project tracks biographical elements through multiple decades to display the changing patterns of postcolonial memory.

REFERENCES

- Anderson, Benedict. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Verso, 1983.*
- Campbell, Joseph. The Hero with a Thousand Faces. New World Library, 2008.*
- Chatterjee, Partha. The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories. Princeton University Press, 1993.*
- Gandhi, Rajmohan. Patel: A Life. Navajivan Publishing House, 1991.*
- Krishna, Balraj. Sardar Vallabhbhai Patel: India's Iron Man. Rupa Publications, 2010.*
- Menon, V. P. The Integration of the Indian States. Orient Longman, 1956.*
- Nehru, Jawaharlal. The Discovery of India. Oxford University Press, 1946.*
- Sen, Amartya. The Argumentative Indian: Writings on Indian History, Culture and Identity. Penguin Books, 2005.*
- Bhabha, Homi K. The Location of Culture. Routledge, 1994.*
- Guha, Ramachandra. India after Gandhi: The History of the World's Largest Democracy. HarperCollins, 2007.*
- Copland, Ian. The Princes of India in the Endgame of Empire, 1917-1947. Cambridge University Press, 1997.*
- Metcalf, Barbara D., and Thomas R. Metcalf. A Concise History of Modern India. 3rd ed., Cambridge University Press, 2012.*
- Frank, Katherine. Indira: The Life of Indira Nehru Gandhi. HarperCollins, 2001.*
- Noorani, A. G. Sardar Patel: Constitution-Maker. Konark Publishers, 2016.*
- Poddar, Prem, and David S. Johnson. Historical Companion to Postcolonial Literatures: Continental Europe and Its Empires. Edinburgh University Press, 2005.*

સરદાર પટેલના જીવન અને કાર્ય પર સાહિત્યિક અભ્યાસ

DR. PATEL HARSHADBHAI GOVINDBHAI
ASSISTANT PROFESSOR, SHREE J S PARMAR ARTS AND COMMERCE COLLEGE
KODINAR

સારાંશ:

પ્રસ્તુત સાહિત્યિક અભ્યાસ ભારતના 'લોખંડી માનવ' તરીકે ઓળખાતા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના જીવન અને કાર્યનું વિસ્તૃત વિશ્લેષણ કરે છે. આ અભ્યાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સરદાર પટેલને લગતા ઉપલબ્ધ સાહિત્યના સંદર્ભમાં તેમના વ્યક્તિત્વ, નેતૃત્વ અને રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં યોગદાનની ઊંડાણપૂર્વક સમીક્ષા કરવાનો છે. સરદાર પટેલ પર ગુજરાતી, હિંદી અને અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલા જીવનચરિત્રો, સંશોધન પત્રો, તેમના એકત્રિત લખાણો અને પત્રવ્યવહારનો આ અભ્યાસમાં આધાર લેવામાં આવ્યો છે. નરહરિ પરીખ લિખિત 'સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ' (ગુજરાતી) જેવા મૌલિક ગ્રંથો અને પી.એન. ચોપરા દ્વારા સંપાદિત 'ધ કલેક્ટેડ વર્ક્સ ઓફ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ' (૧૫ ગ્રંથો) જેવા અંગ્રેજી સંદર્ભ ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરી, આ નિબંધ તેમના જીવનની મુખ્ય ઘટનાઓ, વિચારધારા અને યોગદાનને વિગતવાર પ્રકાશિત કરે છે. અભ્યાસમાં જાણવા મળે છે કે સરદાર પટેલ માત્ર એક કુશળ રાજનેતા જ નહીં, પરંતુ દૂરંદેશી વિચારક, અસરકારક સંગઠક અને માનવતાવાદી હતા. બારડોલી સત્યાગ્રહથી લઈને દેશી રજવાડાંના એકીકરણ સુધીના તેમના અથાક પ્રયાસો આ સાહિત્યમાં વિગતવાર નોંધાયેલા છે. આ સાહિત્યિક સમીક્ષા દ્વારા એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચી શકાય છે કે સરદાર પટેલનું જીવન અને કાર્ય આજના સમયમાં પણ એટલું જ પ્રાસંગિક છે અને તેમના આદર્શો ભારતીય રાજનીતિ, વહીવટ અને સમાજ માટે પ્રેરણાસ્ત્રોત છે. તેમના જીવન પરનું સાહિત્ય ઐતિહાસિક દસ્તાવેજીકરણની સાથે ભાવિ પેઢીઓ માટે માર્ગદર્શક તરીકે કાર્ય કરે છે.

૧. પરિચય: એક અનોખા નેતાની સાહિત્યિક યાત્રા:

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને સ્વતંત્રતા પછીના રાષ્ટ્ર નિર્માણના ઇતિહાસમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું નામ સ્વાર્ણ અક્ષરોમાં અંકિત છે. 'લોખંડી માનવ' તરીકે વિખ્યાત આ ગુજરાતી યોદ્ધાએ પોતાની કર્મઠતા, વ્યવહારિક સૂઝ, અડગ નિશ્ચય અને અપ્રતિમ સંગઠન ક્ષમતાથી ભારતનો રાજકીય અને ભૌગોલિક નકશો બદલી નાખ્યો. તેમના જીવન અને કાર્ય વિશે અનેક ભાષાઓમાં પુષ્કળ સાહિત્ય લખાયું છે, જેમાં તેમના વ્યક્તિત્વના વિવિધ પાસાંઓ ઉજાગર થયા છે. આ સાહિત્યમાં જીવનચરિત્રો, આત્મકથાત્મક સંદર્ભો, ઐતિહાસિક દસ્તાવેજીકરણ અને રાજકીય વિશ્લેષણોનો સમાવેશ થાય છે.

આ સાહિત્યિક અભ્યાસનો હેતુ સરદાર પટેલ પર ઉપલબ્ધ વિવિધ ભાષાઓના સાહિત્યના આધારે તેમના જીવન, વિચારો અને રાષ્ટ્રીય યોગદાનનું સર્વોચ્ચ અને ઊંડાણપૂર્વકનું વિશ્લેષણાત્મક અવલોકન કરવાનો છે. આ અભ્યાસ માત્ર તેમના જીવનની ઘટનાઓની યાદી માત્ર નથી, પરંતુ તે ઘટનાઓને સાહિત્યકારોએ કેવી રીતે જોઈ, વ્યાખ્યાયિત કરી અને રજૂ કરી તેની સમીક્ષા છે. આપણે જોઈશું કે વિવિધ લેખકોએ તેમના વ્યક્તિત્વના કયા પાસાંઓ પર ભાર મૂક્યો અને સમયની સાથે આ સાહિત્યમાં કેવો વિકાસ થયો.

આ અભ્યાસ માટે પ્રાથમિક અને ગૌણ સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાથમિક સ્ત્રોતોમાં સરદાર પટેલના પોતાના પત્રો, ભાષણો અને સમકાલીન નોંધોનો સમાવેશ થાય છે, જે 'ધ કલેક્ટેડ વર્ક્સ ઓફ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ'માં સંકલિત છે. ગૌણ સ્ત્રોતોમાં તેમના પર લખાયેલા જીવનચરિત્રો, સંશોધન પત્રો, ઐતિહાસિક વિશ્લેષણો અને સમકાલીન

રાજકીય ટીકાઓનો સમાવેશ થાય છે. ખાસ કરીને, નરહરિ દવે (પરીખ) લિખિત 'સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ' (ગુજરાતી) ગ્રંથને તેમના જીવન પરનો અધિકૃત અને સૌથી વિસ્તૃત દસ્તાવેજ માનવામાં આવે છે. તદુપરાંત, પી.એન. ચોપરાના સંપાદનમાં પ્રકાશિત 'ધ કલેક્ટેડ વર્ક્સ ઓફ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ' (૧૫ ગ્રંથો) તેમના વિચારો અને કાર્યોનો અભ્યાસ કરવા માટેનો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ અને અનિવાર્ય સંદર્ભ છે. આ ઉપરાંત, રાજમોહન ગાંધી લિખિત 'પટેલ: અ લાઈફ', વિદ્યાધર મહાજન લિખિત 'સરદાર પટેલ: ધ નેક્સસ ઓફ યુનિટી' જેવા અર્વાચીન ગ્રંથો પણ આ અભ્યાસમાં સહાયક બન્યા છે.

૨. પ્રારંભિક જીવન અને સાહિત્યિક ચિત્રણ: સંઘર્ષની ભોંય પર રચાયેલું વ્યક્તિત્વ:

સરદાર પટેલના પ્રારંભિક જીવનની ઝાંખી આપતાં સાહિત્યમાં તેમના સંઘર્ષ, નિશ્ચય અને સ્વાવલંબનની કથા મળે છે. ૩૧ ઓક્ટોબર ૧૮૭૫ના રોજ ગુજરાતના નડિયાદ નજીક કરમસદ ગામમાં જન્મેલા વલ્લભભાઈનો ઉછેર એક સામાન્ય ખેડૂત પરિવારમાં થયો હતો. તેમના પિતા ઝવેરભાઈ અને માતા લાડબાએ તેમના જીવનમાં સાદગી, પરિશ્રમ અને સ્વાભિમાનના સંસ્કારો ભર્યા. તેમના જીવન ચરિત્રકારોએ નોંધ્યું છે કે તેમનામાં બાળપણથી જ નેતૃત્વના ગુણ, વ્યવહારિક સૂઝ અને સમસ્યાઓના સરળ ઉકેલ લાવવાની અસાધારણ ક્ષમતા હતી. નરહરિ પરીખે પોતાના ગ્રંથમાં ઘણા પ્રસંગો આપ્યા છે, જેમ કે કૂવામાં પડેલા સાથીને બચાવવાનો કિસ્સો, જે દર્શાવે છે કે તેમનામાં બાળપણથી જ હિંમત અને આપત્તિમાં ધીરજ રાખવાનો ગુણ હતો.

અભ્યાસમાં તેઓ ખાસ હોશિયાર ન હોવા છતાં, તેમનામાં અસાધારણ કાર્યક્ષમતા અને એકાગ્રતા હતી. સાહિત્યમાં એ વાતનો વિશેષ ઉલ્લેખ મળે છે કે તેમણે પ્રમાણમાં મોટી ઉંમરે (૩૬ વર્ષની વયે) ઈંગ્લેન્ડ જઈને બેરિસ્ટરની પદવી મેળવી. આ તેમની ઈચ્છાશક્તિ, આત્મવિશ્વાસ અને આત્મનિર્ભરતાનું પ્રતીક ગણાય છે. તેમના આ વ્યક્તિત્વ ઘડતરના સમયગાળા વિશે લેખકોએ સુંદર વર્ણન કર્યું છે, જેમાં તેમનું સાદગીપૂર્ણ જીવન, ઉચ્ચ વિચાર અને પારિવારિક જવાબદારીઓ પ્રત્યેની નિષ્ઠા સર્વોપરી છે. અમદાવાદમાં વકીલાત કરતી વખતે તેમણે પોતાની કાર્યકુશળતા, તર્કશક્તિ અને પ્રામાણિકતાને કારણે ખ્યાતિ મેળવી હતી, જે તેમના અનુગામી રાજકીય જીવન માટેનો મજબૂત પાયો બની રહ્યું. તેમના સમકાલીનો અને પછીના જીવનચરિત્રકારોએ આ તબક્કાને એક મહત્વપૂર્ણ વળાંક તરીકે દર્શાવ્યો છે, જ્યાં એક સફળ વકીલ પોતાની સગવડતાભરી જિંદગી છોડીને દેશસેવાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશવા તૈયાર થાય છે.

૩. રાજકીય પ્રવેશ અને ગાંધીજીનો પ્રભાવ: એક સાહિત્યિક સમીક્ષા:

સરદાર પટેલના રાજકીય જીવન પરના સાહિત્યમાં મહાત્મા ગાંધીના પ્રભાવને મુખ્ય વળાંક તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ગાંધીજીએ તેમને રાજકારણમાં સક્રિય થવા પ્રેર્યો અને તેમનામાં રહેલા જનસેવક, કર્મયોગી અને સંગઠકનો પરિચય કરાવ્યો. આ અંગેના ગ્રંથોમાં ગાંધીજી અને પટેલ વચ્ચેના ગાઢ સંબંધો, પરસ્પર આદર અને વિશ્વાસની વિસ્તૃત ચર્ચા થાય છે. રાજમોહન ગાંધી તેમના પુસ્તકમાં નોંધે છે કે પટેલ ગાંધીજીના સૌથી વિશ્વાસુ સાથીઓમાંના એક હતા, જેઓ તેમના વિચારોને વ્યવહારમાં મૂર્તિમંત કરવામાં માહિર હતા.

ગાંધીજીના આલ્પવાનથી તેઓ ખેડા સત્યાગ્રહ (૧૯૧૮)માં જોડાયા, જ્યાં તેમણે હજારો ખેડૂતોને સંગઠિત કરીને અન્યાયી કરવેરા સામેની લડતનું સફળ નેતૃત્વ કર્યું. સાહિત્યમાં આ ઘટનાને તેમના જાહેર જીવનના પ્રારંભિક અને નિર્ણાયક તબક્કા તરીકે નોંધવામાં આવી છે. આ સત્યાગ્રહે તેમની સંગઠન ક્ષમતા અને જનતા સાથે જોડાવાની કળાને ઉજાગર કરી. જો કે, સરદાર પટેલને ખરી રાષ્ટ્રીય ઓળખ અને 'સરદાર'નો ખિતાબ અપાવનારો પ્રસંગ બારડોલી સત્યાગ્રહ (૧૯૨૮) હતો. આ

વિષય પરના સાહિત્યમાં આ આંદોલનને ગાંધીયુગના અહિંસક, સંગઠિત અને સફળ જન આંદોલનના ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

બારડોલીના ખેડૂતોને અન્યાયી કરવેરા (તલાટી-કમાઈસનો વધારો) સામે એકઠા કરીને પટેલે જે રીતે શાંતિપૂર્ણ, અનુશાસિત અને વ્યૂહાત્મક આંદોલન ચલાવ્યું અને સરકારને ઝૂકવા મજબૂર કરી, તેની વિગતવાર અને પ્રેરણાદાયી સમીક્ષા મળે છે. નરહરિ પરીખે આ આંદોલનના દરેક તબક્કાનું સચોટ દસ્તાવેજીકરણ કર્યું છે - કેવી રીતે પટેલે ગામેગામે ફરીને ખેડૂતોની હિંમત વધારી, તેમને કાયદેસરના માર્ગે ચાલવા પ્રેર્યા અને અંગ્રેજ સરકાર સામે એકતાનું અદ્ભુત પ્રદર્શન કર્યું. આ સફળતા બાદ બારડોલીની મહિલાઓએ તેમને 'સરદાર' (મુખ્ય નેતા)નો ખિતાબ આપ્યો અને ત્યારથી તેઓ આ નામથી જાણીતા થયા. આ સમગ્ર પ્રકરણને સાહિત્યમાં માત્ર ઐતિહાસિક ઘટના તરીકે નહીં, પરંતુ એક પ્રેરણાદાયી ગાથા તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં એક સંગઠક અને જનનેતા તરીકેની તેમની અપ્રતિમ ક્ષમતા અને લોકોમાં અપાર શ્રદ્ધા ઉજાગર થાય છે.

૪. સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં યોગદાન: સાહિત્યનું પૃથક્કરણ:

સરદાર પટેલે ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ગાંધીજીના વિશ્વાસુ સાથી અને અસરકારક સેનાપતિ તરીકે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી. ૧૯૩૦ના મીઠાના સત્યાગ્રહ (દાંડી કૂચ) દરમિયાન ગુજરાતમાં તેમના નેતૃત્વનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ દેખાયો હતો. તેમણે કરાડી ખાતે મીઠાનો કાયદો તોડીને અંગ્રેજ સરકારને પડકાર ફેંક્યો અને લાઠીચાર્જનો સામનો કર્યો. ત્યારબાદ ૧૯૪૨ની ભારત છોડો આંદોલન દરમિયાન તેમણે જુદા જુદા ભાગોમાં ફાટી નીકળેલી ક્રાંતિની લહેરને સંગઠિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને પરિણામે તેમને અન્ય નેતાઓ સાથે અટકાયતમાં લેવામાં આવ્યા. આ સંગ્રામોને લગતા સાહિત્યમાં તેમની કાર્યપદ્ધતિ, કટોકટીના સમયમાં નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા અને નેતૃત્વશૈલી પર વિશિષ્ટ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

તેઓ કોંગ્રેસના સંગઠનના મુખ્ય આધારસ્તંભ હતા અને તેમણે પાર્ટીને એક મજબૂત, અનુશાસિત અને વ્યવસ્થિત સંગઠનાત્મક માળખું આપ્યું. તેમના અનેક જીવનચરિત્રો અને ઐતિહાસિક દસ્તાવેજોમાં એ નોંધાયું છે કે કોંગ્રેસના સંસદીય બોર્ડના વડા તરીકે તેમણે ૧૯૩૭ અને ૧૯૪૬ની ચૂંટણીઓમાં પાર્ટીનું સફળ અને કાર્યક્ષમ નેતૃત્વ કર્યું હતું. તેઓ ગાંધીજીના આદર્શો અને અહિંસાના માર્ગમાં દૃઢ વિશ્વાસ ધરાવતા હતા, પરંતુ તેમની કાર્યશૈલી વ્યવહારિક, કઠોર અને પરિણામલક્ષી હતી. સાહિત્યમાં આ બાબતને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવી છે કે તેઓ ગાંધીજીના દરેક નિર્ણયનો અમલ કરવામાં મક્કમ, કાર્યક્ષમ અને ઝનૂની હતા.

જવાહરલાલ નહેરુ સાથેના તેમના મતભેદો અને સહમતિના સંદર્ભો પણ આ સાહિત્યમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. નરેન્દ્ર સિંહ લિખિત 'Patel, Prasad and Rajaji: Myth of the Indian Right' (૨૦૧૫) જેવા ગ્રંથો આ મતભેદોની ઊંડાણપૂર્વક તપાસ કરે છે. ગાંધીજીના દેહાંત પછી, આ મતભેદો વધુ સ્પષ્ટ થયા અને સ્વતંત્ર ભારતની દિશા, આર્થિક નીતિઓ અને વિદેશ નીતિ નક્કી કરવામાં મહત્વના બન્યા. સાહિત્ય આ બે દિગ્ગજ નેતાઓ વચ્ચેના સંબંધોને એક જટિલ છતાં સંતુલિત દૃષ્ટિકોણથી રજૂ કરે છે, જેમાં પટેલની વ્યવહારિક રાષ્ટ્રવાદી વિચારધારા અને નહેરુના સમાજવાદી આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિકોણનો તફાવત ઉજાગર થાય છે.

૫. રાષ્ટ્ર નિર્માણ અને દેશી રજવાડાંઓનું એકીકરણ: સાહિત્યમાં સુવર્ણ અધ્યાય:

સરદાર પટેલના જીવનનું સૌથી ગૌરવપૂર્ણ, પડકારજનક અને ઐતિહાસિક પ્રકરણ સ્વાતંત્ર્ય પછી ભારતના પદર થી વધુ નાના-મોટા દેશી રજવાડાંઓનું એકીકરણ છે. આ અભૂતપૂર્વ રાજકીય અને વહીવટી સિદ્ધિનું સાહિત્યમાં વિસ્તૃત, વિશ્લેષણાત્મક અને પ્રશંસાત્મક વર્ણન મળે છે. 'લોખંડી માનવ'ના નામને સાર્થક કરતા આ અતિ કઠિન અને સમયસાપેક્ષ કાર્યને

તેમણે પોતાની રાજનૈતિક કુશળતા, કૂટનીતિ, સમજવટની કળા અને જરૂર પડ્યે દૃઢતાનો ઉપયોગ કરીને માત્ર બે વર્ષથી પણ ઓછા સમયમાં (૧૯૪૭-૪૮) પાર પાડ્યું. વિ. પી. મેનન, જેઓ તે સમયે રાજ્ય મંત્રાલયના સચિવ હતા, તેમણે પોતાના પુસ્તક 'ધ સ્ટોરી ઓફ ધ ઇન્ટિગ્રેશન ઓફ ધ ઇન્ડિયન સ્ટેટ્સ'માં આ સમગ્ર પ્રક્રિયાનું આંતરિક અને વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે, જેમાં સરદાર પટેલની અગ્રણી ભૂમિકા ઉજાગર થાય છે.

વિવિધ ગ્રંથોમાં નોંધવામાં આવ્યું છે કે કેવી રીતે તેમણે 'લાગણી' અને 'લોખંડ'ની નીતિ અપનાવી - રજવાડાંઓના શાસકોને ભારતના હિતમાં ભળવા માટે સમજાવ્યા, તેમને પેન્શન અને વિશેષાધિકારોની ખાતરી આપી, પરંતુ જ્યાં જરૂર પડી ત્યાં લશ્કરી કાર્યવાહી (જૂનાગઢ, હૈદરાબાદ) કરવામાં પણ પાછી પાની ન કરી. ખાસ કરીને, 'ધ કલેક્ટેડ વર્ક્સ ઓફ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ'ના ગ્રંથ ૧૨, ૧૩ અને ૧૪માં આ પ્રક્રિયાની ઝીણવટભરી વિગતો, તેમના પત્રો, નિવેદનો અને ભાષણોના રૂપમાં મળે છે. આ ગ્રંથોમાં કાશ્મીર, હૈદરાબાદ, જૂનાગઢ અને અન્ય રજવાડાંઓના મુદ્દાઓને તેમણે કેવી રીતે કુશળતાપૂર્વક હાથ ધર્યાં, તેની વિસ્તૃત ચર્ચા છે. હૈદરાબાદના નિઝામ સામે પોલીસ એક્શન (ઓપરેશન પોલો)નો તેમનો નિર્ણાયક આદેશ તેમના મક્કમ અને અડગ વ્યક્તિત્વનું અનોખું ઉદાહરણ છે, જેના કારણે એક મોટી રજવાડી તાકાત ભારતમાં ભળી શકી.

આ ઉપરાંત, સ્વાતંત્ર્ય પછીના સાંપ્રદાયિક રમખાણો દરમિયાન દિલ્હીમાં શાંતિ સ્થાપવા, કાફલા સુરક્ષિત રાખવા અને લાખો શરણાર્થીઓના પુનર્વસન માટેના તેમના અથાક પ્રયાસો પણ સાહિત્યમાં સચવાયેલા છે. આ કાર્ય દર્શાવે છે કે તેઓ માત્ર રાજનેતા જ નહીં, પરંતુ કરુણાશીલ વહીવટકર્તા અને માનવતાવાદી પણ હતા. આધુનિક સાહિત્યમાં, જેમ કે શક્તિ સિંહા અને હિમાંશુ રોય દ્વારા સંપાદિત 'Patel: Political Ideas and Policies' (૨૦૧૯) અને એ.કે. ગાંધી લિખિત 'Patel: A Life' (૨૦૨૦) જેવા ગ્રંથોમાં તેમના રાજકીય વિચારો, આર્થિક નીતિઓ અને રાષ્ટ્ર નિર્માણના દૂરંદેશી દૃષ્ટિકોણનું વધુ ઊંડાણપૂર્વક અને આલોચનાત્મક વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. આ અભ્યાસો દર્શાવે છે કે તેઓ માત્ર એક કાર્યક્ષમ વહીવટકર્તા જ નહીં, પરંતુ એક દૂરંદેશી રાજનેતા હતા જેમણે મજબૂત કેન્દ્રીય સત્તા, એકીકૃત ભારત અને ખેડૂત-કેન્દ્રિત અર્થવ્યવસ્થાની કલ્પના કરી હતી. તેમની આ વિચારધારા ભારતીય રાજનીતિમાં એક અલગ, વ્યવહારિક રાષ્ટ્રવાદી પરંપરાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

૬. પ્રેરણાના અક્ષય સ્ત્રોત તરીકે સરદાર:

સરદાર પટેલના જીવન અને કાર્ય પરનો આ સાહિત્યિક અભ્યાસ સ્પષ્ટ કરે છે કે તેઓ ભારતીય ઇતિહાસના એક અપ્રતિમ અને બહુઆયામી નાયક હતા. તેમના પર લખાયેલું સાહિત્ય, પછી ભલે તે ગુજરાતી હોય કે અંગ્રેજી, તેમના વ્યક્તિત્વના બહુવિધ પરિમાણોને ઉજાગર કરે છે: એક અડગ સત્યાગ્રહી જેણે અંગ્રેજો સામે લડત આપી, એક કુશળ સંગઠક જેણે કોંગ્રેસને મજબૂત બનાવી, એક દૂરંદેશી રાજનેતા જેણે અખંડ ભારતનું સ્વપ્ન સાકાર કર્યું, અને એક સંવેદનશીલ માનવતાવાદી જેણે શરણાર્થીઓ અને ખેડૂતોની પીડા સમજી. ગાંધીજીના આદર્શો અને વ્યવહારિક રાજનીતિનું જે અનોખું સંમિશ્રણ તેમના વ્યક્તિત્વમાં જોવા મળતું હતું, તેની વિગતવાર અને ઊંડાણપૂર્વકની છણાવટ આ સાહિત્યમાં થઈ છે.

બારડોલીના ખેતરોથી લઈને દિલ્હીના સત્તાસ્થાન સુધીની તેમની સફર, દેશી રજવાડાંના એકીકરણની તેમની અદ્ભૂત સિદ્ધિ, અને સ્વતંત્રતા પછીના પ્રારંભિક વર્ષોમાં તેમણે ભજવેલી મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા - આ બધું ભારતીય રાજનીતિ અને રાષ્ટ્ર નિર્માણના ઇતિહાસની અમૂલ્ય ભેટ છે. સમકાલીન સંશોધન અને લેખનમાં પણ તેમના વિચારો અને કાર્યોની પ્રાસંગિકતા જળવાઈ રહી છે અને તેમના જીવન પર સતત નવું સાહિત્ય લખાઈ રહ્યું છે, જે તેમના ચિંતન અને કાર્યમાં રહેલા સતત વધતા

જતા રસને દર્શાવે છે. તેમના જીવન પરનું સાહિત્ય માત્ર ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ જ નથી, પરંતુ આવનારી પેઢીઓ માટે પ્રેરણા, માર્ગદર્શન અને શિક્ષાનો અક્ષય સ્ત્રોત છે. એકીકૃત, સશક્ત અને સમૃદ્ધ ભારતના નિર્માણનું તેમનું સપનું આજે પણ એટલું જ સુસંગત છે અને આપણે તે સપનાને સાકાર કરવા માટે તેમના જીવન અને કાર્યમાંથી પ્રેરણા લઈ શકીએ છીએ. તેમનું જીવન આપણને કાર્યક્ષમતા, દેશભક્તિ, અડગતા અને રાષ્ટ્રીય એકતાનો સાચો અર્થ શીખવે છે.

સંદર્ભ સૂચી

Parikh, N. D. (1953-1956). Sardar Vallabhbhai Patel. Ahmedabad: Navajivan Publishing House. (Original in Gujarati).

મેનન, વી. પી. ભારતીય રજવાડાઓના એકીકરણની કથા. (ગુજરાતી અનુવાદ)

Gandhi, R. (1991). Patel: A Life. Ahmedabad: Navajivan Publishing House.

Shankar, V. (1974-1975). My Reminiscences of Sardar Patel (Vols. 1-2). Delhi: Macmillan Co. of India.

નાયર, પી. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ: લોખંડી માનવ. (ગુજરાતી અનુવાદ)

Sinha, S., & Roy, H. (Eds.). (2019). Patel: Political Ideas and Policies. New Delhi: SAGE Publications India Pvt Ltd; Thousand Oaks, California: SAGE Publications Inc.

સાગપરિયા, શૈલેષ. (૨૦૧૫). સરદારના સંભારણા. રાજકોટ: વન્ડરલેન્ડ પબ્લિકેશન્સ.

Gandhi, A. K. (2020). Patel: A Life. New Delhi: Rajkamal Prakashan.

Nayar, P. (2014). Sardar Vallabhbhai Patel: The Iron Man of India. New Delhi: Rupa Publications.

हिंदी साहित्य में सरदार पटेल की व्यक्तित्व और छवि

DR. PARASBEN G. CHAUDHARI

ASSISTANT PROFESSOR, SHREE J.S. PARMAR ARTS & COMMERCE COLLEGE - KODINAR

प्रस्तावना

साहित्य और इतिहास में सरदार वल्लभभाई पटेल की छवि एक दृढ़ निश्चयी, कुशल प्रशासक और "लौह पुरुष" के रूप में अंकित है। वे आधुनिक भारत के निर्माता, अखंडता के शिल्पकार, और निर्भीक नेता के रूप में प्रतिष्ठित हैं, जिन्होंने 565 से अधिक देसी रियासतों का एकीकरण कर देश को एकता के सूत्र में पिरोया। भारतीय स्वतंत्रता संग्राम के महानायक और राष्ट्र-निर्माता के रूप में सरदार पटेल की का व्यक्तित्व अत्यंत प्रभावशाली रहा है। हिंदी साहित्य में उनकी छवि एक दृढ़निश्चयी, कर्मठ, त्यागमयी और लौह-संकल्प वाले नेता के रूप में उभरती है। उन्हें "लौह पुरुष" कहा जाता है, क्योंकि उन्होंने अद्भुत साहस और राजनीतिक कुशलता से देशी रियासतों का एकीकरण कर अखंड भारत की नींव रखी।

सरदार वल्लभ भाई पटेल का जन्म 31 अक्टूबर, 1875 ई. में नाडियाड, गुजरात में हुआ था। उनका जन्म लेवा पट्टीदार जाति के एक समृद्ध जमींदार परिवार में हुआ था। वे अपने पिता झवेरभाई पटेल एवं माता लाडबाई की चौथी संतान थे। सोमभाई, नरसीभाई और विठ्ठलदास झवेरभाई पटेल उनके अग्रज थे। पारम्परिक हिन्दू माहौल में पले-बढ़े सरदार पटेल ने करमसद में प्राथमिक विद्यालय और पेटलाद स्थित उच्च विद्यालय में शिक्षा प्राप्त की, लेकिन उन्होंने अधिकांश ज्ञान स्वाध्याय से ही अर्जित किया। 16 वर्ष की आयु में उनका विवाह हो गया। 22 साल की उम्र में उन्होंने मैट्रिक की परीक्षा पास की और जिला अधिवक्ता की परीक्षा में उत्तीर्ण हुए, जिससे उन्हें वकालत करने की अनुमति मिली। सन 1900 में उन्होंने गोधरा में स्वतंत्र जिला अधिवक्ता कार्यालय की स्थापना की और दो साल बाद खेड़ा जिले के बोरसद नामक स्थान पर चले गए।

1. स्वतंत्रता संग्राम के सेनानी के रूप में छवि

हिंदी साहित्य में सरदार पटेल को एक ऐसे स्वतंत्रता सेनानी के रूप में चित्रित किया गया है, जिन्होंने सत्य, साहस और संगठन की शक्ति से अंग्रेजी शासन को चुनौती दी। बारडोली सत्याग्रह में उनके नेतृत्व ने उन्हें जननायक बना दिया। साहित्यकारों ने उनकी संगठन क्षमता, अनुशासनप्रियता और नेतृत्व कौशल को विशेष रूप से रेखांकित किया है। उनकी तुलना कई बार पर्वत जैसी अडिग शक्ति से की गई है। कविताओं और निबंधों में उन्हें राष्ट्र की एकता का प्रहरी बताया गया है।

सरदार पटेल के व्यक्तित्व के प्रमुख साहित्यिक और ऐतिहासिक पहलू:

लौह पुरुष की छवि: हिंदी साहित्य और जनमानस में उन्हें 'लौह पुरुष' माना जाता है। उनके कठोर व्यक्तित्व में राष्ट्र निर्माण के प्रति अटूट निष्ठा और बिस्मार्क जैसी संगठन कुशलता का वर्णन मिलता है। कुशल प्रशासक: पटेल को स्वतंत्र भारत के पहले उप-प्रधानमंत्री और गृहमंत्री के रूप में प्रशासनिक व्यवस्था की नींव रखने वाले और शरणार्थियों के पुनर्वास में महत्वपूर्ण भूमिका निभाने वाले नेता के रूप में याद किया जाता है।

राष्ट्रीय एकता के सूत्रधार: भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में एक वरिष्ठ नेता के रूप में, उन्होंने देश को एकजुट करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई, जिसके कारण उन्हें 'भारत का एकीकरणकर्ता' कहा जाता है। निडर और तार्किक: उनके व्यक्तित्व की प्रमुख विशेषता उनका निडर स्वभाव और तार्किक निर्णय लेना था। गांधीजी से प्रेरित होने के बावजूद, वे एक व्यावहारिक राजनेता थे जो आवश्यकता पड़ने पर सख्त कदम उठाने से नहीं

हिचकिचाते थे। त्याग और समर्पण: साहित्य में उनके जीवन को कर्तव्यनिष्ठा, त्याग, और भारतीय मूल्यों के प्रति समर्पण के प्रतीक के रूप में प्रस्तुत किया गया है।

सरदार पटेल को मरणोपरांत 1991 में 'भारत रत्न' से सम्मानित किया गया और उनकी जयंती 31 अक्टूबर को 'राष्ट्रीय एकता दिवस' के रूप में मनाई जाती है। वास्तव में सरदार पटेल आधुनिक भारत के शिल्पी थे। उनके कठोर व्यक्तित्व में विस्मार्क जैसी संगठन कुशलता, कौटिल्य जैसी राजनीति सत्ता तथा राष्ट्रीय एकता के प्रति अब...

2. “लौह पुरुष” की छवि

हिंदी कविताओं, जीवनी साहित्य और नाटकों में पटेल की छवि “लौह पुरुष” के रूप में अत्यंत सशक्त दिखाई देती है। यह उपाधि उनके कठोर निर्णयों और अटूट संकल्प का प्रतीक है।

देशी रियासतों—जूनागढ़, हैदराबाद और अन्य राज्यों—का भारत में विलय कर उन्होंने राष्ट्रीय एकता को सुदृढ़ किया। हिंदी साहित्य में इस कार्य को राष्ट्र-निर्माण की महान उपलब्धि के रूप में प्रस्तुत किया गया है।

3. राष्ट्र-निर्माता के रूप में चित्रण

स्वतंत्र भारत के प्रथम गृहमंत्री और उपप्रधानमंत्री के रूप में पटेल ने प्रशासनिक ढांचे को मजबूत बनाया। हिंदी साहित्य में उन्हें एक दूरदर्शी राष्ट्र-निर्माता के रूप में चित्रित किया गया है, जिन्होंने केवल स्वतंत्रता प्राप्ति तक ही नहीं, बल्कि स्वतंत्रता के बाद देश की स्थिरता और अखंडता के लिए भी महत्वपूर्ण योगदान दिया।

उनके व्यक्तित्व में कठोरता के साथ-साथ करुणा और व्यावहारिक बुद्धिमत्ता का भी समावेश था। साहित्यकारों ने उनके जीवन के इन दोनों पक्षों को संतुलित रूप में प्रस्तुत किया है।

4. जीवनी साहित्य और काव्य में सरदार पटेल

हिंदी में अनेक जीवनी ग्रंथों, संस्मरणों और कविताओं में पटेल के व्यक्तित्व का वर्णन मिलता है। बाल साहित्य में भी उन्हें आदर्श नेता और प्रेरणास्रोत के रूप में प्रस्तुत किया गया है। उनकी सादगी, ईमानदारी और कर्तव्यनिष्ठा को हिंदी लेखकों ने आदर्श चरित्र के रूप में स्थापित किया है। उनके व्यक्तित्व की प्रमुख विशेषता उनका निडर स्वभाव और तार्किक निर्णय लेना था। गांधीजी से प्रेरित होने के बावजूद, वे एक व्यावहारिक राजनेता थे जो आवश्यकता पड़ने पर सख्त कदम उठाने से नहीं हिचकिचाते थे। त्याग और समर्पण: साहित्य में उनके जीवन को कर्तव्यनिष्ठा, त्याग, और भारतीय मूल्यों के प्रति समर्पण के प्रतीक के रूप में प्रस्तुत किया गया है।

5. समकालीन संदर्भ में छवि

आज भी हिंदी साहित्य और जनसंचार माध्यमों में सरदार पटेल की छवि राष्ट्रीय एकता के प्रतीक के रूप में बनी हुई है। गुजरात में स्थापित विश्व की सबसे ऊँची प्रतिमा, statue of unity, उनकी ऐतिहासिक भूमिका की स्मृति को सजीव रखती है। साहित्य में यह प्रतिमा उनके अदम्य साहस और दृढ़ नेतृत्व का प्रतीक मानी जाती है।

उपसंहार

निष्कर्षतः, हिंदी साहित्य में सरदार पटेल की छवि एक सशक्त राष्ट्रनायक, कुशल प्रशासक और अदम्य संकल्प वाले नेता की है। वे केवल स्वतंत्रता संग्राम के योद्धा ही नहीं, बल्कि आधुनिक भारत के शिल्पकार भी थे। हिंदी साहित्य ने उनके व्यक्तित्व को प्रेरणा, एकता और राष्ट्रीय चेतना के आदर्श रूप में स्थापित किया है।

इस प्रकार, सरदार पटेल का चरित्र हिंदी साहित्य में एक उज्ज्वल, प्रेरणादायी और राष्ट्रभक्ति से ओतप्रोत व्यक्तित्व के रूप में अमर है।

સરદાર પટેલ: આધુનિક ભારતના શિલ્પી

ડૉ. કિશોર વી. ગજેરા

સૌરાષ્ટ્ર જ્ઞાનપીઠ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ - બરવાળા

પેપર સારાંશ (Abstract)

આ લેખ ભારતની આઝાદીના મહાનાયક સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના જીવન, તેમના વારસા અને સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં તેમના અમૂલ્ય પ્રદાન પર પ્રકાશ પાડે છે. સરદાર પટેલનો પરિવાર મૂળ પંજાબથી ખેડામાં આવી વસેલા ખમીરવંતા પાટીદારોનો હતો. તેમના પિતા ઝવેરભાઈએ ૧૮૫૭ના સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં ભાગ લીધો હતો, જ્યારે માતા લાડબા સેવાભાવી અને દ્રઢ નિશ્ચયી હતા. વલ્લભભાઈને વારસામાં જ નીડરતા, સાદગી, સખત પરિશ્રમ અને દેશદાઝ જેવા ગુણો મળ્યા હતા. વલ્લભભાઈએ વકીલાત છોડી ગાંધીજીના માર્ગે ચાલવાનું નક્કી કર્યું અને વિવિધ આંદોલનો દ્વારા ખેડૂતો અને સામાન્ય જનતાના હક માટે લડત આપી.

વેઠ પ્રથા વિરોધ: અંગ્રેજો દ્વારા કરાવવામાં આવતી મફત મજૂરી (વેઠ) સામે કાયદેસર અને મક્કમ વિરોધ નોંધાવી જનજાગૃતિ ફેલાવી.

ખેડા સત્યાગ્રહ (૧૯૧૭-૧૮): અતિવૃષ્ટિને કારણે પાક નિષ્ફળ જવા છતાં અંગ્રેજોએ મહેસૂલ ઉઘરાવવાનું ચાલુ રાખ્યું, જેની સામે સરદારે ખેડૂતોને સંગઠિત કરી મહેસૂલ માફીની લડત સફળ બનાવી.

બોરસદ સત્યાગ્રહ (૧૯૨૩): પ્રજા પર ઝીંકવામાં આવેલા અન્યાયી 'હેડિયા વેરા' સામે લડત આપી અને સરકારને નમતું જોખવા મજબૂર કરી.

બારડોલી સત્યાગ્રહ (૧૯૨૮): મહેસૂલમાં ૨૨% ના ધરખમ વધારા સામે શિસ્તબદ્ધ લડત આપી, જેનાથી તેઓ 'સરદાર' તરીકે ઓળખાયા.

સબરસ (મીઠાનો) સત્યાગ્રહ: દાંડીકૂચની પૂર્વતૈયારી અને લોકોમાં જોમ પૂરવામાં તેમની ભૂમિકા મહત્વની હતી, જેને કારણે તેમની ધરપકડ પણ થઈ હતી.

લેખના અંતે સરદાર પટેલના જીવનમાંથી પ્રેરણા લેવાનો સંદેશ આપવામાં આવ્યો છે. માણસે માત્ર પોતાના સ્વાર્થ માટે નહીં, પરંતુ દેશ અને સમાજ માટે જીવવું જોઈએ. સમાજસેવા એ માનવ જન્મનું ઋણ અદા કરવાનું સાધન છે. સરદાર પટેલનું જીવન મક્કમતા અને રાષ્ટ્રભક્તિનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

પ્રસ્તાવના :-

બારમી સદીમાં પાંચ નદીના પ્રદેશ એવા પંજાબમાંથી સિંધરાજ જય સિંહે ખેડા વસાવવા માટે આશરે એક હજાર આઠસો કુટુંબોને ગુજરાત બોલાવ્યા હતા. આ 1800 કુટુંબોએ ખેડાના બાર ગામમાં વસવાટ કર્યો હતો. જેમાં મુખ્ય નડિયાદ, કરમસદ, ભાદરણ, વસો, ધર્મજ અને સોજીત્રા જેવા ગામો હતા. તેમાંથી સરદાર પટેલની જન્મભૂમિ નડિયાદ અને

વતન કરમસદ છે. પંજાબથી ખેડામાં વસેલા આર્યોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી અને પશુપાલન હતો. ખેડાના પાટીદારોએ શોષક જમીનદાર કે ભૂમિ વિહોણા ખેત મજૂરોના કુલીન મધ્યવર્ગના હતા. આ પાટીદારોમાં જાત મહેનત, સખત પરિશ્રમ, સાદગી અને કરકસર યુક્ત જીવન, એક નિષ્ઠાની ભાવના, ચારિત્ર્યશીલતા, વચન પાલન, અડગતા, ધીરજ, આખા બોલી સ્પષ્ટ વાણી, સાહસિકતા, પરોપકારી હૃદય, સ્વમાન, વ્યવહાર દક્ષતા ની નીતિ અને ધર્મ પરાયણતા જેવા ગુણો હતા.

કરમસદનું મુખીપણું વલ્લભભાઈના પૂર્વજોને મળેલું હતું. વલ્લભભાઈના વડદાદાનું નામ નાથાભાઈ હતું. તેણે એક જ પુત્ર સખી દાસને હતા. સખી દાસની એક જ પુત્ર ગલાભાઈ હતા. ગલાભાઈને ચાર પુત્રો હતા. તેમાંના એક પુત્ર વલ્લભભાઈના પિતા ઝવેરભાઈ હતા. તેઓ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં અડગ શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા. તેઓમાં દેશદાઝ પાણુ રોમે રોમ ભડકતી હતી, તે તેમના જીવનના એકે એક પ્રસંગ પરથી જાણી શકાય છે. ઈ. સ. 1857 ની આઝાદીની ચળવળમાં " ખૂબ લડી મર્યાની હો તો ઝાંસી વાલી રાની થી " જે પંક્તિ જનતાના દિલો દિમાગમાં કંડારાયેલી છે. આપણા ભારતીય સમાજની એ વિરાંગનાએ અન્યાય સામે બાથ ભીડી અને રાજ સામે બળવો કર્યો, તે બળવામાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના પિતાશ્રી ઝવેરભાઈ આઝાદીની ચળવળના સશસ્ત્ર સૈનિક હતા. બળવાને કાયમી દાબી દેવા માટે એક વખતના શાસક મહારાવ હોલકરે ઝવેરભાઈને આકરી જેલની સજા કરી હતી. માતા લાડબા નડિયાદના દેસાઈ કુટુંબના હતા. તેઓ દેખાવમા અને વર્તનમા સુકુમળ હતા, પાણુ પોતાનું ધાર્યું પાર પાડે તેવા દ્રઢ નિશ્ચય હતા. તે ઓછા બોલ્યા હતા અને નવરાશના સમયમાં રૅટિયો કાન્ટતા હતા. તેનો મુખ્ય ગુણ સેવા ભાવનાનો હતો.

અભ્યાસના હેતુઓ : -

- 1.સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વિશે માહિતગાર થવું.
- 2.આઝાદીની ચળવળમાં વલ્લભભાઈની ભૂમિકા વિષે જાણવું.
- 3.સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આધુનિક ભારતના શિલ્પી કઈ રીતે તેની જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી.

સરદાર પટેલ:- આધુનિક ભારતના શિલ્પી

આઝાદીની ચળવળમાં વલ્લભભાઈનો પ્રવેશ

" અસહકાર એ પ્રજા અને રાજ્ય વચ્ચે નીતિ નિયમ અને મર્યાદામાં રહીને ચલાવવાનું મહાન યુદ્ધ છે."વલ્લભભાઈ પટેલ અમદાવાદની કોર્ટ ગજવતા વલ્લભભાઈ , અંગ્રેજ અધિકારીઓ સામે પડકાર નાખતા વલ્લભભાઈ, જજને નિર્ણયો બદલવાની ફરજ પાડતા વલ્લભભાઈને જોતા, તેમની કામ કરવાની પદ્ધતિથી પ્રભાવિત થયેલા ગાંધીજીને તેમના પર વિશ્વાસ બેસવા માંડ્યો હતો. સ્વતંત્રતાનો પહેલો અધ્યાય તેઓ વલ્લભભાઈને સોંપવા માંગતા હતા.

અંગ્રેજ ગોરા હાકિમોનું રોજંદુ જીવન સરળતાથી જાય અને તેમની નિજી જરૂરિયાતો સંતોષાય એ માટે વેઠ પ્રથા શરૂ થઈ હતી. એમાં ઘરની સફાઈ, નાના નાના કામો માટેના આટા ફેરા, ભારતની આકરી ગરમી સહન ના કરી શકતા ગોરાઓ માટે ચોવીસ કલાકનો હાથ પંખો, શિકારના શોખીન અમલદારો માટે જંગલોમાં તંબુ ઠોકવા, ખાવા પીવાની જવાબદારી સંભાળવી જેવા અનેક કામો પ્રજાના નીચલા હિસ્સાના લોકો પાસે વગર મહેનતાણાએ કરાવવામાં આવતા. આવી વેઠ ઘણીવાર તો સતત ચોવીસ કે છત્રીસ કલાક ચાલતી અને એમાં જરાય વિદન આવતા આકરી સજા ભોગવી પડતી. આવા મજૂરો માટેનો કોઈ કાયદો

ભારતમાં હતો નહીં. ગાંધીજીના ધ્યાનમાં આ ક્ષતિ ક્યારનીયે આવી હતી. આ મુદ્દાને ઉઠાવતા તે સમયના રાજના મુખ્ય સચિવ ઓફિસર ફેડરિક પ્રેટને ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈ એ મળીને ગુજરાત સભા વતી પત્ર લખ્યો. એમાં પૂછવામાં આવ્યું કે આવી પ્રથા કાયદેસર છે કે બીન કાયદેસર. પ્રેટ પત્રનો જવાબ ના આપ્યો. સમયના અંતરે વલ્લભભાઈએ બીજા બે પત્રો લખ્યા. એનો પણ કોઈ જવાબ ના મળતા, વલ્લભભાઈએ ત્રીજો પત્ર કડક શબ્દોમાં લખી જણાવ્યું કે જો આનો જવાબ દસ દિવસમાં નહીં આવે તો આવી પ્રથા ગેરકાયદેસર ગણાશે અને આવા કાર્યો કરતા શ્રમિકોને તેનો વિરોધ કરવા જણાવવામાં આવશે. પ્રેટ હવે મુશ્કેલીમાં મુકાયા. આ સેવાઓ બંધ કરવામાં આવે તો રાજનું ગૌરવ ગણાય. રોજની સેવાઓથી ટેવાઈ ગયેલા અમલદારોનું કામકાજ પડી ભાંગે. પ્રેટનો કોઈ જવાબ ના આવતા વલ્લભભાઈએ હવે જાહેરમાં આવા જુલમના ફોડ પાડતા કાગડિયા બહાર પાડ્યા અને તેને સ્વયંસેવકો દ્વારા પ્રજા સુધી પહોંચાડવામાં આવ્યા. લોકોમાં થતી એની ચર્ચા અને વગર મહેનતાણાએ કરાતી વેઠ પ્રત્યે લોકોમાં આવેલી જાગૃતિથી અંગ્રેજો ચોકી ઉઠ્યા. વેઠ પ્રથા નાશ તો ના થઈ પરંતુ લાંબી નિંદરમાંથી પોઢી ગયેલા અંગ્રેજ રાજને ઝટકો તો જરૂર લાગ્યો. જે પ્રજાનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારવામાં આવી રહ્યું ન હતું એવી પ્રજા માટેના હક માટેની લડતથી દેશમાં એક નવી સભાનતાની લહેર ફેલાઈ ગઈ.

જીવન ટકાવી રાખનાર સૌથી મોટા શ્રમિક ખેડૂતને આ કાર્ય સોંપી, ચળવળની શરૂઆત ગાંધીજીએ છોક નીચેના તળથી કરી. અંજમ સુધી લઈ જવા વલ્લભભાઈના અનુભવો, કોઠાસૂઝ, પ્રજાની માનસિકતાનો માપદંડ જાણનારા ગામડાના રહેવાસીએ બખૂબી નિભાવવાની જવાબદારી માથે લઈ સફળ કરી બતાવી. આવી પાયાની શરૂઆતમાં ભારતમાં ફેલાયેલી અસ્પૃશ્યતા નું નિવારણ ખૂબ જ અગત્યનું હતું. આથી ગાંધીજીએ પાયખાના ધોવાનું કાર્ય પોતાનાથી શરૂ કરી, બુદ્ધિજીવીઓને કાર્ય ઉપાડી લેવાની ભલામણ કરી. આમ કચરાયેલા, દબાયેલા અને જેમને કાયદાની કોઈ રક્ષા મળતી ન હતી તેવા લોકોને તેમનો હક અપાવવાની શરૂઆત કરી. સામાજિક અને રાજકીય બદલાવના સમન્વયની પહેલ આ રીતે સાધી ગાંધીજીએ સ્વતંત્રતાની ચળવળનો નકશો ઘડીયો.

ખેડા સત્યાગ્રહ:-

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ નાનપણથી જ અન્યાય અને અસત્યની સામે ઝઝૂમવાના સ્વભાવ વાળા હતા. ખેડા સત્યાગ્રહમાં ગાંધીજી સાથે વલ્લભભાઈ પટેલે પોતાની રાજકીય કારકિર્દીની શરૂઆત કરી. ઈ.સ. ૧૯૧૭ માં ખેડા જિલ્લામાં અતિવૃષ્ટિના કારણે પાક નિષ્ફળ ગયો. ઘોર માટેનો ઘાસચારો પણ વધારે પડતા પાણીને લીધે કોહવાઈ ગયો. શિયાળુ પાક સારો થવાની આશા રહે, પરંતુ આ વખતે અધુરામાં પૂરું ઉંદરના ઉપદ્રવથી શિયાળુ પાક નિષ્ફળ જતા સમગ્ર વર્ષ નિષ્ફળ ગયું. આવી ભયાનક મુશ્કેલીમાં ખેડૂતો જમીન મહેસુલ ન ભરી શકે તે સ્વાભાવિક હતું.

મહેસુલ ઉઘરાણીની બાબતમાં કાયદો એવો હતો કે દર વર્ષે પાકની આનાવારી કાઢવી અને પાક છ આનીથી ઓછો ઉતર્યો હોય તો અડધું મહેસુલ લેવાનું મુલતવી રાખવું અને ચાર આનીથી ઓછો ઉતર્યો હોય તો આખું મહેસુલ મુલતવી રાખવું.

જેથી ખેડૂતોએ સરકારને વર્ષ પૂરતું મહેસુલ મોકૂફ રાખવા રજૂઆત કરી. સરકાર તરફથી તેનો ઈનકાર થતા ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળ ખેડા જિલ્લાના ખેડૂતોએ મહેસુલ નહિ ભરવા માટે સત્યાગ્રહ કર્યો. આ સત્યાગ્રહમાં વલ્લભભાઈ પટેલ ખુબ

સક્રિય રહ્યા. તેમણે ખેડા જિલ્લાની અસરગ્રસ્ત ગામોની મોજણી કરીને સિદ્ધ કર્યું કે ખેડૂતો મહેસુલ ભરી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હતા, છતાં પણ સરકારે મહેસુલ ઉઘરાવવાનો આગ્રહ રાખ્યો અને જખ્તીનો દોર ચાલુ કર્યો.

સરદાર પટેલ ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની પદ્ધતિનો બરાબર અભ્યાસ કરતા હતા. તેમનામાં સુષુપ્ત રહેલું વિસ્તૃત ભર્યું દેશાભિમાન જાગી ઉઠ્યું. 30 મી માર્ચે સરદાર પટેલે નડિયાદ મુકામે જાહેર સભામાં કહ્યું - " આ લડતમાંથી આખો દેશ સળગી ઊઠશે, દુઃખ સહન કર્યા વગર સુખ મળતું નથી અને મળે તો લાંબો વખત ટકતું નથી. મજબૂત અને મક્કમ વિચારની પ્રજા હોય તેમાં જ રાજ્યની શોભા છે. નાલાયક અને બીકણ પ્રજાની વફાદારીમાં માલ નથી. નીડર અને સ્વમાન જાળવનારી પ્રજા જે વફાદારી બતાવે છે, તે જ પ્રજા સરકારની શોભા આપનારી છે. જે વીર પુરુષે આ લડત ઉઠાવી છે, તે નામદને મરદ બનાવે એવા છે અને ખેડા જિલ્લો હિન્દમાં વીરપુરુષની ભૂમિ છે. તેઓ આવી મદદનો વિચાર પણ ન કરે. પૈસાની મદદથી ખરો લાભ ન થાય. તેથી કોઈ ખરું દુઃખ ન ટળે. એક વખત દુઃખ ઉઠાવી, સરકારની પદ્ધતિ ફેરવીશું તો જ હંમેશનું દુઃખ ટળશે." વલ્લભભાઈ પટેલે આવા જલદ ભાષણો દ્વારા ખેડૂતોનો જુસ્સો ટકાવી રાખ્યો હતો. ખેડૂતોની સામે જોલુકમી કરતા અંગ્રેજ કમિશનરને પણ સજ્જડ દ્રષ્ટાંતો અને નક્કર આંકડાઓ આપીને સરદાર પટેલે ચૂપ કરી દીધા.

૧૯૧૮ ની ચોથી એપ્રિલે કરમસદની સભામાં ગાંધીજીએ સરદાર પટેલને ઉમળકા અને હોશથી બિરદવતા કહ્યું કે - " આતો વલ્લભભાઈનો આત્મા છે. તેમણે અગ્નિ પરીક્ષા આપી છે, પણ હજી તેમણે ઘણી કસોટીઓ માંથી પસાર થવાનું છે અને આખરે તેમાંથી શુદ્ધ સોનું નીકળશે, તેવી મને ખાતરી છે."

આમ, ગાંધીજીની એ વાણી સરદાર પટેલની બાબતમાં સાચી ઠરી, જખ્તીઓનું દમન પુરજોસમાં ચાલતું હતું. તે વખતે ગાંધીજીએ બિહાર જવાનું થયું. એટલે પ્રજાનો જુસ્સો ટકાવી રાખવાની મુખ્ય જવાબદારી સરદાર પટેલ ઉપર આવી પડી. સરદાર પટેલ અને બીજા કાર્યકર્તાઓ પણ પગ વાળીને બેસતા નહીં, પણ આખા જિલ્લાને એકસરખું માર્ગદર્શન આપતા રહેતા.

બોરસદ સત્યાગ્રહ :-

વલ્લભભાઈ પટેલે બોરસદ જઈને જોયું કે ત્યાંની ગરીબ, અને વ્યસની પ્રજા ઉપર ગોરી સરકારે " ગુનાખોર કોમને લગતો કાયદો "નાખ્યો , એ પછી ત્યાંના સામાન્ય અને નિર્દોષ પ્રજાનો ન છૂટકે ગુનાઓ તરફ, ખાસ તો ચોરી લૂંટફાટ તરફ વળ્યા હતા. તેથી આખા તાલુકામાં સ્પેશિયલ પોલીસ ફોર્સ મૂકવો પડ્યો છે - તેવા બહાના હેઠળ ત્યાં હેડીયાવેરો ઝીકવામાં આવ્યો.

સિંગલાવના ગુલાબ રાજ, ગોળેલ ગામનો બાબર દેવા કે બોરસદના અલી બહારવટિયા જેવા ગુનાખોરોથી પ્રજાને બચાવવા તાલુકા ઉપર સજાની વધારાની પોલીસ મુકવાનો નિર્ણય થયો હતો. જેમાં બોરસદના ૮૮ અને આણંદ તાલુકાના ૧૪ ગામડાઓ ઉપર ૧૯૨૩ ના સપ્ટેમ્બર થી કુલ રૂપિયા ૨૪૦૦૭૪નો આકરો વેરો ફટકાર્યો. સોળ વર્ષની ઉપરના દરેક સ્ત્રી પુરુષની માથે ૨.૭૦ રૂપિયાનો ફરજિયાત કર ઠોકી બેસાડ્યો.

એક તો ખાવાના ફાફા, એમાં લૂંટફાટીયુ વાતાવરણ, એમાં પોલીસના દમનો, એમાં આકરો કર... જાણે કે પ્રજાનો હેડિયો જ દબાઈ ગયો. આ અસહ્ય દમણ વચ્ચે વલ્લભભાઈએ બોરસદમાં ગોરી સરકારે લાગેલા હેડીયાવેરા સામે સત્યાગ્રહના શ્રી ગણેશ કર્યા.

આ પ્રજા ઉપર મરણતોલ કર નાખતા પહેલા અંગ્રેજ સરકારે પોતાના બચાવની ગાઠ બાંધવા એક ચતુરાઈ કરી હતી. તેમણે મુંબઈના માહિતી ખાતાના વડાને બોરસદ અને સાણંદની મુલાકાતે મોકલ્યા. આ સાહેબ સાણંદ આવીને બહારવટિયાઓની લૂંટફાટની સ્થિતિનો સિતાર મેળવવાનું નાટક કરવા લાગ્યા. અહીં તેઓ સરકાર તરફેના અમલદારોને મળીને, પ્રજાનન પ્રતિનિધિઓને અવગણીને પાછા મુંબઈ ઉપડી ગયા. ત્યાં જઈને ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં, 10 મી ઓક્ટોબર, ૧૯૨૩ થી બોરસદ પંથકની બગડેલી કાયદો વ્યવસ્થા માટે લેખો લખવા માંડ્યા. જેમાં તેમણે બોરસદ પંથકના બહારવટિયા ના ત્રાસ માટે સ્થાનિક પ્રજાને જ વાંકમાં દેખાડી, તેની સાથે ૧૯૧૭ - ૧૮ નો ખેડા સત્યાગ્રહ જોડી દઈને એવું સાબિત કરવા લાગ્યા કે ખેડાની પ્રજા ગાંધીજીની સત્યાગ્રહ જળવળને કારણે બાઘડી, કંટ્રોલ વગરની, કાયદો કાનૂન તોડતી ગુનાખોરી બની ગઈ. આવા તરકટ હેઠળ આ પંથકની પ્રજા ઉપર હેઈડિયા વેરો ફટકાર્યો હતો. તેના વિરોધ રૂપે શરૂ થયો બોરસદ સત્યાગ્રહ, અને તેના સુકાની બન્યા વલ્લભભાઈ પટેલ. બોરસદ થી વકીલાત છોડીને નીકળ્યા પછીના 12 વર્ષે વલ્લભભાઈએ ફરીથી બોરસદમાં ધામા નાખ્યા અને જનજાગૃતિ માટે સભાઓ ગજવવા માંડી.

બારડોલી સત્યાગ્રહ:-

ઈ. સ. ૧૯૨૬ માં બારડોલી ના ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિને તપાસીને મહેસુલનો દર વધારી દેવામાં આવ્યો. ખૂબ જ વિરોધ ના કારણે સરકારે સુરતના કલેક્ટર શ્રી જય કર્ને આ સમસ્યાની તપાસ માટે અને મહેસુલ દર નક્કી કરવા માટે મૂક્યા. ત્યારબાદ સેટલમેન્ટ કમિશનર મિ.ડર્સજે પોતે જાતે પણ ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ ની તપાસ કરી, છેવટે ઈ. સ. ૧૯૨૭ માં સરકારે મહેસૂલની ફેર આકારણી કરી, મહેસુલમાં ૨૨% જેટલો ધરખમ વધારો કર્યો. જેનો ખેડૂતોએ જબરદસ્ત વિરોધ કર્યો. બારડોલી તાલુકા સમિતિએ મહેસુલ વધારાની તપાસ માટે પોતાના તરફથી એક તપાસ સમિતિ નિમિ, જેણે પોતાના અહેવાલમાં જણાવ્યું કે - " ખેડૂતોની આવકમાં વધારો તો શું ? મહેસુલની શરૂઆતનો દર પણ ઉચિત નથી. "તપાસ સમિતિ નો પૂરો અહેવાલ સરકારને મોકલવામાં આવ્યો, પરંતુ સરકારે તે અહેવાલ ધ્યાનમાં લીધા વિના મહેસુલ વસુલાતની શરૂઆત કરી.

સરકારના અન્યાયની હદ થતા ખેડૂત આગેવાનો વલ્લભભાઈ પટેલ પાસે ગયા, પરંતુ વલ્લભભાઈએ લોકોનો કેસ હાથ ઉપર લીધો નહીં. પછી બીજી વાર બધા વલ્લભભાઈ પટેલ પાસે ગયા. સરદાર પટેલે સૌની વાત શાંતિથી સાંભળી, પરંતુ સરદાર પટેલ પૂરેપૂરી ચકાસણી કર્યા વિના કોઈપણ કામમાં એકદમ ઝંપલાવે તેવા ન હતા. તપાસના અંતે ન્યાયના પડખે ઊભા રહીને જાણ્યું કે બારડોલીના બધા ખેડૂતો સત્યાગ્રહ કરવા માટે તૈયાર છે.

સરદાર પટેલે ગાંધીજીને મળીને કહ્યું કે - " સત્યાગ્રહ ફક્ત ઉચિત નહીં પણ હાલની સ્થિતિને જોતા એ જરૂરી પણ છે. " આમ, ગાંધીજીના આશીર્વાદ લઈ સરદાર પટેલે સત્યાગ્રહની શરૂઆત કરી. ઈ. સ. ૧૯૨૮ ની ચોથી ફેબ્રુઆરીએ બારડોલી તાલુકાના ખેડૂતોની સભા બોલાવીને ૧૩૭ ગામોના સનિષ્ઠ સેવકો અને સ્વયંસેવકોની છાવણીઓ ગોઠવી. આમ, વ્યવસ્થિત વ્યૂહ રચનાથી બારડોલી સત્યાગ્રહ ૨૯ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ ના રોજ શરૂ થતા સરકારનું દમન અને અત્યાચાર વધવા લાગ્યા, ત્યારે સરદાર પટેલે સત્યાગ્રહના મહત્વ પર પ્રકાશ ફેંકી " સ્વાભિમાનની રક્ષા " તરફ ઈશારો કરતા કહ્યું - " પરસ્પરની દુશ્મની ભૂલી જજો, બધા મિત્ર બનીને રહેજો. એકતા લડતનું મોટું બળ છે અને સરકાર આપણી વાત સ્વીકારે નહીં ત્યાં સુધી મહેસુલ નહીં ભરવાની મારી નમ્રતાપૂર્વક સલાહ છે. "

સાબરસ સત્યાગ્રહ :-

સુરત જિલ્લાના દાંડી ગામનો દરિયાકાંઠો કાનૂનભંગ માટે પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. સાબરમતી આશ્રમથી દાંડી સુધીનો બસોને એકતાલીસ ચોરસ માઈલનો રસ્તો પસંદ કરાયો. વચ્ચે ખેડા, ભરૂચ અને સુરત જિલ્લાના અનુકૂળ ગામમાંથી પસાર થવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. સરદાર પટેલની દેખરેખ હેઠળ ચૂંનંદા સૈનિકોની ટુકડીઓ રચવામાં આવી હતી. દાંડીકૂચ માટે ગાંધીજીએ બારમી માર્ચ ૧૯૩૦ નો દિવસ નક્કી કર્યો હતો. સાબરસ સંગ્રામના રણ દિધુભી બજી ઉઠ્યા. આવી નવ તરેહની લડાઈ ભણી આખું વિશ્વ વિસ્ફારીત નેત્રે જોઈ રહ્યું હતું. દુનિયાભરના નિરીક્ષકો અને પત્રકારો ગુજરાતમાં ઉત્તરી પડ્યા. ભારતની સુઈ રહેલી ચેતના સળવળી અને વીજળીક સંચાર જેવી જાગૃતિની લહેર ફરી વળી, કોંગ્રેસના પીઠ નેતાઓએ પારખ્યો ન હતો, યુવાનોએ કલ્પીઓ ન હતો, તેવો જન જુવાળ જાગ્યો હતો.

સરદાર પટેલ સત્યાગ્રહની તૈયારીમાં લાગી ગયા - " હાક પડે રણવીર છીપેના "સરદાર પટેલે ગામે ગામ સ્વયંસેવકો અને સત્યાગ્રહીઓની નોંધણી કરવા માંડી, કુચના માર્ગમાં આવતા ગામડાઓને સરદાર પટેલે ઢંઢોળ્યા હતા. લડત સંપૂર્ણ રીતે અહિંસક રહે એ માટે વારંવાર સમજૂતી આપવા લાગ્યા, ગાંધીજીને સરદાર પટેલે " સાબરમતી ના સંત " તરીકે ઓળખાવ્યા. ભરૂચની સભામાં સરદાર પટેલે લલકાર કર્યો - " મરણમાંથી કોઈ છૂટવાના નથી, નામદના મોત કરવા બહાદુર અને આબરૂદારના મરણે મરતા શીખો. તોપોના ધડાકા થાય, વિમાનોમાં બોમ્બના ભડાકા થાય, ધાણી કૂટે એમ માણસો મરતા હોય ત્યારે ઈતિહાસ ને પાને નામ ચડે આવો દિવસ આપણે માટે ક્યારે આવે ? ત્યારે આવે કે જ્યારે કોઈ ગુજરાતી સરકારને સાથ ન આપે... પકડા પકડી થવા દો, પછી દુનિયા જાણે કે કૂતરું ભસે છે કે શું થાય છે. ? "

દાંડી યાત્રા શરૂ થાય તે અગાઉ અને યાત્રા દરમિયાન યાત્રા માર્ગની આસપાસ બધા વિસ્તારોમાં ફરી, ભાષણો કરી, ઉત્સાહ વધારવાની સરદાર પટેલની યોજના હતી. સરદાર પટેલને રોકવા ખેડા જિલ્લામાં સરદાર પટેલ ભાષણ કરે, તે ઉપર એક મહિના સુધીનો પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો. સાતમી માર્ચ - ૧૯૩૦ ના રોજ બોરસદ તાલુકાના કનકપુરા ગામે જવા સરદાર પટેલ નીકળ્યા, ત્યારે રસ્તામાં રાસ ગામે રોકાયા. જ્યાં લોકોએ સરદાર પટેલને સંબોધન કરતા આગ્રહ રાખ્યો અને હજારોની મેદની એકઠી થઈ.

સરદાર પટેલે ભાષણ શરૂ પણ નહોતું કર્યું અને તેમને પકડીને ત્રણ માસની કેદ અને રૂપિયા ૪૦૦ નો દંડ કર્યો. ૧૨ મી માર્ચ - ૧૯૩૦ ના રોજ દાંડીકૂચ શરૂ થવાની હતી, સત્યાગ્રહનો જંગ મંડાવાનો હતો, સરદાર પટેલને સાબરમતી જેલમાં હંકારી જવામાં આવ્યા , તે પહેલા રસ્તામાં તેઓ સાબરમતી આશ્રમમાં જવાનું ચુક્યા ન હતા.

ઉપસંહાર:-

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની આગેવાનીની આ જ તો કમાલ હતી. તેમણે એક તરફ પંથકની પ્રજાને ગાંધી માર્ગે અન્યાય સામે લડવા તૈયાર કરી, બીજી તરફ બાહોશ વકીલને નાતે અંગ્રેજ સરકારને વેધક દલીલો થકી સાચી સ્થિતિથી વાકેફ કરી ઢંઢોળી અને ત્રીજી તરફ છાપાઓમાં ભાષણો લેખો થકી દેશમાં વધુ એક સત્યાગ્રહનું રણસિંગું ફૂંકીને ગાંધી માર્ગ ના સત્યાગ્રહમાં જોમ પૂર્યું.

આમ, સરદાર પટેલનું જીવન પ્રત્યેક મનુષ્ય માટે એક બહુ મોટો આદર્શ રજૂ કરે છે, તે એ કે માણસે ફક્ત ખાવા - કમાવાનું જીવન જ ન વિતાવવું જોઈએ, પરંતુ દેશ અને સમાજની રક્ષા નો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતા અંગત સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને તેને જ પ્રાથમિકતા આપવી જોઈએ. જો દેશ અને સમાજનું પતન થઈ ગયું તો આપણી વ્યક્તિગત ઉન્નતિ પણ નકામી થઈ જાય છે. એટલા માટે જે કાંઈ પોતાના માનવ જન્મને સાર્થક કરવા ઈચ્છતા હોય, તેણે અવશ્ય પોતાની શક્તિ અને સાધનોનો એક અંશ સમાજ સેવાના નિમિત્તે લગાવવો જોઈએ. જે આની ઉપેક્ષા કરે છે, તે એક રીતે બેઈમાની કરે છે. આપણો જીવન - નિર્વાહ સમાજના આશ્રયથી જ સંભવ થાય છે. જો આપણે સમાજ - સેવાના કર્તવ્યને પૂરું નથી કરતા તો તેનો અર્થ એ છે કે આપણે જીવનના અંત સુધી સમાજના ઋણી બની રહીએ છીએ અને તેનું કુપરિણામ આપણે આગામી જન્મમાં સહન કરવું પડશે. એટલા માટે આપણે આપણા જ યુગના મહાપુરુષોમાંથી - જેમાં સરદાર પટેલનું મુખ્ય સ્થાન છે - પ્રેરણા લઈને દેશભક્તિ અને સમાજ - સેવાના માર્ગ પર ચાલવું જ જોઈએ.

સંદર્ભ સૂચિ :-

- (૧) મેઘા ગોપાલ ત્રિવેદી, " ભારતના સ્થપતિ - સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ", પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૬ , નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ.
- (૨) ડૉ. અશોક મુંગરા, " સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ગુરુ ગાંધી અને શિષ્ય સરદાર"
પ્રથમ આવૃત્તિ : એપ્રિલ ૨૦૦૭, પ્રકાશક. :- એ. બી. મુંગરા
- (૩) મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, " સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા ", નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ.
- (૪) પં. શ્રીરામ શર્મા આચાર્ય, " સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ", પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૬ , યુગ નિર્માણ યોજના વિસ્તાર ટ્રસ્ટ, મથુરા.
- (૫) " ગુજરાત સમાચાર, રવિપૂર્ણિ ", ઓગસ્ટ, ૨૦૨૫.
- (૬) " ગુજરાત સમાચાર, રવિપૂર્ણિ ", ફેબ્રુઆરી, ૨૦૨૬ .

हिन्दी साहित्य में सरदार पटेल की छवि

विष्णुस्वामी काजल एस.
(एम.ए., एम.फिल., पीएच.डी.)

प्रस्तावना:

जब भी हम स्वतन्त्रता संग्राम और राष्ट्र निर्माण की चर्चा करते हैं, उनमें सरदार पटेल का महत्वपूर्ण स्थान है। उनकी छवि कर्मठ, एकदृढ़ निश्चयी और अनुशासित राष्ट्र के प्रति एक समर्पित नेता के रूप में उभरकर सामने आता है। वल्लभभाई एक ऐसे नेता थे जिन्होंने अपने व्यक्तित्व और कार्यों के बल पर इतिहास में अपनी एक अलग छाप छोड़ी है।

सरदार पटेल का जन्म 31 अक्टूबर, 1875 को गुजरात के नडियाद में हुआ था। उनके पिता का नाम झवेरभाई पटेल और माता का नाम लाडबाई था। वे बचपन से ही बहादुर और होशियार थे। वे वकील बने। वे महात्मा गांधीजी से प्रभावित होकर स्वतन्त्रता संग्राम में शामिल हुए। आज भी उनका नाम सम्मान के साथ लिया जाता है।

राष्ट्रीय एकता के प्रतिक :

स्वतंत्रता के समय भारत लगभग 562 रियासतों में विभाजित था। उन रियासतों के एकजुट कर अखंड भारत का निर्माण करना अत्यंत कठिन कार्य था। हिन्दी साहित्य में सरदार पटेल को भारत के एकीकरण का शिल्पी कहा गया है। सरदार पटेल की तुलना ऐसे शिल्पकारों से की है, जिसने बिखरे हुए टुकड़ों को जोड़कर एक मजबूत राष्ट्र की नींव रखी। उनके दृढ़ निश्चय और कूटनीति के कारण देश की एकता संभव हो सकी।

लौह पुरुष के रूप में :

सरदार पटेल को लौहपुरुष की उपाधि उनकी दृढ़ इच्छा शक्ति और कठोर निर्णय लेने की क्षमता के कारण मिली। वे कठिन परिस्थितियों में भी शांत और संयमित रहते थे। उनके अंदर अद्भुत साहस और आत्मविश्वास था। वे एक कुशल प्रशासक और सच्चे देशभक्त थे। उन्होंने देश की एकता और अखंडता के लिए महत्वपूर्ण कार्य किए। उनका सम्पूर्ण जीवन देश की सेवा और त्याग का उदाहरण है।

किसान आंदोलनों में भूमिका :

सरदार पटेल किसानों के सच्चे नेता थे। उन्होंने किसानों की समस्या को समझा और उनके अधिकारों की रक्षा के लिए संघर्ष किया। उस समय अंग्रेज सरकार किसानों पर अधिक कर लगाती थी, जिससे वे बहुत परेशान थे। सरदार पटेल ने खेड़ा और बारडोली आंदोलनों का नेतृत्व किया और किसानों को अन्य के विरुद्ध संगठित किया। उनके साहस और दृढ़ निश्चय के कारण बारडोली आंदोलन सफल हुआ। इसी सफलता के बाद जनता ने उन्हें सन्मानपूर्वक 'सरदार' की उपाधि दी। उन्होंने किसानों को एकता साहस और आत्मविश्वास का महत्व समझाया।

युवाओं के लिए प्रेरणा :

हिन्दी साहित्य में सरदार पटेल को युवाओं के आदर्श के रूप में प्रस्तुत किया है। उसका जीवन संघर्ष, साहस और सफलता की प्रेरणादायक कहानी है। उन्होंने कठिन परिस्थिति में भी धैर्य नहीं खोया और अपने लक्ष्य

की ओर निरंतर आगे बढ़ते रहे। उनके दृढ़ निश्चय और आत्मविश्वास से हर कठिनाइयों को पार किया। उनका जीवन आज के युवाओं के लिए मार्गदर्शक और प्रेरणा स्रोत है।

नैतिक मूल्यों और आदर्शों का प्रतिबिंब

हिन्दी साहित्य में सरदार पटेल को उच्च नैतिक मूल्यों का प्रतीक माना गया है। उनका जीवन सादगी, सत्य, साहस और कर्तव्यनिष्ठा से परिपूर्ण था। उन्होंने अपने व्यक्तिगत जीवन से अधिक राष्ट्र के हित को महत्व दिया। वे सत्य और न्याय के रास्ते पर दृढ़ता से चलते रहे। उनका विश्वास था कि किसी भी राष्ट्र की उन्नति उसके नागरिकों के चरित्र और अनुशासन पर निर्भर करती है।

उनका आचरण अत्यंत सरल और स्पष्ट था। वे जो निर्णय लेते थे उसे पूरी निष्ठा से निभाते थे। उनके व्यक्तित्व में कठोरता एवं संवेदनशीलता दोनों का संतुलन दिखाई देता है। वह आम जनता की समस्या को समझते थे और उनके अधिकारों की रक्षा के लिए सदैव तैयार रहते थे। उन्होंने कभी पद और प्रतिष्ठा के लिए कार्य नहीं किया, बल्कि राष्ट्र की एकता और मजबूती को अपना मुख्य उद्देश्य माना।

न्यायप्रियता और समानता :

शासन तभी सफल हो सकता है जब वह नियमों के आधार पर चले। वे कानून और व्यवस्था को बहुत महत्व देते थे। जब देश स्वतंत्र हुआ तब कई स्थानों पर अशांति और असंतुलन की स्थिति थी। उस समय उन्होंने दृढ़ता से काम लिया और प्रशासन को मजबूत बनाया। उनका उद्देश्य था कि आम लोगों को सुरक्षित वातावरण मिले और अनुशासन कायम रहे।

स्वतन्त्रता के बाद अलग-अलग क्षेत्रों को एक साथ जोड़ना आसान नहीं था। लेकिन उन्होंने समझदारी से सबको साथ लाने की कोशिश की। वे किसी भी क्षेत्र या समूह को अलग नहीं मानते थे। सभी नागरिकों को समान मानते थे। उनके लिए न कोई बड़ा या न कोई छोटा था। वे जाति, धर्म, भाषा, क्षेत्र के आधार पर भेदभाव के विरोधी थे। उन्होंने राष्ट्रीय एकता को मजबूत करने के लिए समाज में भाईचारे और समानता की भावना को बढ़ावा दिया। उनका प्रयास था कि पूरा भारत एक परिवार की तरह आगे बढ़े।

गांधीजी के सहयोगी और स्वतंत्र विचारक :

महात्मा गांधी के साथ उनका संबंध हिन्दी साहित्य में विशेष चर्चा का विषय रहा है। साहित्यकारों ने उन्हें गांधीजी के विश्वसनीय सहयोगी के रूप में चित्रित किया है किन्तु साथ में यह भी दर्शाया है कि वे स्वतन्त्र विचारधारा वाले नेता थे।

सरदार पटेल ने स्वयं भी कहा है- “गांधीजी से मिलने के बहुत पूर्व मेरी राजनीति के प्रति रुचि थी। पर उस वक्त भारत का कोई राजनीतिक दल मुझको आकर्षित नहीं कर सका। तब गांधीजी का मंच पर आगमन हुआ और उनमें मुझे वह नेता दिखलाई पड़ा जिसका अनुयायी बना जा सकता था।”

इसमें कोई संदेह नहीं कि गांधीजी ने जिस सत्य और अहिंसा के आधार पर मार्ग प्रशस्त किया, उसको व्यवहार में लाने के लिए सरदार पटेल ने देशभर की जनता को एकत्रित करने का कार्य किया। किन्तु वह गांधीजी के सतर्क और सजग अनुयायी थे।

ऐसे कई अवसर आएँ, जिनमें सरदार पटेल और गांधीजी में मतभेद रहे। सन् 1940 में जब द्वितीय विश्वयुद्ध चल रहा था। उस समय कांग्रेस में अहिंसा के विषय पर चर्चा हो रही थी। सरदार पटेल का मानना था कि उस समय

की परिस्थितियों में केवल अहिंसा से काम चलाना मुश्किल हो सकता है। उन्होंने कहा कि देश ताकत और हालात को देखकर ही निर्णय लेना चाहिए।

सांप्रदायिक समस्याओं में भी गांधीजी और सरदार पटेल की सोच अलग थी। उस समय भारत को पाकिस्तान को 55 करोड़ देने थे लेकिन पाकिस्तान ने कश्मीर पर हमला कर दिया था। इसलिए सरदार पटेल का मानना था कि यह पैसा नहीं देना चाहिए। क्योंकि इसका इस्तमाल भारत के खिलाफ किया जा सकता है। बाद में गांधीजी ने उपवास किया और सरकार ने पैसे देने का निर्णय लिया। एक सभा में सरदार पटेल ने कहा था कि अगर कोई तलवार से हमला करेगा तो उसका जवाब भी तलवार से दिया जाएगा। गांधीजी को यह बात ठीक नहीं लगी और उन्होंने इस बात पर आपत्ति जताई।

सारांश :

हिन्दी साहित्य में सरदार पटेल की छवि का समग्र अध्ययन यह सिद्ध करता है कि उनका साहित्यिक व्यक्तित्व केवल ऐतिहासिक घटनाओं का प्रतिबिंब नहीं, बल्कि राष्ट्रीय चेतना, सांस्कृतिक मूल्यों और साहित्यिक प्रवृत्तियों के सामूहिक प्रभाव का परिणाम है। हिन्दी साहित्य ने उन्हें एक ऐसे राष्ट्रनायक के रूप में प्रतिष्ठित किया है, जिनका योगदान केवल राजनीतिक क्षेत्र तक सीमित नहीं रहा बल्कि राष्ट्रीय एकता, प्रशासनिक दृढ़ता और नैतिक आदर्शों की स्थापना में भी अत्यंत महत्वपूर्ण रहा है।

स्वतन्त्रता आंदोलन के संदर्भ में उनका चित्रण संघर्ष, संगठन शक्ति और नेतृत्व कौशल के प्रतीक के रूप में मिलता है। रियासतों के एकीकरण के ऐतिहासिक कार्य ने साहित्यकारों को यह आधार दिया कि वे उन्हें आधुनिक भारत के शिल्पकार के रूप में प्रस्तुत करें। इस प्रकार हिन्दी साहित्य में उनकी छवि राष्ट्र-निर्माण की प्रक्रिया से गहराई से जुड़ी हुई है।

अंततः यह कहा जा सकता है कि हिन्दी साहित्य में सरदार पटेल की छवि राष्ट्रीय अस्मिता, राजनीतिक दृढ़ता और नैतिक प्रतिबद्धता के समन्वित स्वरूप के रूप में स्थापित है। उनका साहित्यिक चित्रण केवल अतीत की स्मृति नहीं बल्कि वर्तमान और भविष्य के लिए प्रेरणा स्रोत है। वे हिन्दी साहित्य में एक ऐसे आदर्श व्यक्तित्व के रूप में जीवित हैं जो राष्ट्र एकता, कर्तव्य निष्ठा और संगठन-शक्ति का शाश्वत संदेश प्रदान करते हैं।

संदर्भ सूची :

1. *भारत का स्वतन्त्रता संग्राम, बिपिनचन्द्र*
2. *भारतीय राष्ट्रवाद और हिन्दी साहित्य, रामविलास शर्मा*
3. *हिन्दी साहित्य का इतिहास, आचार्य रामचन्द्र शुक्ल*

सरदार पटेल के भाषणों की भाषा और शैली का अध्ययन

DR. PRAVINBHAI PITHABHAI RATHOD

SHREE J S PARMAR ARTS AND COMMERCE COLLEGE - KODINAR

सारांश (Abstract)

यह शोधपरक निबंध भारत के 'लौह पुरुष' सरदार वल्लभभाई पटेल के भाषणों की भाषा और शैली का गहन विश्लेषण प्रस्तुत करता है। प्रायः उनके राजनीतिक और प्रशासनिक योगदान पर केन्द्रित अध्ययनों से हटकर, यह निबंध उनकी वाक्शैली के उन पहलुओं को उद्घाटित करता है जिन्होंने स्वतंत्रता संग्राम के दौरान जन-जन को प्रेरित किया। अध्ययन में पाया गया है कि सरदार पटेल की भाषा की प्रमुख विशेषताएँ थीं - अत्यंत सरलता और सहजता, किसानों की दैनंदिन भाषा का प्रयोग, मुहावरों और लोकोक्तियों का सटीक उपयोग, व्यंग्य और विनोद का प्रभावी प्रयोग, तथा आत्मविश्वास और दृढ़ संकल्प से भरी शैली। उन्होंने जानबूझकर अपनी पाश्चात्य शिक्षा के दंभ को त्यागकर गुजरात के चरोतर क्षेत्र की मिट्टी से जुड़ी भाषा को अपनाया, जिससे वे आम जनता से सीधा संवाद स्थापित कर सके। उनके भाषणों में कृषक जीवन से जुड़े संदर्भों (जैसे भैंस, खेत, बैल) की प्रचुरता उनकी जमीनी सोच को दर्शाती है। गांधीजी से भिन्न उनकी शैली में आध्यात्मिकता के स्थान पर राजनीतिक यथार्थवाद और व्यावहारिकता अधिक मुखर थी। यह अध्ययन इस निष्कर्ष पर पहुँचता है कि सरदार पटेल केवल एक कुशल राजनेता ही नहीं, वरन् भाषा के सशक्त शिल्पी भी थे, जिनके शब्दों में वह सामर्थ्य था जो एक सुप्त राष्ट्र को जाग्रत कर सकता था। उनकी भाषा-शैली आज भी उतनी ही प्रासंगिक है और नेतृत्व तथा जनसंवाद के इच्छुक लोगों के लिए प्रेरणास्रोत बनी हुई है।

परिचय

भारत के स्वतंत्रता संग्राम के इतिहास में सरदार वल्लभभाई पटेल का नाम एक ऐसे कुशल सेनानायक के रूप में अंकित है, जिन्होंने न केवल राजनीतिक चेतना को जन-जन तक पहुँचाया, बल्कि अपनी अद्वितीय वाक्शैली से एक सुप्त राष्ट्र को जाग्रत किया। प्रायः सरदार पटेल को उनके कठोर निर्णयों और संगठन कौशल के लिए याद किया जाता है, किंतु उनके भाषणों की भाषा और शैली का गहन अध्ययन हमें एक ऐसे वक्ता के दर्शन कराता है, जो सामान्य जन की भाषा बोलता था, किंतु उसके शब्दों में असाधारण सामर्थ्य थी। यह अध्ययन इस बात का उद्घाटन करता है कि कैसे सरदार पटेल ने भाषा को एक हथियार के रूप में इस्तेमाल किया, बिना किसी अलंकरण के, सीधे-सादे शब्दों में ऐसा प्रहार किया जो अंग्रेजी साम्राज्य की नींव हिला सकता था।

१. सरलता में छिपा सामर्थ्य:

सरदार पटेल की भाषा की सबसे बड़ी विशेषता थी उनकी सहजता और सरलता। लंदन से बैरिस्टर बनकर लौटे इस युवा वकील ने कभी भी अपनी अंग्रेजी शिक्षा का दंभ नहीं भरा। वस्तुतः उन्होंने जानबूझकर अपने भाषणों में सादगी को अपनाया। गुजरात विद्यापीठ में स्नातकों को संबोधित करते हुए उन्होंने स्वयं को "अशिक्षित" कहा और "भूसे के ढेर में एक तिनका" बताया। उन्होंने कहा, "आप लोगों ने इस कार्यक्रम के अध्यक्ष के रूप में मुझ जैसे अनपढ़ को क्यों चुना?"।

यह विनम्रता नहीं, बल्कि उनकी भाषा-नीति का मूल मंत्र था। वे जानते थे कि जनता की अदालत में वही वक्ता सफल होता है, जो जनता की ही भाषा बोले। उनकी यह शैली उनके गुजराती भाषा के प्रति अगाध प्रेम को भी दर्शाती है। जब उनके शिक्षक ने संस्कृत न लेने के लिए उनकी आलोचना की, तो युवा वल्लभभाई

ने सहज प्रत्युत्तर दिया, "सर, यदि सभी छात्र संस्कृत लेते तो आप घर बैठे होते"। यही सहज वाक्-शक्ति बाद में उनके राजनीतिक जीवन में उनकी पहचान बनी।

२. व्यंग्य और विनोद: भाषा के तीखे प्रहार:

गांधीजी को सरदार पटेल की हास्य-वृत्ति अत्यंत प्रिय थी। गांधीजी ने स्वयं स्वीकार किया था, "उनके चुटकुले मुझे इतना हंसाते हैं कि मैं और हंस नहीं पाता, दिन में कई बार ऐसा होता है"। यह हास्य केवल मनोरंजन का साधन नहीं था, बल्कि गंभीर से गंभीर विषय को सरल बनाने और श्रोताओं से संबंध स्थापित करने का माध्यम था।

यरवदा जेल में गांधीजी के साथ बिताए दिनों की घटनाएँ उनकी विनोदप्रियता का बेहतरीन उदाहरण हैं। जब गांधीजी को एक अंग्रेजी पुस्तक में 'ब्रिटिश बाइबिल' शब्द का अर्थ समझ में नहीं आया, तो सरदार पटेल ने तुरंत कहा, "ब्रिटिश बाइबिल और क्या हो सकता है? पाउंड, शिलिंग और पेंस"। आश्चर्य की बात यह थी कि पुस्तक में भी यही अर्थ लिखा था। उनका यह त्वरित बुद्धि-कौशल उनके भाषणों में भी झलकता था, जहाँ वे कठिन से कठिन राजनीतिक प्रश्नों को हास्य के माध्यम से इतना सरल बना देते थे कि आम ग्रामीण भी उसे समझ सके।

३. कृषक की भाषा, कृषक के संदर्भ:

सरदार पटेल ने कभी भी अमूर्त राजनीतिक सिद्धांतों की बात नहीं की। उनकी भाषा में खेत, बैल, भैंस और किसान की दैनंदिन समस्याएँ बोलती थीं। बारडोली सत्याग्रह के दौरान जब सरकार ने किसानों की भैंसें जब्त करनी शुरू कीं, तो सरदार पटेल ने कहा, "सरकार का पारा चढ़ा हुआ है। लोहा गरम हो तो हथौड़ा ठंडा रहना चाहिए, वरना वह खुद को ही नुकसान पहुँचाएगा"। उन्होंने तहसीलदारों को "भैंस खाने वाले बाघ" की संज्ञा दी और व्यंग्य किया, "सरकारी कर्मचारी भैंसों के शोर की शिकायत करते हैं। वे भैंसों के लिए कोई अधिसूचना क्यों नहीं निकालते कि वे शोर न करें?"।

यह शैली दर्शाती है कि वे किसान के मनोविज्ञान को कितनी गहराई से समझते थे। भैंस, खेत और गाँव के संदर्भों में बात करके वे न केवल अपने श्रोताओं के साथ तादात्म्य स्थापित करते थे, बल्कि उन्हें यह भी बताते थे कि यह संघर्ष उनके रोजमर्रा के जीवन से जुड़ा है। उनका यह प्रसिद्ध कथन कि "सरकार माया है, हवाई किला है, पानी का बुलबुला है। जैसे ही हम इसे पहचान लेते हैं, यह फूट जाता है", कितनी सरलता से औपनिवेशिक शासन की क्षणभंगुरता को व्यक्त करता है।

४. मुहावरों और लोकोक्तियों का सटीक प्रयोग:

सरदार पटेल की भाषा गुजरात के चरोतर क्षेत्र की माटी से जुड़ी थी। उनके वाक्यों में मुहावरों और लोकोक्तियों की बहुतायत थी, जो उनके भाषणों को प्रभावशाली बनाती थी। उनकी भाषा में देहाती ठेठपन था, जिसमें शहरी परिष्कार नहीं था, लेकिन गहरी सत्यता थी। जब उन्होंने जब्ती अधिकारी के बारे में कहा कि "वह ब्राह्मण है, प्रातः चार बजे उठता है, परंतु भगवान का स्मरण करने के बजाय इन दिनों भैंसों का स्मरण करता है", तो यह व्यंग्य उनके श्रोताओं को तुरंत समझ में आ गया होगा।

५. भाषा में आत्मविश्वास और दृढ़ संकल्प:

सरदार पटेल के भाषणों में एक विशेष प्रकार का आत्मविश्वास झलकता था। वे कभी भी अनिश्चय या संदेह की भाषा नहीं बोलते थे। उनके वाक्य सीधे, स्पष्ट और दृढ़ होते थे। उन्होंने एक बार कहा था कि "जब हम आपको सरकार से लड़वाते हैं, तो आप हम पर बहुत प्यार लुटाते हैं। लेकिन आपके प्यार की असली परीक्षा तब होगी जब मैं आपको आपकी अपनी सीमाओं से लड़वाऊँ"। यह कथन न केवल उनके नेतृत्व कौशल को दर्शाता है, बल्कि यह भी बताता है कि वे जनता को आत्मनिर्भर और आत्म-सशक्त बनाना चाहते थे।

यह दृढ़ता उनके व्यक्तित्व का अभिन्न अंग थी और उनकी भाषा इस दृढ़ता का सटीक प्रतिबिंब थी। वे 'लौह पुरुष' इसलिए नहीं कहे गए कि वे कठोर थे, बल्कि इसलिए कि उनके शब्दों में इस्पात जैसी मजबूती थी, जो टूटती नहीं, झुकती नहीं, बल्कि सीधी अपने लक्ष्य को भेदती है।

६. गांधीवादी शैली से भिन्न, फिर भी समान लक्ष्य:

यह अध्ययन करना भी दिलचस्प है कि सरदार पटेल की भाषा-शैली गांधीजी से किस प्रकार भिन्न थी। गांधीजी की भाषा में आध्यात्मिकता और नैतिक आग्रह अधिक था, जबकि सरदार पटेल की भाषा में व्यावहारिकता और राजनीतिक यथार्थवाद अधिक था। गांधीजी प्रायः धार्मिक ग्रंथों और आदर्शों का सहारा लेते थे, तो सरदार पटेल सीधे धरातल पर आकर किसान की समस्या से जुड़ते थे।

फिर भी, दोनों की भाषा का लक्ष्य एक ही था - जनता को जाग्रत करना और उन्हें आत्मनिर्भर बनाना। गांधीजी ने जहाँ 'सत्याग्रह' और 'अहिंसा' के दार्शनिक आयामों को रेखांकित किया, वहीं सरदार पटेल ने इन्हीं अवधारणाओं को व्यावहारिक संघर्ष की भाषा में अनूदित किया। उनका कहना था कि "हमारी आँखों पर पट्टी बंधी है, इसलिए हम सरकार को उसके वास्तविक रूप में नहीं पहचान पाए"। यह सीधी-सादी भाषा में गहरी राजनीतिक चेतना का संचार था।

निष्कर्ष: भाषा के शिल्पी सरदार पटेल:

सरदार वल्लभभाई पटेल के भाषणों की भाषा और शैली का यह अध्ययन हमें बताता है कि वे केवल एक राजनेता ही नहीं, बल्कि भाषा के कुशल शिल्पी भी थे। उन्होंने सिद्ध किया कि प्रभावशाली भाषा के लिए न तो संस्कृतनिष्ठ शब्दावली की आवश्यकता है, न ही अंग्रेजी के पंडित्य की। आम जनता की भाषा में ही वह शक्ति है जो इतिहास बदल सकती है। उनकी भाषा में चारोतर की मिट्टी की सौंधी महक थी, उनके व्यंग्य में वह तीक्ष्णता थी जो सीधे कलेजे में उतरती थी, और उनके हास्य में वह सरसता थी जो गांधीजी को भी 'लोटपोट' कर देती थी। आज जब हम उनके भाषणों को पढ़ते हैं, तो एक ऐसे नेता के दर्शन होते हैं जो जानता था कि शब्द केवल शब्द नहीं होते - वे विचारों के वाहक होते हैं, भावनाओं के संवाहक होते हैं, और जब सही संदर्भ में प्रयोग किए जाएँ, तो क्रांति के उत्प्रेरक भी होते हैं।

सरदार पटेल ने अपने भाषणों से यह सिद्ध किया कि सरलता साधारणता नहीं होती, और देहाती भाषा में भी असाधारण विचारों को अभिव्यक्त किया जा सकता है। उनकी भाषा-शैली का यह अध्ययन हमें यह भी सिखाता है कि सच्चा नेतृत्व वही है जो जनता की भाषा बोले, जनता के दर्द को समझे, और जनता के सपनों को शब्द दे सके। इस दृष्टि से सरदार पटेल न केवल भारत के 'लौह पुरुष' थे, बल्कि एक महान भाषा-योद्धा भी थे, जिनके शब्द आज भी उतने ही प्रासंगिक और प्रेरक हैं, जितने आजादी के आंदोलन के दौरान थे।

संदर्भ सूची:

गांधी, राजमोहन. (1999). पटेल: अ लाइफ़ अहमदाबाद.

परिख, नारहरि एवं शाह, उत्तमचंद (संपा.). (1949). सरदार वल्लभभाईना भाषणो. अहमदाबाद.

द प्रिंट. (30 अक्टूबर 2019). "गांधी लव्ड सरदार पटेल्स ह्यूमर: 'ही मेक्स मी लाफ टिल आई कैन लाफ नो मोर'". द प्रिंट. <https://theprint.in/opinion/gandhi-loved-sardar-patels-humour-he-makes-me-laugh-till-i-can-laugh-no-more/313521/> से पुनःप्राप्त.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF SARDAR VALLABHBHAI PATEL'S LEADERSHIP

DR. SHAILESH J. BUTANI
ASSISTANT PROFESSOR, PHYSICAL EDUCATION & SPORTS, MUNICIPAL ARTS & COMM. COLLEGE – UPLETA

ABSTRACT

This research paper presents a comprehensive psychological analysis of Sardar Vallabhbhai Patel's leadership through contemporary frameworks of leadership psychology, personality theory, and political behavior. As India's first Deputy Prime Minister and Home Minister, Patel played a decisive role in integrating more than 560 princely states into the Indian Union following independence in 1947. Using the Big Five Personality Model, Trait Theory, Transformational-Transactional Leadership Theory, Emotional Intelligence Theory, and Crisis Leadership frameworks, this study evaluates Patel's personality structure, emotional regulation, motivational orientation, cognitive style, and interpersonal behavior. The findings suggest that Patel's leadership was characterized by high conscientiousness, strong emotional stability, strategic realism, disciplined authority, and pragmatic nationalism. His psychological profile reflects a leader suited for high-pressure nation-building environments where administrative consolidation and decisive action were paramount. The paper concludes that Patel exemplifies the "Institutional Integrator" archetype in political psychology—an individual whose strength lies in structured governance, emotional resilience, and goal-directed leadership.

1. INTRODUCTION

Leadership psychology seeks to understand how personality traits, cognitive styles, emotional regulation, and motivational factors influence a leader's decisions and impact. Sardar Vallabhbhai Patel (1875–1950), popularly known as the "Iron Man of India," is widely recognized for his instrumental role in consolidating India's political unity after independence.

Unlike purely charismatic or ideological leaders, Patel demonstrated a pragmatic, disciplined, and administrative style of leadership. His success in managing internal instability, refugee crises, and princely state integration provides a valuable case study for psychological evaluation. This paper explores his leadership through structured theoretical lenses to identify the psychological foundations of his effectiveness.

2. THEORETICAL FRAMEWORK

The psychological assessment in this paper draws upon:

Trait Theory of Leadership – Identifying enduring personality characteristics linked to effective leadership.

Big Five Personality Model – Openness, Conscientiousness, Extraversion, Agreeableness, Neuroticism.

Transformational vs. Transactional Leadership Theory (Burns & Bass).

Emotional Intelligence Theory (Daniel Goleman).

Crisis Leadership and Political Psychology Models.

These frameworks provide structured analytical tools to evaluate Patel's leadership behaviors and decision-making patterns.

3. PERSONALITY STRUCTURE: BIG FIVE ANALYSIS

Volume: 1

Issue: 11

Month: MARCH - 2026

Year: 13

<https://anantagoj.org/viewofspace>

3.1 Conscientiousness – Exceptionally High

Patel exhibited:

Organizational precision

Strong work ethic

Goal persistence

Administrative discipline

His management of state integration required meticulous planning and structured implementation, indicating a highly conscientious personality.

3.2 Emotional Stability (Low Neuroticism) – Very High

Post-independence India faced:

Communal violence

Refugee displacement

Political fragmentation

Patel maintained calm composure during these crises, suggesting strong emotional regulation and resilience under stress.

3.3 Agreeableness – Moderate

While capable of negotiation and collaboration, Patel was firm when national interest was at stake. His leadership style reflects assertiveness balanced with cooperative diplomacy.

3.4 Extraversion – Moderate

Patel was confident and assertive but not overtly charismatic. His influence derived more from authority and competence than rhetorical magnetism.

3.5 Openness to Experience – Pragmatic

Patel favored practical solutions over ideological experimentation. His thinking style emphasized feasibility and stability rather than abstract theorizing.

4. EMOTIONAL INTELLIGENCE

4.1 Self-Awareness and Self-Regulation

Patel demonstrated:

Control over emotional impulses

Consistency in decision-making

Stability during crises

These are hallmarks of high emotional intelligence.

4.2 Motivation

His leadership appears driven by:

National unity

Institutional consolidation

Duty-based responsibility

Rather than personal ambition, his motivation was mission-centered.

4.3 Empathy and Social Skill

Though perceived as stern, Patel effectively negotiated with princes and political colleagues, indicating strong interpersonal understanding and persuasive ability.

5. COGNITIVE AND DECISION-MAKING STYLE

5.1 Strategic Realism

Patel's decisions reflect:

Risk assessment

Pragmatic calculation

Focus on achievable outcomes

For example, in dealing with princely states, he used a combination of persuasion, political incentives, and when necessary, firm state action.

5.2 Authoritative Crisis Leadership

Psychologically, Patel adopted an authoritative leadership style during instability. This was not authoritarian dominance but decisive direction during uncertainty.

6. TRANSFORMATIONAL AND TRANSACTIONAL ELEMENTS

Transformational Aspects

Vision of a unified India

Moral commitment to national integrity

Inspirational appeal to discipline and unity

Transactional Aspects

Clear expectations

Administrative accountability

Structured governance

His leadership combined inspirational goals with practical execution mechanisms.

7. CRISIS LEADERSHIP PSYCHOLOGY

Crisis leadership requires:

Cognitive clarity

Emotional steadiness

Rapid yet rational decision-making

Patel's handling of post-partition instability reflects high crisis tolerance and decisive problem-solving capacity. His psychological resilience enabled him to operate effectively in volatile political environments.

8. INTERPERSONAL AND POLITICAL DYNAMICS

Patel worked alongside leaders such as Jawaharlal Nehru. Despite ideological differences, he demonstrated:

Task-focused cooperation

Professional maturity

Goal alignment over personal rivalry

This suggests psychological flexibility and emotional discipline in collaborative governance.

9. LEADERSHIP ARCHETYPE: THE INSTITUTIONAL INTEGRATOR

From a political psychology perspective, Patel fits the archetype of the **Institutional Integrator**:

Stabilizes fragmented systems

Builds durable administrative frameworks

Prioritizes order and unity

Balances negotiation with firmness

Such leaders are particularly effective in post-conflict or transitional societies.

10. STRENGTHS AND PSYCHOLOGICAL CONSTRAINTS

Strengths

High resilience

Strong internal locus of control

Strategic decisiveness
Organizational mastery
Crisis composure

Possible Constraints

Perceived rigidity in some negotiations
Less emphasis on visionary rhetoric compared to more charismatic leaders
However, these traits were often functional advantages in the context of nation-building.

11. CONCLUSION

The psychological analysis of Sardar Vallabhbhai Patel's leadership reveals a personality marked by high conscientiousness, emotional stability, disciplined authority, and pragmatic nationalism. His leadership was not primarily charismatic but structurally effective—anchored in duty, realism, and institutional commitment.

In psychological terms, Patel represents a leader whose strength lay in emotional regulation, strategic cognition, and disciplined execution. His success in integrating India underscores the importance of resilience, administrative clarity, and principled decisiveness in transformative political leadership.

REFERENCES (SUGGESTED FOR ACADEMIC USE)

- Burns, J. M. (1978). Leadership.*
Bass, B. M. (1985). Leadership and Performance Beyond Expectations.
Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence.
Allport, G. W. (1937). Personality: A Psychological Interpretation.
Biographical works on Sardar Vallabhbhai Patel and Indian independence history.

SMART PRESERVATION: IMPLEMENTING AI, SHM, AND IMMERSIVE MEDIA FOR SARDAR PATEL

DR. RUSHIKUMAR R. RAVAL

ASSISTANT PROFESSOR, DEPARTMENT OF COMPUTER SCIENCE,
SHREE GK&CK BOSAMIA ARTS & COMMERCE COLLEGE, JETPUR - 360370

ABSTRACT

This research article presents a comprehensive technical as well as sociological check of the multi-dimensional context employed to preserve and circulate the legacy of Sardar Vallabhbhai Patel, the architect of India's party-political integration. In an era where heritage conservation is increasingly pivoting to digital ecosystems, the initiatives centered on Sardar Patel—anchored by the structural prodigy of the Statue of Unity and prolonged through advanced digital archiving—signify a paradigm-shifting case study in the union of civil engineering, artificial intelligence, and immersive media. This analysis makes data from technical specifications, government reports, and visitor engagement metrics to evaluate the efficacy, sustainability, and scope of these interferences.

The report separates the Structural Health Monitoring (SHM) architecture of the world's tallest statue, detailing the distribution of piezoelectric and RFID sensors together with SCADA integration to ensure the durability of the 182-meter monument counter to Seismic Zone 4 stresses and aerodynamic variability. It further discovers the advanced projection mapping ecosystem utilizing high-brightness Christie Crimson laser projectors that transform the statue into a dynamic storytelling medium visible from 7 kilometres' away. Beyond the physical monument, the research examines the National Archives of India's ambitious project to digitize and restore millions of pages of correspondence, utilizing AI-driven Optical Character Recognition (OCR) and Generative Adversarial Networks (GANs) to democratize access to historical primary sources. Additionally, the report evaluates the arrangement of AI-powered Holoboxes and the "Museum of Royal Kingdoms," studying how hyper-realistic avatars facilitate intergenerational exchange of ideas. With visitor footstep crossing 7.01 million in 2025 and revenue generation surpassing initial projections, the study accomplishes that these technological interventions have successfully transitioned heritage management from static preservation to dynamic, sustainable engagement, establishing a new global benchmark for icon advancement.

KEYWORDS: STRUCTURAL HEALTH MONITORING (SHM), DIGITAL CULTURAL HERITAGE, ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI), IMMERSIVE MUSEOLOGY, SMART HERITAGE TOURISM

1. INTRODUCTION: THE CONVERGENCE OF STATECRAFT AND TECHNOCRACY

The legacy of Sardar Vallabhbhai Patel, characterized by his resolute will in integrating 562 princely states into the Union of India, stands as a cornerstone of the nation's modern political identity. However, in the 21st century, the preservation of such a monumental legacy requires more than traditional historiography; it demands a robust technological infrastructure capable of withstanding the ravages of time while simultaneously engaging a digitally native populace. The massive undertaking to memorialize Patel is not merely an exercise in statue-building but a complex orchestration of civil engineering, digital humanities, and sensor-based monitoring systems that collectively ensure the "Iron Man of India" remains a living presence in the national consciousness.

This analysis posits that the technological ecosystem surrounding Sardar Patel represents a shift from "static heritage"—where artifacts are preserved in isolation—to "dynamic heritage," where the physical

and digital are intertwined to create a resilient, interactive, and self-sustaining narrative. The scope of this research encompasses the physical engineering of the monument, which utilizes advanced Structural Health Monitoring (SHM) to ensure durability against seismic and aerodynamic stresses. It extends to the digital realm, where the National Archives of India (NAI) employs artificial intelligence to restore fragile manuscripts, and to the experiential domain, where projection mapping and Virtual Reality (VR) redefine public engagement. By synthesizing technical data, financial metrics, and visitor statistics, this report elucidates how state-of-the-art engineering and digital innovation are leveraged not merely for commemoration, but for the active perpetuation of Patel's ideals of unity and integrity.

2. STRUCTURAL ENGINEERING AND HEALTH MONITORING: PRESERVING THE PHYSICAL ICON

The Statue of Unity is not only a tribute to Sardar Patel but a testament to advanced civil engineering and structural preservation technologies. Standing at 182 meters, with a total height of 240 meters including the base, the structure presents unique challenges in terms of stability, wind resistance, and long-term durability. The preservation of this physical icon relies on a sophisticated synthesis of material science and real-time data analytics.

2.1. Structural Design Philosophy and Material Technology

The project was executed with a total construction cost of approximately ₹2,989 crore, designed to endure for centuries. The core structural system comprises two semi-joined, cylindrical composite concrete cores that provide the primary resistance to gravity and lateral loads. These cores house high-speed elevators and emergency staircases, ensuring functional utility within the structural spine. To address the statue's irregular, curved form and high slenderness ratio—which ranges between 16 and 19, significantly higher than the typical 8 to 14 for tall buildings—advanced modeling techniques were employed. Building Information Modeling (BIM) software, specifically Tekla Structures, was utilized to create a clash-free, constructible 3D model. This allowed engineers to visualize complex connections between the steel space frame and the concrete core before fabrication, reducing project time by an estimated two months and increasing efficiency by 25%.

The exterior cladding consists of 1,850 tonnes of bronze plates, comprising 565 macro panels and 6,000 micro panels. This bronze facade acts as the primary interface with the environment. To ensure the longevity of this metallic skin, the panels are attached to a steel subframe via a system designed to allow for thermal expansion and contraction, as well as movement due to wind loads. The flexibility of these joints is a critical preservation feature, allowing the statue to "breathe" without inducing stress fractures in the cladding or transferring excessive loads to the delicate artistic features of the face and clothing.

2.2. Aerodynamic Stability and Damping Systems

Given its height and location in the Narmada Valley, the statue is subjected to significant wind loads. The design utilized a conservative basic wind velocity of 50 meters per second (180 km/h) for structural calculations. However, the "wind sail" effect, particularly on the upper torso and head, necessitated specialized engineering solutions. The lateral load resisting system keeps the overall tip drift to approximately $H/600$, a standard more rigid than the $H/400$ or $H/500$ typically used in Indian design codes.

To further mitigate vibrations caused by wind vortex shedding or seismic activity (the region is in Seismic Zone 4), the design incorporates two 200-ton tuned mass dampers suspended within the structure. These dampers operate by oscillating in opposition to the statue's movement, effectively dissipating kinetic energy and reducing structural fatigue over time. This active preservation mechanism is essential for occupant comfort in the viewing gallery located at 153 meters and for the structural integrity of the cantilevered components.

2.3. Structural Health Monitoring (SHM) System

To transition from passive design to active preservation, the Statue of Unity is equipped with a sophisticated Structural Health Monitoring (SHM) system. This system functions as the "nervous system" of the monument, providing real-time data on its physical condition through a diverse array of sensors.

Accelerometers and Tiltmeters: Installed at various elevations, these sensors detect deviations in the statue's sway, ensuring it remains within the calculated drift limits. They are capable of detecting low-frequency oscillations caused by wind as well as high-frequency vibrations from seismic events.

Strain Gauges: Electrical resistance strain gauges are attached to critical stress points on the steel space frame and rebar. These sensors monitor load distribution and detect potential metal fatigue or concrete strain.

RFID Sensors: Radio Frequency Identification (RFID) technology is utilized for tracking and monitoring the condition of the thousands of bronze cladding panels. This application of RFID allows for the precise identification of specific panels that may require maintenance due to weathering or displacement.

The data collected by these sensors is aggregated through a Supervisory Control and Data Acquisition (SCADA) system. This system enables centralized monitoring and is programmed with specific threshold values for drift, acceleration, and stress. If wind speeds exceed safe operational limits, the system triggers alerts to cease operations, protecting both visitors and the structure. Furthermore, the integration of this real-time data with a "Digital Twin"—a virtual replica of the statue created using the initial BIM models—allows for predictive maintenance, identifying anomalies before they become critical failures.

3. VISUAL STORYTELLING TECHNOLOGIES: PROJECTION MAPPING AND LASER SYSTEMS

While structural engineering preserves the physical form of Sardar Patel, projection mapping technology actively promotes his life story and ideology to millions of visitors. The nightly light and sound show at the Statue of Unity is recognized as the largest permanent 3D video and laser mapping installation on a statue globally.

3.1. Projection Technology Specifications

The visual spectacle is powered by a massive array of 51 Christie Crimson WU25 3DLP® laser projectors. Each projector delivers 25,000 ISO lumens, resulting in a cumulative brightness that ensures vivid imagery even on the low-gain bronze surface of the statue. The projectors utilize solid-state laser phosphor illumination (Christie BoldColor Technology). Unlike traditional xenon lamps, which degrade in brightness relatively quickly, laser sources maintain their brightness curve for much longer, offering up to 20,000 hours of operation to 50% brightness. This reliability is crucial for a permanent installation operating in an outdoor environment where maintenance access is difficult.

3.2. Engineering Challenges and Solutions

Projecting onto the Statue of Unity presented unique technical hurdles. The projection surface is not a flat screen but a complex, three-dimensional geometry with a dark bronze finish that absorbs rather than reflects light. Additionally, the projection distance is over 600 meters. To house the equipment, a specialized technical enclosure was constructed 51 meters above the riverbed. Due to limited space, the engineering team developed a specialized mirror system that folds the projection path, transforming the output from a horizontal to a portrait orientation to match the verticality of the statue. This innovation allowed all 51 projectors and their cooling systems to fit within a compact control room.

3.3. Content and Synchronization

The show synchronizes 3D video mapping with laser effects to narrate Sardar Patel's journey. The media servers utilize a 3D mesh of the statue to "warp" the 2D video content, ensuring that images wrap naturally around the folds of the dhoti and the contours of the shawl. The integration of six high-end LightCube laser systems adds edge definition and volumetric effects visible from up to seven kilometers.

away. This multi-sensory experience serves to promote Patel's legacy not just as a historical fact, but as an emotional and inspiring narrative for the 30,000 daily visitors.

4. DIGITAL ARCHIVING: DEMOCRATIZING ACCESS TO HISTORY

The preservation of Sardar Patel's legacy extends beyond the visual and structural to the textual. The National Archives of India (NAI) has undertaken a colossal initiative to digitize and restore the written record of Patel's life, particularly his correspondence regarding the unification of India.

4.1. Artificial Intelligence in Document Restoration

To manage this immense volume of data—part of a larger project to digitize 300 million pages by 2026—the NAI is deploying Artificial Intelligence. Many of the original documents suffer from aging effects such as translucency, ink corrosion (worm marks), and staining. AI algorithms, specifically Generative Adversarial Networks (GANs), are used to digitally "clean" these documents. These tools can reconstruct missing text characters, enhance contrast between faded ink and paper, and remove background noise without altering the authentic content of the record.

Furthermore, AI-driven Optical Character Recognition (OCR) is utilized to convert scanned images of handwritten and typed letters into machine-readable text. This is particularly challenging for historical documents with variable fonts and unique handwriting styles. The successful application of this technology makes the content searchable, allowing researchers to query specific terms like "Hyderabad" or "Junagadh" within thousands of pages of Patel's papers.

4.2. Abhilekh Patal: The Digital Interface

The output of these preservation efforts is accessible through *Abhilekh Patal* (Portal for Access to Archives and Learning). As of early 2026, the portal hosts over 2 million digitized records. It provides free access to scholars and the public, democratizing historical research. Users can search for "Sardar Vallabhbhai Patel" and retrieve digitized copies of his correspondence in high resolution, removing geographical and physical barriers to the study of his life.

5. IMMERSIVE EXPERIENCES: THE MUSEUM OF ROYAL KINGDOMS AND AI HOLOBOXES

To engage a younger, digitally native generation, the promotion of Sardar Patel's legacy has embraced immersive technologies like Augmented Reality (AR), Virtual Reality (VR), and holographic projections.

5.1. The Museum of Royal Kingdoms

In October 2025, the foundation stone was laid for the Museum of Royal Kingdoms of India in Ekta Nagar, built at an estimated cost of ₹367 crore. This museum acts as a "living repository" utilizing digital installations to narrate the story of India's integration. Inspired by the National Education Policy (NEP) 2020, the museum integrates interactive digital displays that allow visitors to virtually explore the history of the 562 princely states. It explicitly links the sacrifices of the royal families to the unifying vision of Sardar Patel, utilizing multimedia to tell the "Story of India's Integration."

5.2. AI-Powered Holobox

A revolutionary addition to the digital promotion of Patel's legacy is the AI-powered Holobox unveiled at the Pradhanmantri Sangrahalaya. This installation features a life-size, hyper-realistic 3D avatar of Sardar Patel. The system utilizes advanced Large Language Models (LLMs) trained on Patel's speeches, writings, and archival audio to generate authentic responses. Visitors can engage in real-time conversations with the avatar, asking questions about his political philosophy or the challenges of integration. The AI synthesizes answers that reflect Patel's historical voice and tone, utilizing Natural Language Processing (NLP) to maintain a seamless conversational flow.

5.3. Virtual Reality Tours

For those unable to visit Gujarat, a comprehensive Metaverse and VR initiative has been launched. The "Bharat Metaverse" offers virtual tours of the Statue of Unity, allowing users to explore the monument

and view the projection mapping show in a fully immersive 360-degree environment. This digital twin of the tourist site expands the reach of Patel's legacy beyond physical geographic boundaries.

6. ECONOMIC AND SOCIAL IMPACT ANALYSIS

The massive investment in these technologies is justified by the tangible economic and social returns they generate, validating the "monument economy" model.

6.1. Visitor Statistics and Growth

The deployment of world-class attractions has driven exponential growth in visitor numbers. In 2024, the Statue of Unity recorded a footfall of 5.82 million, surpassing the Statue of Liberty in daily average visitors. From 4.5 lakh visitors in 2018, the cumulative count exceeded 15 million by late 2023. The site attracts approximately 30,000 visitors daily, managed by high-speed elevators and digital ticketing systems.

6.2. Financial Sustainability and Regional Development

In its very first year, the statue generated ₹82 crore in ticket revenue. With the addition of new tech-enabled attractions, revenue streams have diversified significantly. While the construction cost was ₹2,989 crore, the robust revenue generation indicates a viable model for heritage tourism. The project has transformed the Narmada district into a global tourism hub, creating high-skilled jobs in maintaining SCADA systems, operating projection equipment, and managing digital platforms. The development of Ekta Nagar with smart city features serves as a model for modern urban planning around heritage sites.

7. CONCLUSION

The preservation and advancement of Sardar Vallabhbhai Patel's legacy signify a cultured grouping of monumental engineering and digital innovation. The Statue of Unity stands not just as a physical tribute but as a technological feat, supervised by an edgy system of sensors and carried to life by lasers and light. Alongside, the digital archiving initiatives and AI-driven interfaces serve to intellectualize this heritage, ensuring that the "Iron Man's" words and thoughts are as accessible as his image.

The data designates that this techno-centric style delivers substantial proceeds: record-breaking visitor numbers, significant revenue generation, and the preservation of historical records for successors. As India moves towards its bicentenary of independence, the technical framework established for Sardar Patel serves as an absolute model for how nations can honour their past while building a robust and digitally integrated future. The legacy of the iron man who united India is now, decently, preserved by a network of technologies that tie the physical, the digital, and the historical into a remarkable, continuing narrative.

REFERENCES

Sardar Patel's Correspondence - Vol 1: Kashmir. (1945-50). Navajivan Publishing House. Retrieved from Internet Archive.

Press Information Bureau. (2025). Museum of Royal Kingdoms of India. Government of India.

Howell, M. (2018). Logistical and Structural Design Challenges of the World's Tallest Statue. Council on Tall Buildings and Urban Habitat (CTBUH).

The New Indian Express. (2024, August 4). National Archives of India to utilise AI for enhanced user experience.

Zoggy. (2023). Statue of Unity: An IMMERSIVE 360° VR Tour of India's Iconic Monument (4K). [Video file].

Larsen & Toubro. (2018). Statue of Unity: An Engineering Marvel. L&T Construction Review.

Trimble. (2019). Statue of Unity: The World's Tallest Statue stands tall with Tekla. Trimble Resource Center.

Christie Digital. (2019). Crimson Series lights up world's tallest statue. Audio Visual Solutions Press Release.

ETV Bharat. (2025). AI Holobox Brings Sardar Vallabhbhai Patel As A Digital Avatar: What Is This Technology And How Does It Work?

Hindustan Times. (2023, October 31). Tourism triumph: Statue of Unity sets visitor records in its fifth year.

THE ROLE OF SARDAR VALLABHBHAI PATEL IN STRENGTHENING THE COOPERATIVE MOVEMENT AND PROMOTING RURAL COMMERCE IN INDIA

DR. DIVYARAJ SINH M. ZALA

ASSISTANT PROFESSOR, DEPARTMENT OF COMMERCE & ACCOUNTANCY, SHREE G.K.
& C.K. BOSAMIA ARTS & COMMERCE COLLEGE, JETPUR

ABSTRACT

Sardar Vallabhbhai Patel, popularly known as the “Iron Man of India,” played a decisive role not only in India’s political integration but also in shaping rural economic empowerment through cooperative movements. Patel recognized the plight of farmers, burdened by middlemen and exploitative structures, and promoted cooperative institutions as a democratic means to achieve self-reliance. His leadership in initiatives like the Kheda Satyagraha, Bardoli Satyagraha, and support for cooperative societies created a strong foundation for rural commerce in India. This paper studies Patel’s contribution in strengthening the cooperative movement and its influence on rural commercial structures. Using secondary data, the study reviews literature from historical texts, academic journals, government reports, and published biographies. The analysis highlights Patel’s vision of grassroots democracy, economic equity, and self-sufficiency. The findings underline how his contributions remain relevant for present-day rural development and cooperative governance.

KEYWORDS: SARDAR VALLABHBHAI PATEL, COOPERATIVE MOVEMENT, RURAL COMMERCE, PEASANT EMPOWERMENT, ECONOMIC SELF-RELIANCE

INTRODUCTION

The cooperative movement in India has been one of the strongest instruments of rural economic transformation. Rooted in the principles of mutual aid, democratic functioning, and community development, cooperatives have provided farmers and rural communities with opportunities for collective bargaining, fair pricing, and credit access. Among the architects of this movement, Sardar Vallabhbhai Patel occupies a special place. His role in mobilizing farmers during the Kheda and Bardoli movements was not only political but also deeply economic, focusing on resisting exploitative taxation and advocating for farmer-friendly cooperative structures. Patel believed that rural progress was inseparable from national progress. His leadership laid the foundation for cooperative institutions that later flourished in Gujarat and across India. This study examines how Patel’s vision and efforts contributed to strengthening cooperative movements and rural commerce. Sardar Patel’s approach to rural development was pragmatic and rooted in local realities. He recognized that small farmers lacked access to institutional credit and were often at the mercy of moneylenders charging exorbitant interest. To counter this, Patel emphasized the creation of cooperative credit societies and collective institutions where farmers could pool their resources. This vision was not only about survival but also about instilling confidence and dignity among the rural population.

Another critical aspect of Patel’s leadership was his ability to link **political mobilization with economic empowerment**. While the Kheda and Bardoli movements were milestones in India’s freedom struggle, they simultaneously set examples of how economic justice could be secured through unity and cooperation. Patel’s insistence on collective bargaining and shared sacrifice laid the groundwork for cooperative thinking that would later revolutionize sectors like agriculture, dairy, and rural finance.

Furthermore, Patel's contribution extended beyond immediate struggles to **institutional building**. His emphasis on organization, discipline, and unity became guiding principles for future cooperative frameworks in Gujarat and other parts of India. The success stories of institutions such as the Gujarat Cooperative Milk Marketing Federation (AMUL) can be traced back to the cooperative spirit nurtured by Patel's leadership. Thus, Patel's legacy in strengthening rural commerce is not confined to the past; it continues to shape India's cooperative movement in the present and will remain relevant for future rural development.

Cooperative Movements and Rural Commerce: The Contribution of Sardar Vallabhbhai Patel

Sardar Vallabhbhai Patel firmly believed that rural India was the backbone of the nation, and the prosperity of farmers was essential for India's progress. His leadership during the **Kheda Satyagraha (1918)** and **Bardoli Satyagraha (1928)** demonstrated his commitment to safeguarding the rights of peasants against unjust colonial taxation. These movements were not just political protests but also platforms for showcasing the power of collective action. Patel's mobilization of farmers created a strong foundation for the cooperative spirit, where individuals worked together for mutual benefit.

Patel's vision of rural commerce was rooted in **self-reliance and collective bargaining**. He encouraged peasants to unite against exploitation by moneylenders and middlemen, urging them to form self-help groups and cooperative societies. By promoting fair pricing and the pooling of resources, Patel sought to empower farmers to retain greater control over their economic destiny. This was a significant step in strengthening rural commerce, as it ensured that profits circulated within villages rather than being extracted by external agents.

The **cooperative model championed by Patel** became the cornerstone for later rural development initiatives. The success of cooperative principles in Gujarat inspired movements such as the establishment of the **AMUL dairy cooperative**, which revolutionized India's dairy sector. Patel's emphasis on discipline, organization, and shared responsibility provided the ideological foundation for such institutions. His vision demonstrated that cooperative action was not only a means of survival for rural communities but also a sustainable pathway for long-term economic growth.

Even today, Patel's contributions resonate in India's **cooperative sector and rural commerce policies**. Institutions like **NABARD, PACS, and state-level cooperative banks** embody his ideals by supporting rural producers with credit, marketing facilities, and fair trade practices. In an era where rural communities still face economic distress, Patel's cooperative philosophy serves as a reminder that empowerment comes through unity, fairness, and grassroots economic democracy. Thus, his work continues to influence the way India strengthens its cooperative movements and rural commerce in the 21st century.

REVIEW OF LITERATURE

Desai, M. (2010). *The Cooperative Movement in India: Historical Background and Contemporary Relevance.*

Desai provides a comprehensive historical account of the cooperative movement in India, tracing its origins under colonial rule and highlighting how freedom fighters recognized its potential for rural empowerment. The work emphasizes that leaders like Sardar Vallabhbhai Patel used cooperative principles as instruments to counter economic exploitation and to strengthen the bargaining power of farmers. Desai's research shows how the cooperative model served both as a tool of resistance and as a blueprint for post-independence rural development.

Trivedi, K. (2015). *Patel and Peasant Empowerment.*

Trivedi focuses specifically on Patel's leadership during the Bardoli Satyagraha of 1928. The text explains how Patel's organizational ability, legal awareness, and ability to unify the peasantry transformed a local revenue dispute into a national symbol of peasant empowerment. By stressing discipline, unity, and non-violent resistance, Patel laid the foundation for collective economic action. The book also highlights how Bardoli inspired future cooperative initiatives that later shaped rural commerce in Gujarat.

Kumar, R. (2012). *Economic Nationalism and India's Cooperative Movement.*

Kumar examines the interconnection between the nationalist movement and economic reforms, showing how cooperative societies were considered vehicles of self-reliance. The study situates Patel within the larger framework of economic nationalism, underlining his role in empowering farmers to break away from exploitative colonial economic structures. According to Kumar, Patel's efforts reflected not only political freedom but also the idea of economic sovereignty through cooperatives.

Gandhi, M.K. (Collected Works)

The collected writings of Mahatma Gandhi provide valuable insights into Patel's approach to addressing agrarian issues. Gandhi's reflections reveal how Patel, while influenced by Gandhian ideals, developed a pragmatic approach to peasant struggles by emphasizing both moral appeal and legal argument. The works describe Patel's commitment to peasant grievances, his role as a mediator, and his insistence on creating sustainable economic institutions for rural communities. These accounts reinforce Patel's role as both a political strategist and an economic reformer.

Government of India Reports on Cooperatives (2000–2020).

The official reports published by the Government of India provide statistical and policy-oriented perspectives on the growth of cooperatives across the country. These reports reveal that many successful cooperative institutions—particularly in Gujarat—trace their origins to Patel's early advocacy for collective action. The reports also show how cooperative models inspired by Patel's vision have contributed significantly to India's rural economy, particularly in sectors such as dairy, credit, and agriculture. By linking Patel's legacy with contemporary cooperative success stories, these documents highlight the lasting relevance of his contributions.

OBJECTIVES OF THE STUDY

1. To analyze Sardar Vallabhbhai Patel's role in strengthening cooperative movements in India.
2. To evaluate Patel's contribution to rural commerce and economic empowerment.
3. To study the historical relevance of Kheda and Bardoli movements in promoting cooperatives.
4. To identify the long-term implications of Patel's cooperative vision on present-day rural development.

RESEARCH METHODOLOGY

Nature of Study: Descriptive and analytical.

Data Type: Secondary data.

Sources of Data:

- Books, journals, and articles on Patel and cooperative history.
- Government publications and reports on cooperative movements.
- Biographical accounts of Sardar Vallabhbhai Patel.
- Online academic databases and authentic historical archives.

DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION

The analysis of Sardar Vallabhbhai Patel's contribution to cooperative movements and rural commerce reveals that his leadership was crucial in laying the foundation for India's rural economic transformation. Each objective of this study is analyzed below:

Objective 1: To analyze Sardar Vallabhbhai Patel's role in strengthening cooperative movements in India

Patel consistently emphasized unity among farmers to resist exploitation by colonial authorities. During the **Kheda Satyagraha (1918)**, he mobilized peasants to withhold revenue collectively until their grievances were addressed. This demonstrated the principle of cooperative strength. Similarly, the **Bardoli Satyagraha (1928)** became a symbol of cooperative action, where Patel organized farmers into committees, ensured mutual support, and negotiated as a collective unit. These movements reflected the earliest forms of cooperative solidarity, paving the way for future institutional cooperatives.

Beyond political mobilization, Patel envisioned cooperative institutions as **long-term instruments of rural empowerment**. He argued that farmers could achieve stability only through organized structures that reduced dependence on landlords, moneylenders, and exploitative intermediaries. His vision directly influenced the establishment of cooperative credit societies in Gujarat, which became models replicated across the country.

Patel's leadership also demonstrated the importance of **discipline and collective responsibility**. He often warned farmers that cooperation without integrity and accountability would fail. His strict enforcement of unity during Bardoli showed that cooperative strength depended not only on collective numbers but also on moral commitment. Thus, Patel's principles became a philosophical foundation for India's cooperative movement.

Objective 2: To evaluate Patel's contribution to rural commerce and economic empowerment

Patel believed that economic independence was inseparable from political freedom. By leading agrarian struggles, he ensured farmers' rights to fair taxation and economic justice. The Bardoli victory not only reduced revenue assessments but also increased peasants' bargaining power in local markets. Patel encouraged peasants to form self-help groups, resist moneylenders, and create systems where profits circulated within villages rather than flowing to intermediaries. This strengthened rural commerce and gave economic confidence to the agrarian community.

A crucial contribution of Patel was his insistence on **cutting out exploitative middlemen**. He encouraged farmers to sell their produce collectively, ensuring that they retained a larger share of profits. This practice strengthened local markets and allowed peasants to negotiate prices on fairer terms. His approach to economic empowerment was not short-term relief but structural reform through collective organization. Patel also emphasized **financial self-reliance**. He advocated for cooperative credit institutions that provided loans to farmers at affordable rates, reducing dependence on moneylenders. This created a sustainable framework for rural commerce, where capital remained within the community. Such measures laid the foundation for a rural economy based on trust, shared resources, and equitable participation.

Objective 3: To study the historical relevance of Kheda and Bardoli movements in promoting cooperatives

The Kheda and Bardoli Satyagrahas were not merely political protests but also **economic laboratories**. They demonstrated how rural society, when united, could negotiate with authority and secure favorable conditions. These struggles directly inspired the cooperative milk movement in Gujarat, which later

evolved into the globally renowned **AMUL model**. Farmers realized that cooperative action could guarantee fair prices, eliminate middlemen, and promote self-sufficiency. Thus, these movements hold great historical importance in shaping India's cooperative framework.

The historical relevance of these movements lies in their ability to showcase **collective bargaining as a weapon of the weak**. Poor farmers, who otherwise had no voice, realized that unity transformed them into a powerful negotiating force. This shift in rural consciousness is perhaps the greatest legacy of Kheda and Bardoli, one that continues to inspire social and economic movements across India.

Furthermore, these movements laid the foundation for **policy-level recognition of cooperatives**. The success of farmer unity in Gujarat encouraged political leaders and administrators to view cooperatives as practical instruments of rural development. This institutional acknowledgment was vital in shaping India's cooperative policies post-independence, proving that Patel's localized struggles had a long-term national impact.

Objective 4: To identify the long-term implications of Patel's cooperative vision on present-day rural development

The principles of cooperation and self-reliance championed by Patel remain deeply relevant. Institutions such as **AMUL, NABARD, and Primary Agricultural Credit Societies (PACS)** embody his vision of grassroots economic empowerment. Today, rural cooperatives in India contribute significantly to **dairy, agriculture, banking, and microfinance sectors**, ensuring that small farmers and rural producers have access to fair markets. Patel's vision continues to guide policies on rural commerce and sustainable development, underlining the long-term significance of his cooperative ideals.

In present times, Patel's cooperative ideals have helped India address **challenges of rural poverty and farmer distress**. By creating systems that prioritize fair pricing, affordable credit, and collective marketing, cooperatives have acted as safety nets for vulnerable communities. His vision of shared responsibility and mutual aid has translated into real-world programs that improve livelihoods and reduce rural inequalities.

Moreover, Patel's emphasis on self-reliance resonates with India's contemporary development policies such as **"Atmanirbhar Bharat" (Self-Reliant India)**. The cooperative movement stands as a practical embodiment of this philosophy, ensuring that rural producers gain strength from unity rather than dependence. Thus, the long-term implications of Patel's cooperative vision are not only historical but also central to India's present and future rural development strategies.

LIMITATIONS OF THE STUDY

The following are the limitations of the study:

The study is based solely on secondary data; no primary field surveys were conducted.

Limited availability of archival records specifically on Patel's direct involvement in cooperative institution-building.

Generalization is constrained due to the historical and regional focus on Gujarat.

CONCLUSION

Sardar Vallabhbhai Patel was not only a political unifier but also an architect of rural economic empowerment. His leadership in the Kheda and Bardoli Satyagrahas showcased the power of collective action, laying the foundation for India's cooperative movement. Patel envisioned cooperatives as a path to economic democracy and rural commerce development. His efforts continue to inspire cooperative

institutions such as AMUL and NABARD-driven initiatives. The relevance of his cooperative vision is particularly strong in today's context of rural distress, where self-reliance and community-based development remain crucial.

Sardar Patel's legacy in cooperative movements also serves as a guiding framework for policymakers and rural leaders in the 21st century. His emphasis on unity, discipline, and shared responsibility remains a timeless lesson for strengthening rural economies. By linking political freedom with economic justice, Patel highlighted that true independence is incomplete without the empowerment of farmers and rural communities. Thus, his cooperative vision is not only of historical importance but also a living philosophy for building sustainable and inclusive rural development in modern India.

REFERENCES

- Baviskar, B. S. (2007). Strengthening cooperatives in India. Economic and Political Weekly, 42(8), 715–720.*
- Chaudhuri, S. (2014). Agrarian movements and cooperative structures in India. Indian Economic Review, 49(2), 120–136.*
- Desai, M. (2010). The cooperative movement in India: Historical background and contemporary relevance. New Delhi: Oxford University Press.*
- Gandhi, M. K. (Collected Works). Publications Division, Government of India.*
- Government of India. (2005). Report on the cooperative movement in India. Ministry of Agriculture.*
- Hardiman, D. (1981). Peasant resistance in India: Bardoli, 1928. Oxford University Press.*
- Kumar, R. (2012). Economic nationalism and India's cooperative movement. Jaipur: Rawat Publications.*
- Kurien, V. (2005). I too had a dream. New Delhi: Roli Books.*
- Mehta, M. (2016). Sardar Patel and rural empowerment. Gujarat Journal of History, 12(1), 45–57.*
- Ministry of Cooperation, GoI. (2021). Cooperative sector in India: Vision and policy. New Delhi.*
- Patel, R. (2008). Sardar Vallabhbhai Patel: The Iron Man of India. New Delhi: Rupa.*
- Shah, T. (2011). Gandhian economics and cooperatives. Indian Journal of Social Science, 45(3), 211–227.*
- Shukla, R. (2019). Sardar Patel and India's cooperative spirit. Journal of Indian Studies, 7(2), 33–52.*
- Trivedi, K. (2015). Patel and peasant empowerment. Ahmedabad: Navjivan Press.*
- Yagnik, A., & Sheth, S. (2011). The shaping of modern Gujarat. Penguin Books.*

SARDAR VALLABHBHAI PATEL'S PHILOSOPHY OF UNITY IN DIVERSITY

ASSO. PROF. DR. VITHAL J. RAMANI
SAURASHTRA GNANPITH ART'S & COMMERCE COLLEGE - BARVALA

ABSTRACT

Sardar Vallabhbhai Patel, widely regarded as the architect of India's political integration, envisioned a nation unified not through forced cultural uniformity, but through robust institutional strength and a paramount civic identity. Confronting the severely fragmented post-colonial landscape of 1947, Patel successfully integrated over 560 princely states into the Indian Union, securing the territorial and economic foundations of the modern nation-state. This research paper explores Patel's pragmatic philosophy of 'Unity in Diversity', demonstrating his belief that regional, linguistic, and religious heterogeneity could only safely flourish within an unbreakable administrative framework. The analysis investigates his crucial interventions in the Constituent Assembly—such as dismantling socially divisive separate electorates, defining minority safeguards, and establishing a centralized yet cooperative federal structure. Furthermore, it examines his staunch defense of the bureaucratic civil services, his approach to secularism and cultural revival, and his comparative ideological dynamics with contemporaries including Jawaharlal Nehru, Mahatma Gandhi, B.R. Ambedkar, and Maulana Azad. Finally, the study evaluates the contemporary political appropriations of Patel's legacy, assessing how his complex statecraft is frequently leveraged in modern nationalist and federal debates.

INTRODUCTION

The dawn of Indian independence in August 1947 was accompanied by a geopolitical and sociological crisis of unprecedented proportions. As the British colonial apparatus dismantled its paramountcy over the Indian subcontinent, it did not hand over a cohesive, uniformly governed nation-state. Instead, the departing empire left behind a deeply fragmented and volatile tapestry comprising British Indian provinces directly administered by the Crown, alongside 565 disparate princely states that exercised varying degrees of internal sovereignty. Furthermore, the partition of the subcontinent into the dominions of India and Pakistan along religious lines unleashed communal holocausts, massive demographic upheavals, and profound psychological trauma across the region. In this crucible of systemic collapse, the survival of the nascent Indian state depended entirely on its ability to forge a unified national identity out of staggering cultural, linguistic, and religious heterogeneity. It is within this historical vortex that the political philosophy of Sardar Vallabhbhai Patel—India's first Deputy Prime Minister, Home Minister, and Minister of States—emerged as the decisive force of national consolidation.

Sardar Patel's conceptualization of 'Unity in Diversity' deviated significantly from mere romantic idealism or rhetorical pluralism. Widely regarded as the "Iron Man of India" and the paramount architect of the country's political integration, Patel envisioned a nation unified not through the forced homogenization of its diverse cultures, but through robust institutional strength, pragmatic federalism, and the establishment of a paramount civic identity. His philosophy posited that regional, linguistic, and religious diversity could only safely flourish if the overarching framework of the nation-state was structurally unbreakable. Thus, his approach to 'Unity in Diversity' was fundamentally institutional and administrative: he sought to build a centralized yet cooperative federal architecture and an impartial administrative machinery capable of containing the centrifugal forces of sub-nationalism,

communalism, and regionalism. To fully comprehend Patel's approach to national unity, one must first trace the evolution of his political consciousness and methodology. Unlike many of his Cambridge-educated contemporaries who viewed Indian nationalism through the theoretical lenses of Fabian socialism, internationalism, or abstract democratic idealism, Patel's political philosophy was forged in the agrarian dust of Gujarat. Born on October 31, 1875, in Nadiad, Gujarat, Patel was a highly successful, pragmatic lawyer who found his political calling under the mentorship of Mahatma Gandhi during the Kheda Satyagraha of 1918.

TERRITORIAL INTEGRATION: THE MECHANICS OF GEOPOLITICAL UNITY

The most immediate and existential threat to the concept of 'Unity in Diversity' in 1947 was the sheer geographical fragmentation of the subcontinent. The 565 princely states constituted roughly forty percent of the landmass and a quarter of the population of the Indian Empire, encompassing approximately 86 million people. These states ranged from vast dominions like Hyderabad and Kashmir, which were larger than many European nations, to minuscule territories comprising only a few square miles. They possessed varying degrees of autonomy, deeply entrenched distinct cultural identities, and independent revenue systems.

THE STRATEGY OF PERSUASION AND REALPOLITIK

On July 5, 1947, Patel publicly outlined his policy toward the princely states, emphasizing that the historical, cultural, and economic links between British India and the princely territories were organically indivisible. He warned the rulers that the alternative to cooperation in the general interest was "anarchy and chaos which will overwhelm great and small in a common ruin if we are unable to act together in the minimum of common tasks". Patel's genius lay in his ability to offer the princes a dignified, lucrative exit from absolute autocracy. By guaranteeing their personal privileges, titles, and generous privy purses in exchange for acceding defense, foreign affairs, and communications to the Indian Union, he secured the immediate geopolitical borders of the state without initiating widespread civil war.

However, when diplomacy encountered stubborn intransigence or outright hostility, Patel did not hesitate to employ the coercive apparatus of the state to preserve national unity. In cases where regional identities, religious divisions, or autocratic ambitions threatened the territorial integrity of the union, Patel viewed these separatist tendencies not as expressions of acceptable diversity, but as fatal threats to national sovereignty that required absolute neutralization.

THE ECONOMIC DIVIDENDS OF UNIFICATION

Beyond the prevention of geopolitical balkanization, Patel's rapid integration of the states had profound economic implications that fundamentally fortified India's internal unity. The assimilation of these territories transferred vast resources to the central government, including over 56,000 square miles of highly productive land, immense gross revenues of over 2 crores, cash balances running into the billions of rupees, and a critical 12,000-mile railway network.

This unification dismantled the archaic internal customs barriers, transit duties, and trade tariffs that had previously stifled subcontinental commerce, thereby creating a contiguous, standardized national market. Patel explicitly recognized that true 'Unity in Diversity' required deep economic interdependence. By fusing the disparate regional economies into a single national economic engine, he ensured that the varying diverse populations of India shared a common material destiny, creating an environment highly conducive to business formation, investment, and innovation.

CONSTITUTIONAL ARCHITECTURE: ENGINEERING INSTITUTIONAL UNITY

While the territorial integration of the states mapped the physical borders of the nation, it was within the Constituent Assembly that Patel helped engineer the precise institutional and legal mechanisms required to sustain 'Unity in Diversity' over the long term. As one of the most powerful and influential leaders in the Assembly, alongside Jawaharlal Nehru and Rajendra Prasad, Patel wielded his immense organizational power to shape the fundamental laws of the Republic. He understood inherently that a constitution designed for a highly heterogeneous society must carefully balance the protection of individual liberties and minority rights with the absolute imperative of a strong, unified central authority capable of enforcing the rule of law.

NEGOTIATING MINORITY RIGHTS AND THE ABOLITION OF SEPARATE ELECTORATES

Perhaps Patel's most critical contribution to the sociological unity of India was his chairmanship of the Advisory Committee on Fundamental Rights, Minorities, and Tribal and Excluded Areas. Formed on January 24, 1947, to meet the requirements laid down by the Cabinet Mission Plan, this committee of over 50 members was tasked with the extraordinarily sensitive mandate of defining how a newly independent India would protect its myriad religious and cultural minorities following the trauma of a religiously motivated partition.

Patel's fundamental argument to the minorities was an appeal to profound mutual trust. He stated, "Nobody can be more interested than us in India in the protection of our minorities. Our mission is to satisfy every one of them". He firmly believed that to lay the genuine foundations of a secular state, minorities must trust the good sense and fairness of the majority, and the majority must conduct itself in a manner that continuously validates this trust. By rejecting rigid statutory constitutional quotas for minorities in Executive Cabinets and Public Services—fearing they would make parliamentary democracy unworkable and lead to "dangerous innovations"—Patel advocated for a civic nationalism where an individual's citizenship superseded primordial identities of religion, race, gender, or caste. To monitor these safeguards, he proposed the appointment of Special Minority Officers at the Centre and in the Provinces to investigate alleged infringements of minority rights, ensuring that minorities felt they had an "honourable part to play in the national life".

FUNDAMENTAL RIGHTS AND THE RIGHT TO PROPERTY

Patel also played a highly decisive role in defining the Fundamental Rights of the Indian citizen. While leaders like Jawaharlal Nehru leaned heavily toward Fabian socialism and favored a constitutional framework that would grant the state sweeping powers to appropriate and redistribute wealth, Patel acted as a pragmatic, stabilizing counterweight. During the drafting of the clauses on liberty and property, the drafts presented by B.R. Ambedkar and K.M. Munshi initially linked the right to "life, liberty, and property" in a single fundamental right clause.

FEDERAL BALANCE AND CENTER-STATE RELATIONS

As the Chairman of the Provincial Constitution Committee, Patel grappled intensely with the structural design of Indian federalism. He inherently understood the tension between the necessity for central authority and the democratic demand for local autonomy. Initially, Patel explored the idea of creating a true federation with highly autonomous state governments and directly elected governors—a model structurally akin to the United States.

THE BUREAUCRATIC STEEL FRAME: ADMINISTRATION AS THE GLUE OF DIVERSITY

A highly distinctive and critical aspect of Sardar Patel's philosophy of national integration was his unwavering, absolute faith in the administrative machinery of the state. While many nationalist leaders

viewed the Indian Civil Service (ICS) and the Indian Police (IP) with deep suspicion—characterizing them as the oppressive, unpatriotic instruments of British imperialism—Patel recognized that a newly fragmented and profoundly diverse nation required a highly capable, impartial, and robust administrative structure to maintain public order and implement developmental policies.

ADDRESSING SUB-NATIONALISM: THE LINGUISTIC REORGANIZATION DEBATE

Sardar Patel's commitment to an overarching civic nationalism frequently brought him into direct conflict with emerging demands for sub-national autonomy, particularly the volatile political movement to reorganize Indian states along linguistic lines. During the decades of the freedom struggle, the Indian National Congress had repeatedly promised the masses that in an independent India, provinces would be reorganized to reflect the country's vast linguistic diversity, allowing regional languages to flourish fully. However, the bloody reality of Partition profoundly altered Patel's perspective on the prioritization of regional identities.

SECULARISM, CULTURAL CONTINUITY, AND EMOTIONAL INTEGRATION

The management of religious diversity and the specific definition of Indian secularism represent another profound pillar of Patel's philosophy. Unlike the traditional Western interpretation of secularism, which demands a strict, impermeable wall of separation between the church and the state, the Indian secularism shaped by leaders like Patel was defined by the principle of 'equi-distance'. In this uniquely Indian model, the state does not divorce itself completely from religion; rather, it engages with, recognizes, and supports all religions in a neutral, non-discriminatory manner.

THE SOMNATH TEMPLE RESTORATION AND CULTURAL PRIDE

Patel's approach to cultural and religious identity is most clearly and controversially exemplified by his leading role in the restoration of the Somnath Temple in Gujarat. The ancient temple, considered the first of the twelve Jyotirlingas, had been repeatedly destroyed by foreign invaders over centuries, culminating in its demolition by the Mughal Emperor Aurangzeb. For Patel, the desecrated ruins of Somnath were not merely a religious site, but a profound symbol of national humiliation, subjugation, and the disruption of indigenous civilizational continuity.

ACHIEVING EMOTIONAL INTEGRATION BEYOND BORDERS

For Patel, the ultimate goal of the Republic was "Emotional Integration"—a state of national consciousness where the psychological and civic allegiance of the citizen to the nation firmly supersedes feudal, regional, and communal loyalties. He understood that the mere drawing of a political map and the signing of accession documents did not automatically create an Indian identity in the hearts of the people.

COMPARATIVE DYNAMICS: PATEL IN THE PANTHEON OF NATION BUILDERS

The immense nuance of Sardar Patel's philosophy of 'Unity in Diversity' is best illuminated by contrasting his worldview with those of his most prominent contemporaries. The ideological frictions, debates, and collaborations between Patel, Nehru, Gandhi, Ambedkar, and Maulana Azad defined the foundational parameters of the Indian Republic.

PATEL AND GANDHI: THE STATE BUILDER AND THE MORALIST

While Patel was arguably Mahatma Gandhi's most effective and devoted lieutenant in executing mass civil disobedience movements, their philosophies diverged sharply upon the assumption of actual state power. Gandhi's worldview was fundamentally moral and utopian, centered entirely on *ahimsa*

(absolute non-violence), village self-governance (*Swaraj*), and the extreme decentralization of power. Both Sardar Patel and Dr. B.R. Ambedkar were absolutely indispensable to the framing of the Indian Constitution, sharing a profound commitment to creating a unified, democratic India free from colonial legacy. However, their primary focuses represented different, yet complementary, facets of 'Unity in Diversity'. The interactions between Patel and Maulana Abul Kalam Azad, a towering Muslim leader and scholar in the Congress, highlight the intense complexities of integrating religious minorities post-Partition. Azad was the foremost proponent of India's "composite culture," famously asserting that Islam had as great a claim on the soil of India as Hinduism, and that the synthesis of these cultures over eleven centuries was the true bedrock of the nation. He passionately urged Muslims to stay in India, reminding them of their deep historical roots.

CONCLUSION

Sardar Vallabhbhai Patel's philosophy of 'Unity in Diversity' remains the foundational bedrock upon which the modern Republic of India is constructed. Confronted with a landscape violently fractured by colonial exit, autocratic princely ambitions, and devastating communal bloodshed, Patel recognized that the survival of the Indian state could not rely on the fragile bonds of historical sentiment or utopian idealism alone. Sardar Patel's philosophy stands as a testament to the belief that true diversity can only be sustained within a framework of absolute institutional integrity. He was neither a utopian idealist nor a cultural homogenizer; he was the supreme realist of Indian statecraft. His enduring legacy dictates that 'Unity in Diversity' is not an automatic sociological condition, but a continuous political, administrative, and emotional endeavor—an endeavor that demands a strong center, an impartial state apparatus, and the placement of a shared, paramount civic identity above the primordial divisions of society.

REFERENCES

- Gandhi, Rajmohan. Patel: A Life. Navajivan Publishing House, 1990.***
- Menon, V. P. The Story of the Integration of the Indian States. Orient Longmans Ltd, 1956.***
- Chopra, P. N. (ed.). The Collected Works of Sardar Vallabhbhai Patel. Konark Publishers, 1990-1997.***
- Government of India. White Paper on Indian States. New Delhi, 1950.***
- Constituent Assembly of India. Report of the Advisory Committee on Minorities, Fundamental Rights, etc. 1947.***

संवाद से संगठन: सरदार पटेल का भाषाई दर्शन

प्रज्ञाबहन लक्ष्मणभाई राठोड़

शोध छात्रा (PH.D. SCHOLAR) एवं कार्यरत लिपिक (CLERK) हिंदी विभाग, सौराष्ट्र यूनिवर्सिटी, राजकोट

डॉ. दीप्ति बी. परमार

PH.D. शोध मार्गदर्शक - सौराष्ट्र यूनिवर्सिटी, राजकोट

दृष्टि-बिंदु

मेरे शोध पत्र का मुख्य उद्देश्य सरदार पटेल के उन वक्तव्यों का विश्लेषण करना है, जिन्होंने भारतीय इतिहास की धारा को मोड़ने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई।

मेरे दृष्टि-बिंदु के मुख्य आधार निम्नलिखित हैं:

भाषा एक अस्त्र के रूप में:

सरदार पटेल की भाषा केवल संवाद का साधन नहीं, बल्कि एक 'संगठनात्मक दर्शन' थी। उन्होंने शब्दों को इस तरह पिरोया कि वे आम आदमी के लिए प्रेरणा और विरोधियों के लिए चेतावनी बन गए।

मौलिकता की खोज:

आमतौर पर सरदार पटेल का अध्ययन राजनीतिक या ऐतिहासिक दृष्टिकोण से अधिक हुआ है। मैं अपने शोध के माध्यम से उनके 'भाषाई कौशल' और 'वाक्-कला' के उन अनछुए पहलुओं को सामने लाना चाहती हूँ, जो हिंदी शोध जगत में एक नई दिशा प्रदान कर सकें।

समकालीन प्रासंगिकता:

आज के युग में जहाँ प्रभावी संवाद एक बड़ी चुनौती है, वहाँ पटेल का 'संवाद से संगठन' का मॉडल कैसे आज के नेतृत्व और समाज के लिए उपयोगी हो सकता है, यह मेरे शोध का प्रमुख केंद्र बिंदु है।

क्षेत्रीय से राष्ट्रीय का जुड़ाव:

गुजरात की मिट्टी से निकले इस महानायक ने कैसे अपनी वाणी से अखिल भारतीय चेतना को जागृत किया, इस भाषाई सेतु का अध्ययन करना मेरा लक्ष्य है।

विषय (शीर्षक) से संबंधित विस्तृत विचार

मेरे द्वारा चयनित शीर्षक मात्र शब्दों का समूह नहीं, बल्कि सरदार वल्लभभाई पटेल की कार्यप्रणाली का एक 'तार्किक क्रम' है। इन तीनों स्तंभों का विस्तृत विवेचन निम्नलिखित है:

1. संवाद: एक जीवंत प्रक्रिया

संवाद पटेल के लिए केवल सूचनाओं का आदान-प्रदान नहीं था, बल्कि वह 'जन-चेतना का जागरण' था।

लोक-संवाद की मौलिकता: बारदोली और खेड़ा के आंदोलनों में उनका संवाद सरल, ग्रामीण और मिट्टी की खुशबू से भरा था। उन्होंने सिद्ध किया कि कठिन से कठिन बात को भी लोक-भाषा में कहकर जनसमूह को आंदोलित किया जा सकता है।

द्विपक्षीय संचार: उनका संवाद एकतरफा नहीं था; वे जनता के दुख-दर्द सुनते थे और फिर समाधान देते थे। यही कारण है कि उनका 'संवाद' सीधे 'संबंध' में बदल जाता।

2. दर्शन : भाषा की अंतरात्मा

दर्शन वह अदृश्य आधार है जिस पर संवाद की इमारत खड़ी होती है। पटेल के भाषाई दर्शन में 'सत्य' और 'स्पष्टता' का संगम था।

भाषाई ईमानदारी : उनके दर्शन में जो भीतर था, वही वाणी में झलकता था। वे अलंकारों या भ्रामक शब्दों के पक्षधर नहीं थे।

यथार्थवाद: उनका भाषाई दर्शन 'कम कहो और सटीक कहो' के सूत्र पर आधारित था, जिसने उनकी वाणी को 'लौह जैसी दृढ़ता' प्रदान की।

3. संगठन : शब्द का मूर्त रूप

संगठन वह अंतिम परिणति है, जो उनके संवाद और दर्शन के सफल समन्वय से प्रकट हुई।

अखंडता का सूत्र: बिखरी हुई 562 रियासतों को एक 'संगठित राष्ट्र' के रूप में खड़ा करना पटेल की सबसे बड़ी सांगठनिक उपलब्धि थी।

विश्वास का आधार: बिना किसी हिंसा या दबाव के, केवल संवाद और कूटनीतिक भाषा के माध्यम से राजाओं और प्रजा का विश्वास जीतकर उन्हें एक सूत्र में बाँधना यह सिद्ध करता है कि एक कुशल संगठक के पास उत्कृष्ट 'भाषाई दर्शन' होना अनिवार्य है।

परिणाम: 'संवाद' बीज था, 'दर्शन' खाद-पानी और 'संगठन' वह वटवृक्ष है जिसे हम आज 'अखंड भारत' के रूप में देखते हैं।

शोध सारांश

प्रस्तुत शोध पत्र का उद्देश्य आधुनिक भारत के शिल्पकार सरदार पटेल के वक्तव्यों में निहित भाषाई दर्शन और उसके माध्यम से निर्मित सांगठनिक शक्ति का विश्लेषण करना है। भारतीय स्वाधीनता संग्राम और उसके पश्चात के राष्ट्र-निर्माण में सरदार पटेल की भूमिका को प्रायः राजनीतिक और प्रशासनिक दृष्टिकोण से देखा गया है, शोधार्थी का यह मत है कि उनका 'संवाद कौशल' उनकी सफलता का आधार है। पटेल की वाणी में वह सामर्थ्य था जो विभिन्न विचारधाराओं, रियासतों और जनसमूहों को एक संगठित 'अखंड भारत' के रूप में परिवर्तित करने में सक्षम रहा।

प्रमुख शब्द : सरदार पटेल, भाषाई दर्शन, संवाद कौशल, संगठन ।

प्रस्तावना

किसी भी राष्ट्र की शक्ति उसकी सेना या संसाधनों से कहीं अधिक उसके नागरिकों की एकता और उनके बीच होने वाले संवाद में निहित होती है। भारतीय स्वाधीनता संग्राम और स्वतंत्र भारत के शुरुआती वर्षों में 'अखंडता' का जो स्वप्न देखा गया था, उसे धरातल पर उतारने का श्रेय सरदार पटेल को जाता है। इतिहास गवाह है कि जब भारत 562 से अधिक रियासतों और भाषाई विविधताओं में बिखरा हुआ था, तब एक ऐसी 'वाणी' की आवश्यकता थी जो सबको एक सूत्र में पिरो सके। सरदार पटेल का व्यक्तित्व इसी भाषाई और सांगठनिक सेतु के रूप में उभरता है। सरदार पटेल को प्रायः 'लौह पुरुष' के रूप में उनकी कठोरता और दृढ़ निर्णयों के लिए जाना जाता है, किंतु उनके इस व्यक्तित्व का आधार उनकी 'भाषा' थी। **सरदार पटेल का व्यक्तित्व और भाषाई धरातल** बनावटी अलंकारों का

नहीं, बल्कि यथार्थ का था। वे शब्दों के चयन में उतने ही मितव्ययी थे जितने कि संसाधनों के उपयोग में। उनके लिए संवाद केवल सूचना देना नहीं था, बल्कि वह संगठन की शक्ति संचित करने का माध्यम था।

शोध पत्र की आवश्यकता एवं महत्व वह है कि वर्तमान समय में, जब नेतृत्व और प्रबंधन के क्षेत्रों में 'प्रभावी संचार' पर विशेष जोर दिया जा रहा है, सरदार पटेल के भाषाई दर्शन का अध्ययन अत्यंत अनिवार्य हो जाता है। एक शोधार्थी के रूप में, मेरा मानना है कि पटेल की भाषा शैली का विश्लेषण केवल राजनीतिक दृष्टि से नहीं, बल्कि हिंदी गद्य और भाषा विज्ञान के नजरिए से भी होना चाहिए।

श्री बोसामिया कॉलेज, जेतपुर जैसे शैक्षणिक संस्थान में प्रशासनिक कार्य करते हुए और अपनी स्नातक काल मार्गदर्शिका **डॉ. रेखाबहन जेड. पटेल** के प्रोत्साहन से, मैंने यह अनुभव किया कि संवाद की स्पष्टता ही संगठन की सफलता की कुंजी है। यह शोध पत्र इस धारणा की पुष्टि करने का प्रयास करेगा कि कैसे एक महानायक ने अपने सीमित किंतु मारक शब्दों से आधुनिक भारत की आधारशिला रखी।

सरदार पटेल एक महान राजनीतिज्ञ होने के साथ-साथ एक '**भाषाई वास्तुकार**' भी थे। उन्होंने भाषा की ईंटों से संगठन का वह सुदृढ़ महल खड़ा किया, जिसकी छत के नीचे आज पूरा भारत सुरक्षित है।

विषय चयन का औचित्य

सरदार वल्लभभाई पटेल के विराट व्यक्तित्व पर अब तक इतिहास और राजनीति विज्ञान के दृष्टिकोण से प्रचुर मात्रा में शोध हुए हैं। किंतु, एक हिंदी शोधार्थी के रूप में इस विषय को चुनने के पीछे मेरे निम्नलिखित ठोस तर्क और उद्देश्य हैं:

1. **भाषाई दृष्टिकोण का अभाव:** सरदार पटेल के कार्यों का अधिकांश मूल्यांकन किया गया है, किंतु उन कार्यों की सफलता के पीछे जो 'भाषाई शक्ति' थी, उसका साहित्यिक और भाषाई विश्लेषण गौण रहा है। मेरा शोध इस कमी को पूरा करने का एक प्रयास है।
2. **संवाद और संगठन का अंतर्संबंध:** आज के प्रबंधन और नेतृत्व के दौर में 'प्रभावी संवाद' एक अनिवार्य कौशल है। सरदार पटेल ने बिना किसी आधुनिक संचार माध्यम के, केवल अपनी वाणी से लाखों लोगों को संगठित किया।
3. **हिंदी गद्य साहित्य में योगदान:** सरदार पटेल के भाषण और पत्र हिंदी गद्य की एक विशिष्ट 'प्रशासकीय और ओजपूर्ण शैली' का प्रतिनिधित्व करते हैं।
4. **राष्ट्रीय एकता का भाषाई सेतु:** गुजरात की भूमि से निकलकर पूरे भारत को एक सूत्र में पिरोने वाले महानायक ने हिंदी को 'संपर्क भाषा' के रूप में किस प्रकार उपयोग किया, यह समझना राष्ट्रीय एकता के भाषाई स्वरूप को समझने के लिए आवश्यक है।
5. **समकालीन प्रासंगिकता:** वर्तमान समय में जब सार्वजनिक विमर्श की भाषा में बिखराव और अस्पष्टता बढ़ रही है, सरदार पटेल की 'स्पष्टवादिता' और 'तथ्यपरक' भाषाई शैली का पुनर्मूल्यांकन करना न केवल अकादमिक रूप से, बल्कि सामाजिक रूप से भी अत्यंत प्रासंगिक है।

मुख्य अध्याय: विस्तृत विश्लेषण

अध्याय 1: लोक-संवाद की कला

इस अध्याय में हम पटेल की उस प्रारंभिक भाषाई शैली का अध्ययन करेंगे जिसने उन्हें 'सरदार' बनाया।

मिट्टी की भाषा: खेड़ा और बारदोली सत्याग्रह के दौरान पटेल ने संस्कृतनिष्ठ हिंदी के बजाय लोक-बोली और मुहावरों का प्रयोग किया। इस अध्याय में विश्लेषण होगा कि कैसे "अन्याय को सहना भी पाप है" जैसे सरल वाक्यों ने अनपढ़ किसानों को भी निडर बना दिया।

संवाद से आत्मविश्वास: इस खंड में यह देखा जाएगा कि उनके संवाद ने किसानों के भीतर 'हीनभावना' को समाप्त कर 'स्वाभिमान' कैसे जगाया।

लोक-रूपक: वे खेती-किसानी के उदाहरणों से बड़ी राजनीतिक बातें समझाते थे, इस शैली का साहित्यिक विश्लेषण यहाँ किया जाएगा।

बारदोली सत्याग्रह के ऐतिहासिक उद्धरण

1. भयमुक्ति और साहस का संचार: जब किसान सरकार के जुल्म से डर रहे थे, तब सरदार ने कहा था: "डरपोक बनकर जीने से अच्छा है कि हम स्वाभिमान के साथ मरें। अपनी ज़मीन और अपनी आजीविका की रक्षा करना तुम्हारा धर्म है। सरकार तुम्हारी ज़मीन छीन सकती है, तुम्हारी संपत्ति ले सकती है, लेकिन तुम्हारी आत्मा को नहीं कुचल सकती।"

2. संगठन और एकता का आह्वान: सरदार पटेल का यह प्रसिद्ध उद्धरण आज भी नेतृत्व का सबसे बड़ा मंत्र माना जाता है:

"यह लड़ाई केवल तुम्हारी नहीं है, यह पूरे देश के किसानों की मर्यादा की लड़ाई है। अगर तुम एक होकर खड़े रहोगे, तो दुनिया की कोई भी शक्ति तुम्हें झुका नहीं पाएगी। संगठन में ही शक्ति है और अनुशासन ही संगठन की जान है।"

3. सरकार को स्पष्ट चेतावनी (भाषण का अंश): उनकी भाषा की स्पष्टवादिता का उदाहरण यहाँ मिलता है: "सरकार को यह समझ लेना चाहिए कि वह हमें डराकर लगान वसूल नहीं कर पाएगी। हम भूखे मर सकते हैं, लेकिन अपनी मेहनत की कमाई का गलत उपयोग नहीं होने देंगे। हम जेल जाने को तैयार हैं, पर झुकने को नहीं।"

4. त्याग और बलिदान के प्रति प्रेरणा: सत्याग्रह दौरान उन्होंने किसानोंसे कहा:

"तलवार से नहीं, अपने धैर्य और संयम से लड़ो। यह सत्याग्रह तुम्हारी परीक्षा है। अगर तुम संगठन के लिए अपनी स्वार्थ-भावना का त्याग कर दो, तो विजय तुम्हारे कदम चूमेगी।"

अध्याय 2: कूटनीतिक भाषा और राष्ट्रीय एकीकरण

यह अध्याय पटेल की 'अखंड भारत' के निर्माण की भाषाई रणनीति पर केंद्रित होगा।

संक्षिप्तता और स्पष्टता: राजाओं और नवाबों के साथ उनकी बातचीत में शब्दों का चयन बहुत नपा-तुला था। "मैं आपको सुरक्षा का वचन देता हूँ, लेकिन विलय अनिवार्य है"—यह शैली उनकी कूटनीतिक दृढ़ता को दर्शाती है।

चेतावनी और सद्भावना का संतुलन: यहाँ शोध होगा कि कैसे उनकी भाषा में एक ओर 'लौह पुरुष' की चेतावनी थी, तो दूसरी ओर एक 'बड़े भाई' का प्रेम।

भाषाई एकता: 562 रियासतों के एकीकरण में उन्होंने जिस 'संपर्क भाषा' (हिंदी) का प्रयोग किया।

अध्याय 3: प्रशासनिक शब्दावली और 'स्टील फ्रेम' अवधारणा

यह अध्याय पटेल के उस भाषाई दर्शन पर आधारित होगा जिसने भारतीय प्रशासनिक सेवा (IAS) की नींव रखी।

प्रशासकीय शब्दावली: पटेल ने अधिकारियों को संबोधित करते समय जिस शब्दावली का प्रयोग किया, वह 'शुचिता', 'ईमानदारी' और 'तटस्थता' पर केंद्रित थी।

स्टील फ्रेम: उन्होंने सिविल सेवा को भारत का 'स्टील फ्रेम' कहा। इस रूपक के माध्यम से वे अधिकारियों को भाषाई और नैतिक संदेश देना चाहते थे।

अध्याय 4: भाषाई दर्शन का मनोवैज्ञानिक प्रभाव

शब्द से संगठन का मनोविज्ञान

सरदार पटेल के शब्दों में 'भीड़' को 'संगठन' में बदलने की अद्भुत क्षमता थी।

सामूहिक पहचान का निर्माण: पटेल अपने भाषणों में 'मैं' के स्थान पर 'हम' का प्रयोग करते थे। यह भाषाई प्रयोग व्यक्ति के भीतर की 'अकेलेपन' की भावना को समाप्त कर उसे एक बड़े उद्देश्य (स्वतंत्रता/अखंडता) से जोड़ देता था।

साझा लक्ष्य और स्पष्टता: भीड़ तब तक संगठन नहीं बनती, जब तक लक्ष्य स्पष्ट न हो। पटेल का संवाद अत्यंत स्पष्ट था। उनके निर्देश संदेहरहित होते थे, जिससे जनता के मानसिक द्वंद्व समाप्त हो जाते थे और वे एक अनुशासित सैनिक की भाँति कार्य करने लगते थे।

संवेगात्मक अपील: वे जनता की दुखती रग (जैसे किसानों का लगान या रियासतों की सुरक्षा) को समझते थे। उनके शब्दों का चयन जनता की भावनाओं को तर्क के साथ जोड़ देता था, जो संगठन निर्माण का मनोवैज्ञानिक आधार है।

सत्यनिष्ठा का प्रभाव

अरस्तू के संचार सिद्धांत के अनुसार, वक्ता की 'विश्वसनीयता' ही उसके भाषण की शक्ति होती है। पटेल के संदर्भ में:

कथनी और करनी की एकता: पटेल की भाषा इसलिए प्रभावशाली थी क्योंकि उसमें बनावट या छलावा नहीं था। इस 'भाषाई सत्यनिष्ठा' ने श्रोताओं के अवचेतन मन में एक गहरा विश्वास पैदा किया।

अलंकार विहीन भाषा: वे भारी शब्दों का प्रयोग नहीं करते थे। मनोविज्ञान कहता है कि जितनी सरल और सीधी भाषा होगी, वक्ता की ईमानदारी उतनी ही अधिक प्रभावी लगेगी। उनकी 'सत्यनिष्ठा' ही उनके शब्दों का सबसे बड़ा 'अलंकार' थी।

नैतिक बल: जब वे बोलते थे, तो उनके शब्दों के पीछे उनके चरित्र की शक्ति होती थी। यही कारण है कि उनके छोटे से छोटे वाक्य (जैसे- "सिर कट जाए पर झुकना नहीं") ने लोगों के भीतर मर मिटने का जज्बा पैदा किया।

भयमुक्ति की भाषा

ब्रिटिश शासन के विरुद्ध सबसे बड़ी बाधा जनता के मन में व्याप्त 'भय' था। पटेल ने अपनी भाषा को इस भय को निकालने का अस्त्र बनाया:

भय का विस्थापन: उन्होंने अपनी वाणी से ब्रिटिश सत्ता के आतंक को 'अन्याय' के रूप में परिभाषित किया। जब डर 'क्रोध' और 'स्वाभिमान' में बदल जाता है, तो व्यक्ति निर्भय हो जाता है। उनके शब्द— "सरकार तुम्हारी देह को कैद कर सकती है, तुम्हारी आत्मा को नहीं"—सीधे मनोवैज्ञानिक प्रहार थे।

संकल्प की भाषा: पटेल 'हो सकता है' या 'देखेंगे' जैसे अनिश्चित शब्दों का प्रयोग नहीं करते थे। उनकी भाषा 'संकल्प' की थी।

भाषाई आधार: उन्होंने 'कायरता' को सबसे बड़ा पाप बताया। उनके संवादों ने भारतीय समाज को मानसिक दासता से मुक्त कर 'स्वराज' के योग्य बनाया।

निष्कर्ष एवं प्रासंगिकता

शोध निष्कर्ष

प्रस्तुत शोध का गहन विश्लेषण करने के पश्चात निम्नलिखित प्रमुख निष्कर्ष प्राप्त हुए हैं:

अद्वितीय भाषाई मॉडल: सरदार पटेल का भाषाई दर्शन 'कम कहो, अधिक करो' के सिद्धांत पर आधारित था। उनका संवाद 'सूचना' देने के लिए नहीं, बल्कि 'परिणाम' प्राप्त करने के लिए होता था।

विश्वास का सृजन: शोध यह सिद्ध करता है कि पटेल के शब्दों में निहित सत्यनिष्ठा ही वह तत्व था, जिसने जनता के मन में सरकार और संगठन के प्रति अटूट विश्वास पैदा किया।

संगठन का आधार संवाद: बिखरी हुई रियासतों और विभिन्न वर्गों को एक सूत्र में पिरोने का कार्य केवल सत्ता के बल पर संभव नहीं था; यह उनके कुशल 'संवाद और कूटनीतिक भाषा' का ही चमत्कार था कि बिना किसी बड़े रक्तपात के भारत का एकीकरण संभव हुआ।

भाषाई सेतु: पटेल ने हिंदी को एक ऐसी सरल और सुबोध भाषा के रूप में प्रस्तुत किया जो दक्षिण से उत्तर और पूर्व से पश्चिम तक सबको स्वीकार्य हुई, जिससे राष्ट्रीय एकता को भाषाई आधार मिला।

वर्तमान प्रासंगिकता

आज के सूचना क्रांति और 'कम्युनिकेशन' के युग में सरदार पटेल का भाषाई दर्शन निम्नलिखित कारणों से अत्यंत प्रासंगिक है:

प्रभावी नेतृत्व:

आधुनिक प्रबंधकों और राजनेताओं के लिए पटेल का संवाद कौशल एक 'केस स्टडी' है, जो सिखाता है कि कैसे स्पष्ट और पारदर्शी भाषा से एक मजबूत 'टीम' या 'संगठन' खड़ा किया जाता है।

संकट प्रबंधन:

वर्तमान में जब समाज विभिन्न मुद्दों पर वैचारिक रूप से बँटा हुआ दिखता है, तब पटेल का 'संवाद से एकीकरण' का मॉडल सामाजिक समरसता बनाए रखने में सहायक हो सकता है।

हिंदी का वैश्विक स्वरूप:

पटेल द्वारा प्रयुक्त 'प्रशासकीय हिंदी' आज के डिजिटल युग में हिंदी के मानकीकरण और उसके वैश्विक प्रसार के लिए एक सुदृढ़ आधार प्रदान करती है।

"अंततः, यह शोध यह स्थापित करता है कि सरदार वल्लभभाई पटेल केवल एक 'प्रशासक' या 'राजनीतिज्ञ' नहीं थे, बल्कि वे एक 'क्रांतिकारी भाषा-चिंतक' थे। उनके शब्दों ने भारत के मानचित्र को केवल कागजों पर ही नहीं, बल्कि भारतीयों के हृदयों में भी संगठित किया। उनके 'संवाद से संगठन' का दर्शन चिरंतन है और भविष्य की पीढ़ियों के लिए एक अमूल्य विरासत है।"

संदर्भ सूची (Bibliography)

(क) प्राथमिक स्रोत :

गांधी, राजमोहन; *सरदार पटेल: एक जीवनी*, नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद।

दास, दुर्गा (संपादक); *सरदार पटेल के पत्र (खंड 1 से 10)*, नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद।

(ख) द्वितीयक स्रोत :

द्विवेदी, हजारी प्रसाद; *हिंदी साहित्य की भूमिका*, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली (गद्य शैली के अध्ययन के लिए)।
सिंह, डॉ. नगेन्द्र; *हिंदी साहित्य का इतिहास*, मयूर पेपरबैक्स, नोएडा।

(ग) शोध पत्रिकाएं एवं शब्दकोश :

नागरी प्रचारिणी पत्रिका, वाराणसी।

समीक्षा (साहित्यिक शोध पत्रिका)।

मानक हिंदी शब्दकोश, रामचंद्र वर्मा, हिंदी साहित्य सम्मेलन, प्रयाग।

(घ) डिजिटल एवं अन्य स्रोत :

Prasar Bharati Archives: सरदार पटेल के मूल भाषणों के ऑडियो/वीडियो रिकॉर्डिंग्स।

हिन्दी जीवनी साहित्य और सरदार वल्लभभाई पटेल

डॉ. रेखाबेन झेड. पटेल

इनचार्ज प्रिंसिपालश्री, श्री बोसमिया कॉलेज, जेतपुर: ३६०३७०

"सकती नहीं जिसे हिला, ऐसी अचल चट्टान हो तुम।

जिस पर टिकी हुई भारत की, आन-बान और शान हो तुम।" (१) * बापू और अन्य कविताएँ, पृष्ठ 36
"चले जिधर तुम, झुक गया काल, काँप उठा साम्राज्य विशाल।

तुम हो वह वज्र, कि जिससे टकराकर, चूर-चूर हो गया कूट-जाल।" (२)* माखनलाल चतुर्वेदी रचनावली, खंड 1, पृष्ठ 88

सरदार वल्लभभाई पटेल के व्यक्तित्व की दृढ़ता और उनके ओज को हिंदी के दो महान कवि- राष्ट्रकवि- रामधारी सिंह 'दिनकर' और माखनलाल चतुर्वेदी ने अत्यंत प्रभावशाली ढंग से अपनी कविताओं में उतारा है। दिनकर जी ने सरदार पटेल को 'अटल चट्टान' और 'राष्ट्र का प्रहरी' माना है। उनकी पंक्तियों में पटेल का पौरुष और उनकी संकल्प शक्ति साफ झलकती है। यह पंक्तियाँ दिनकर जी द्वारा सरदार पटेल के 'लौह पुरुष' व्यक्तित्व को समर्पित हैं। दिनकर ने उन्हें एक ऐसे 'स्थिर आधार' के रूप में देखा, जिस पर नए स्वतंत्र भारत का भविष्य टिका था। कवि का मानना है कि सरदार पटेल की इच्छाशक्ति इतनी प्रबल थी कि कोई भी विपरीत परिस्थिति या विदेशी ताकत उन्हें विचलित नहीं कर सकती थी। वे भारतीय अस्मिता के रक्षक थे। एक भारतीय आत्मा' कहे जाने वाले माखनलाल चतुर्वेदी जी ने पटेल की सांगठनिक क्षमता और बारदोली के उनके नेतृत्व को अपनी कविताओं का आधार बनाया। ये पंक्तियाँ विशेष रूप से बारदोली सत्याग्रह और उसके बाद रियासतों के विलीनीकरण के संदर्भ में लिखी गई हैं। चतुर्वेदी जी ने पटेल को 'वज्र' (इंद्र का अस्त्र) की संज्ञा दी है। कवि कहते हैं कि पटेल के संकल्प के सामने ब्रिटिश साम्राज्य भी काँपने लगा था। उन्होंने अपनी कूटनीति से उन सभी षड्यंत्रों को नष्ट कर दिया जो भारत को टुकड़ों में बाँटना चाहते थे। जहाँ जीवनी साहित्य ने पटेल के जीवन के तथ्यों को सहेजा, वहीं काव्य साहित्य (विशेषकर दिनकर और माखनलाल चतुर्वेदी) ने उनके व्यक्तित्व के 'तेज' और 'शौर्य' को राष्ट्रीय प्रतीक के रूप में स्थापित किया। कवियों के लिए वे केवल एक राजनेता नहीं, बल्कि अन्याय के विरुद्ध खड़े एक 'अटल हिमालय' थे।

हिन्दी साहित्य की विभिन्न विधाओं में 'जीवनी' का स्थान अत्यंत महत्वपूर्ण है, क्योंकि यह न केवल व्यक्ति के जीवन का वृत्तांत प्रस्तुत करती है, बल्कि उस कालखंड के सामाजिक और राजनैतिक सत्य को भी उजागर करती है। आधुनिक भारत के निर्माता, 'लौह पुरुष' सरदार वल्लभभाई पटेल एक ऐसे व्यक्तित्व हैं, जिन्होंने भारतीय इतिहास की धारा को अपनी दृढ़ इच्छाशक्ति से बदल दिया। उनके इसी विराट व्यक्तित्व ने हिन्दी के जीवनीकारों को निरंतर आकर्षित किया है।

जीवनी साहित्य और सरदार पटेल: सरदार पटेल पर केंद्रित जीवनी साहित्य केवल उनके जीवन की घटनाओं का संग्रह मात्र नहीं है, बल्कि यह स्वतंत्र भारत के निर्माण की संघर्ष गाथा है। विष्णु प्रभाकर से लेकर राजमोहन गांधी तक के जीवनीकारों ने पटेल के व्यक्तित्व को विभिन्न दृष्टिकोणों से परखने का प्रयास किया है। जहाँ विष्णु प्रभाकर की रचनाओं में एक साहित्यिक ओज और मानवीय संवेदना मिलती है, वहीं नरहरि पारीख जैसे लेखकों के यहाँ ऐतिहासिक प्रामाणिकता और निकटता का बोध होता है।

प्रस्तुत शोध पत्र का मुख्य उद्देश्य यह विश्लेषण करना है कि हिन्दी जीवनी साहित्य ने सरदार पटेल के 'लौह पुरुष' वाले बिम्ब (Image) को किस प्रकार निर्मित और परिभाषित किया है। बारदोली के किसान नेता से लेकर राष्ट्र के एकीकरणकर्ता बनने तक की उनकी यात्रा को साहित्यकारों ने किन भाषाई शिल्पों और वैचारिक धरातलों पर प्रस्तुत किया है, यह अध्ययन का मुख्य केंद्र है।

इस शोध में मुख्य रूप से पांच प्रमुख रचनाओं को आधार बनाया गया है। इन रचनाओं के माध्यम से यह देखने का प्रयास किया गया है कि जीवनीकारों ने पटेल के कठोर प्रशासकीय रूप और उनके भीतर छिपे कोमल, गांधीवादी अनुयायी के बीच कैसे संतुलन साधा है। साथ ही, यह शोध इस बात पर भी प्रकाश डालता है कि कैसे ये जीवनियाँ आज की युवा पीढ़ी के लिए राष्ट्रीय एकता और कर्तव्यनिष्ठा का एक वैचारिक दस्तावेज सिद्ध होती हैं।

जीवनी विधा को अकादमिक रूप से समझने के लिए उसके अनिवार्य तत्वों का विश्लेषण करना आवश्यक है। जीवनी केवल 'लेखन' नहीं बल्कि एक 'कला' है। जीवनी विधा के अनिवार्य तत्व (Elements of Biography) हैं। एक श्रेष्ठ जीवनी वह है जिसमें लेखक नायक के गुणों के साथ-साथ उसकी कमियों और वैचारिक मतभेदों को भी बिना किसी पक्षपात के प्रस्तुत करे।

प्रामाणिकता (Authenticity): चूँकि जीवनी इतिहास से जुड़ी होती है, इसलिए इसमें कल्पना के लिए स्थान बहुत कम होता है। पत्र, डायरी, समकालीन साक्ष्य और आधिकारिक दस्तावेज़ इसके आधार होते हैं।

रोचकता (Readability): यदि जीवनी केवल तथ्यों का ढेर बन जाए, तो वह इतिहास की किताब हो जाएगी। जीवनीकार का कौशल यह है कि वह उन तथ्यों को एक कहानी की तरह पिरोए ताकि पाठक महापुरुष के जीवन के साथ जुड़ सके।

चरित्र चित्रण Characterization: इसमें व्यक्ति के बाह्य कार्यों के साथ-साथ उसके आंतरिक मानसिक द्वंद्वों का चित्रण भी महत्वपूर्ण है। नायक ने कोई निर्णय क्यों लिया, उसके पीछे की मनोदशा क्या थी इसका चित्रण जीवनी को गहराई प्रदान करता है।

"जीवनी साहित्य का मूल्यांकन करते समय यह देखना आवश्यक है कि लेखक ने 'तथ्य' और 'सत्य' के बीच कैसा समन्वय साधा है। महापुरुषों के चरित्र पर आधारित साहित्य तभी सफल माना जाता है जब वह उनके व्यक्तित्व के मानवीय पक्षों को भी उजागर करे। सरदार वल्लभभाई पटेल के संदर्भ में, जीवनीकारों के सामने चुनौती यह थी कि वे उनकी 'लौह पुरुष' की कठोर छवि के भीतर छिपे उस कोमल और त्यागी हृदय को भी सामने लाएँ, जिसने राष्ट्र की एकता के लिए स्वयं को होम कर दिया।

विष्णु प्रभाकर द्वारा रचित जीवनी 'सरदार वल्लभभाई पटेल' का मूल्यांकन करने के लिए हमें उनके साहित्यिक कौशल और ऐतिहासिक दृष्टि के समन्वय को समझना होगा। रिसर्च पेपर के लिए इस कृति का मूल्यांकन निम्नलिखित शीर्षकों के अंतर्गत संदर्भों (Quotes) सहित किया है:

1. ऐतिहासिक यथार्थ और साहित्यिक संवेदना का समन्वय : विष्णु प्रभाकर की सबसे बड़ी शक्ति यह है कि वे तथ्यों को निर्जीव नहीं रहने देते। उन्होंने पटेल के जीवन की ऐतिहासिक घटनाओं को एक कथात्मक प्रवाह दिया है।

* मूल्यांकन: प्रभाकर जी ने बारदोली सत्याग्रह को केवल एक किसान आंदोलन के रूप में नहीं, बल्कि भारतीय स्वाभिमान के जागरण के रूप में चित्रित किया है। पुस्तक में वे लिखते हैं- "बारदोली ने सिद्ध कर दिया कि जहाँ सत्य का आग्रह है और नेतृत्व में दृढ़ता, वहाँ बड़े से बड़ा साम्राज्य भी घुटने टेक देता है।" (प्रभाकर, पृष्ठ 48)¹

2. 'लौह पुरुष' की छवि का मानवीकरण: 'अक्सर सरदार पटेल को केवल एक कठोर प्रशासक माना जाता है, लेकिन विष्णु प्रभाकर ने उनके भीतर के 'कोमल पिता' और 'संवेदनशील मित्र' को भी उजागर किया है।

मूल्यांकन: लेखक ने पटेल के उन निजी क्षणों का वर्णन किया है जहाँ वे गांधीजी के प्रति पुत्रवत् प्रेम और राष्ट्र के प्रति एक साधु जैसी विरक्ति दिखाते हैं। "सरदार का हृदय वज्र से भी कठोर था जब बात राष्ट्र की एकता की थी, और मक्खन से भी कोमल था जब बात गरीब किसान के आँसुओं की थी।" (प्रभाकर, पृष्ठ 110)।

3. राष्ट्रीय एकता के शिल्पी का चित्रण: विष्णु प्रभाकर ने रियासतों के एकीकरण वाले अध्याय में पटेल की कूटनीतिक सूझबूझ का बहुत ही बारीक विश्लेषण किया है।

मूल्यांकन: इस कृति में पटेल को भारत का 'बिस्मार्क' नहीं, बल्कि भारत का 'भगीरथ' कहा गया है, जिसने बिखरते हुए भारत को एकता के सूत्र में पिरोया। "रियासतों का विलीनीकरण केवल राजनीतिक विजय नहीं थी, यह एक खंडित राष्ट्र के पुनर्जन्म की प्रक्रिया थी जिसे सरदार ने अपने रक्त और पसीने से सींचा।" (प्रभाकर, पृष्ठ 182)।

4. भाषा-शैली और संवाद शिल्प : विष्णु प्रभाकर की भाषा ओजपूर्ण है जो सरदार पटेल के व्यक्तित्व के अनुकूल है। छोटे-छोटे वाक्य और प्रभावशाली संवाद इस जीवनी को पठनीय बनाते हैं।

मूल्यांकन: लेखक ने पटेल के संक्षिप्त और सारगर्भित बोलने की शैली को अपनी भाषा में भी उतारा है। यहाँ शब्द कम और अर्थ अधिक गहरा है। "सरदार बोलते कम थे, करते अधिक थे। उनके शब्दों में प्रतिज्ञा की गूंज होती थी।" (प्रभाकर, पृष्ठ 205)। विष्णु प्रभाकर की यह कृति जीवनी साहित्य के उन प्रतिमानों को छूती है जहाँ 'नायक' एक हाड़-मांस का इंसान होते हुए भी 'देवत्व' के करीब पहुँच जाता है। यह पुस्तक शोधार्थियों के लिए इसलिए महत्वपूर्ण है क्योंकि यह तथ्य (History) और तत्व (Philosophy) का अनूठा मिश्रण है।

नरहरि पारीख द्वारा रचित 'सरदार वल्लभभाई पटेल' (दो खंडों में) जीवनी विधा की एक अत्यंत महत्वपूर्ण और 'प्राथमिक स्रोत' (Primary Source) वाली कृति है। नरहरि पारीख केवल एक लेखक नहीं थे, बल्कि वे साबरमती आश्रम के शुरुआती सदस्यों में से एक और सरदार पटेल के अत्यंत विश्वसनीय सहयोगी थे। इस कृति का मूल्यांकन निम्नलिखित दृष्टिकोणों से किया जा सकता है:

1. निकटता और प्रामाणिकता (Authenticity of an Eyewitness) इस जीवनी की सबसे बड़ी विशेषता लेखक की सरदार पटेल के साथ व्यक्तिगत निकटता है। पारीख जी ने उन घटनाओं को दर्ज किया है जिनके वे स्वयं साक्षी थे।

मूल्यांकन: यह कृति 'दूरी से लिखे गए इतिहास' के बजाय 'निकटता से देखे गए जीवन' का जीवंत दस्तावेज है। इसमें सरदार के उन गुणों का वर्णन है जो केवल एक सहकर्मी ही देख सकता था। "वल्लभभाई का स्वभाव ऐसा था कि वे बाहर से जितने कठोर दिखते थे, भीतर से उनके मित्र और सहयोगी उनकी छत्रछाया में उतनी ही सुरक्षा महसूस करते थे।" (पारीख, खंड 1, पृष्ठ 115)।

2. बारदोली और खेड़ा सत्याग्रह का सूक्ष्म विवरण: नरहरि पारीख ने पटेल के एक 'किसान नेता' के रूप में उदय होने की प्रक्रिया को बहुत बारीकी से चित्रित किया है। उन्होंने यह दिखाया है कि कैसे एक सफल बैरिस्टर ने धूल और मिट्टी में रहने वाले किसानों का दिल जीता। जीवनी विधा में यह पुस्तक एक 'केस स्टडी' की तरह है, जो सरदार की संगठनात्मक शक्ति के निर्माण के चरणों को स्पष्ट करती है। "बारदोली का आंदोलन केवल लगान कम कराने की लड़ाई नहीं थी, वह किसानों के स्वाभिमान को जगाने का एक अनुष्ठान था, जिसके पुरोहित वल्लभभाई थे।" (पारीख, खंड 1, पृष्ठ 245)।

3. गांधी-पटेल संबंधों की आधारशिला: चूँकि पारीख जी गांधीवादी विचारधारा के गहरे जानकार थे, उन्होंने इस जीवनी में गांधीजी और पटेल के बीच के वैचारिक और आध्यात्मिक संबंधों का बहुत ही सूक्ष्म विश्लेषण किया है। लेखक ने यह स्पष्ट किया है कि पटेल का गांधी के प्रति समर्पण अंधभक्ति नहीं, बल्कि एक 'कर्मयोगी' का

दूसरे 'महात्मा' के प्रति सचेत चुनाव था। "गांधीजी जानते थे कि यदि उनके पास विचार हैं, तो उन विचारों को धरती पर उतारने के लिए वल्लभभाई जैसा मजबूत हाथ अनिवार्य है।" (पारीख, खंड 2, पृष्ठ 80)।

4. ऐतिहासिक दस्तावेज के रूप में महत्व: यह जीवनी पत्रों, संवादों और बैठकों के वास्तविक विवरणों से भरी हुई है। यह केवल एक साहित्यिक कृति नहीं, बल्कि भारतीय स्वतंत्रता संग्राम का एक ऐतिहासिक गजेटियर भी है। इसकी शैली विवरणात्मक (Descriptive) और सूचनात्मक है। इसमें विष्णु प्रभाकर जैसी अलंकारिक भाषा तो नहीं है, पर इसमें वह 'कच्चा सच' है जो शोधार्थियों के लिए स्वर्ण-तुल्य है।

निष्कर्ष (Conclusion for the Paper): "अतः नरहरि पारीख की कृति सरदार पटेल पर लिखे गए संपूर्ण जीवनी साहित्य की नींव है। बाद के सभी जीवनीकारों (चाहे वे विष्णु प्रभाकर हों या राजमोहन गांधी) ने तथ्यों के सत्यापन के लिए पारीख जी के संकलनों का सहारा लिया है। यह कृति एक महापुरुष के 'निर्माण' की गाथा है।"

1. आधिकारिक और दस्तावेजी प्रमाण (Official & Documentary Evidence): इस कृति की सबसे बड़ी शक्ति इसकी प्रामाणिकता है। चूँकि यह सरकारी विभाग द्वारा प्रकाशित है, इसलिए इसमें उपयोग किए गए तथ्य, तिथियाँ और आंकड़े सरकारी अभिलेखागार (Archives) से लिए गए हैं शोधार्थियों के लिए यह पुस्तक एक 'बेंचमार्क' की तरह है। यदि किसी अन्य जीवनी और इस पुस्तक के तथ्यों में भिन्नता हो, तो सरकारी प्रकाशन को अधिक विश्वसनीय माना जाता है। "भारत का एकीकरण केवल भौगोलिक सीमा का निर्धारण नहीं था, बल्कि यह सदियों से बिखरी हुई सांस्कृतिक चेतना को एक राजनीतिक सूत्र में पिरोने का महान अनुष्ठान था।" (प्रकाशन विभाग, पृष्ठ 120)

2. राष्ट्र-निर्माण (Nation Building) पर विशेष बल जहाँ निजी लेखकों ने पटेल के व्यक्तिगत जीवन पर ध्यान दिया है, वहीं प्रकाशन विभाग की इस कृति का मुख्य केंद्र 'प्रशासक पटेल' और 'एकता के सूत्रधार पटेल' हैं। यह पुस्तक सरदार पटेल के 'गृहमंत्री' और 'उप-प्रधानमंत्री' के रूप में किए गए कार्यों, जैसे- भारतीय प्रशासनिक सेवा (IAS) का पुनर्गठन और रियासतों के विलय की कानूनी प्रक्रियाओं का विस्तृत ब्यौरा देती है। "सरदार पटेल ने भारतीय रियासतों के राजाओं को भविष्य का जो स्वप्न दिखाया, वह एक ऐसे सुद्ध भारत का था जहाँ लोकतंत्र और विकास की जड़ें गहरी होने वाली थीं।" (प्रकाशन विभाग, पृष्ठ 145)

3 संतुलित और मर्यादित भाषा-शैली: इस कृति की भाषा अत्यंत संयत, औपचारिक और गंभीर है। इसमें विष्णु प्रभाकर जैसी साहित्यिक भावुकता कम और तथ्यात्मक स्पष्टता अधिक है। यह 'सूचनात्मक जीवनी का उत्कृष्ट उदाहरण' है। इसमें विशेषणों का प्रयोग कम और उपलब्धियों का विवरण अधिक मिलता है। यह 'डेटा' और 'ऐतिहासिक संदर्भ' जोड़ने के लिए सबसे उपयुक्त है।

4. दुर्लभ चित्रों और भाषणों का संकलन: प्रकाशन विभाग की प्रतियों में अक्सर सरदार पटेल के दुर्लभ चित्र, उनके द्वारा हस्ताक्षरित महत्वपूर्ण दस्तावेज और उनके ऐतिहासिक भाषणों के अंश परिशिष्ट (Appendix) के रूप में दिए जाते हैं। प्राथमिक साक्ष्य (Primary Evidences) के रूप में काम आते हैं, जो शोध की गुणवत्ता को बढ़ाते हैं।

निष्कर्ष:

"प्रकाशन विभाग द्वारा प्रस्तुत सरदार पटेल की जीवनी शोधार्थी को एक ऐसी वस्तुनिष्ठ दृष्टि प्रदान करती है, जहाँ महापुरुष का मूल्यांकन उनके द्वारा छोड़ी गई आधिकारिक विरासत और विधिक कार्यों के आधार पर किया जाता है। यह कृति भावुकता से परे, पटेल के 'स्टेट्समैन' (राजनेता) स्वरूप को स्थापित करती है।" बलराज कृष्ण द्वारा रचित जीवनी 'सरदार पटेल: एक जीवनी' (Sardar Patel: A Biography) ऐतिहासिक शोध और प्रशासनिक विश्लेषण की दृष्टि से एक अत्यंत महत्वपूर्ण कृति है। बलराज कृष्ण ने इस पुस्तक में पटेल को एक 'रणनीतिकार' और 'संकटमोचक' के रूप में प्रस्तुत किया है।

1 कूटनीतिक और प्रशासनिक कौशल पर केंद्रित बलराज कृष्ण की जीवनी अन्य जीवनीयों से इस मायने में अलग है कि यह सरदार के केवल जीवन प्रसंगों को नहीं सुनाती, बल्कि उनके 'स्टेट्समैनशिप' (राजकौशल) का गहरा विश्लेषण करती है। लेखक ने यह दिखाया है कि कैसे पटेल ने अपनी प्रशासनिक पकड़ से भारत को बिखरने से बचाया। लेखक ने पटेल के 'लौह' संकल्प के साथ-साथ उनके राजनीतिक चातुर्य को रेखांकित किया है। इसमें इस बात पर जोर दिया गया है कि पटेल केवल आदेश नहीं देते थे, बल्कि वे परिस्थितियों का सूक्ष्म अध्ययन करने वाले रणनीतिकार थे। "सरदार पटेल के पास वह दुर्लभ दृष्टि थी जो भविष्य के खतरों को भांप लेती थी और उसे रोकने के लिए आवश्यक प्रशासनिक ढांचा तैयार कर देती थी।" (कृष्ण, पृष्ठ 210)

2 रियासतों के विलय का सजीव चित्रण: बलराज कृष्ण ने रियासतों के एकीकरण के अध्याय को अत्यंत विस्तार और रोमांच के साथ लिखा है। उन्होंने वी.पी. मेनन और सरदार पटेल की जोड़ी के कार्यों को एक 'पॉलिटिकल थ्रिलर' की तरह पेश किया है। जीवनी विधा में यह पुस्तक उन कूटनीतिक वार्ताओं का दस्तावेजीकरण करती है, जहाँ पटेल ने राजाओं-महाराजाओं को राष्ट्र की मुख्यधारा में शामिल होने के लिए राजी किया। "रियासतों का विलय केवल हस्ताक्षर का खेल नहीं था, यह सदियों पुरानी सामंती व्यवस्था को लोकतंत्र के सांचे में ढालने की महान शल्य चिकित्सा थी।" (कृष्ण, पृष्ठ 325)

3. नेहरू और पटेल के संबंधों का संतुलन: राजमोहन गांधी की तरह बलराज कृष्ण ने भी नेहरू और पटेल के संबंधों पर चर्चा की है, लेकिन उनका झुकाव पटेल की 'निर्णय क्षमता' की प्रशंसा की ओर अधिक है। वे पटेल को भारत के आंतरिक मामलों का 'अंतिम शब्द' मानते हैं। लेखक ने यह तर्क दिया है कि जहाँ नेहरू अंतरराष्ट्रीय मंच पर भारत की छवि बना रहे थे, वहीं पटेल देश के भीतर की नींव को कंक्रीट जैसा मजबूत कर रहे थे।

4 भाषा और शैली: बलराज कृष्ण की शैली वर्णनात्मक होने के साथ-साथ तार्किक भी है। उनकी भाषा में एक प्रकार की 'अधिकार पूर्णता' (Authority) है, जो उनके द्वारा किए गए व्यापक शोध को दर्शाती है। शोध पत्र के लिए तुलनात्मक बिंदु: बलराज कृष्ण की विशेषता मुख्य स्वर प्रशासनिक और कूटनीतिक, नायक की छवि, संकटमोचक और कुशल रणनीतिकार।

निष्कर्ष: "बलराज कृष्ण की कृति सरदार पटेल के उस पक्ष को उभारती है जिसे 'आधुनिक भारत का लौह ढांचा' कहा जाता है। यह जीवनी विधा में एक ऐसा कार्य है जो व्यक्तिगत जीवन से अधिक राष्ट्र के राजनीतिक भूगोल के निर्माण को प्राथमिकता देता है।"

राजमोहन गांधी की कृति 'पटेल: एक समर्पित जीवन' (Patel: A Life) आधुनिक भारतीय इतिहास और जीवनी साहित्य का एक मील का पत्थर है। राजमोहन गांधी (जो महात्मा गांधी के पौत्र हैं) ने इस जीवनी को एक पारिवारिक भावना से ऊपर उठकर एक तटस्थ इतिहासकार की दृष्टि से लिखा है। इस कृति का मूल्यांकन निम्नलिखित बिंदुओं में किया जा सकता है:

1 ऐतिहासिक निष्पक्षता और वस्तुनिष्ठता (Objectivity) राजमोहन गांधी की सबसे बड़ी विशेषता यह है कि उन्होंने पटेल को एक 'देवता' के रूप में नहीं, बल्कि एक हाड़-मांस के राजनेता के रूप में चित्रित किया है। उन्होंने उनके राजनीतिक निर्णयों का तार्किक विश्लेषण किया है। मूल्यांकन: लेखक ने उन विवादित विषयों पर भी खुलकर बात की है जिन्हें अक्सर अन्य जीवनीकार छोड़ देते हैं, जैसे नेहरू और पटेल के बीच का सत्ता संघर्ष और वैचारिक मतभेद। "पटेल और नेहरू एक ही रथ के दो पहिए थे, जो अलग-अलग दिशाओं में जोर लगा रहे थे, फिर भी रथ को आगे बढ़ा रहे थे।" (गांधी, पृष्ठ 385)।

2 नेहरू-गांधी-पटेल 'त्रिकोण' का विश्लेषण यह जीवनी स्वतंत्रता आंदोलन के शीर्ष नेतृत्व के आपसी संबंधों की गहरी पड़ताल करती है। राजमोहन गांधी ने यह स्पष्ट किया है कि कैसे पटेल ने गांधीजी के प्रति अपनी निष्ठा के कारण कई बार अपने व्यक्तिगत हितों का त्याग किया। मूल्यांकन: लेखक ने प्रमाणित किया है कि 1946 में कांग्रेस अध्यक्ष पद (और प्रधानमंत्री पद) की दावेदारी छोड़ना पटेल की कमजोरी नहीं, बल्कि उनकी महानता

और अनुशासन था। "वल्लभभाई ने गांधी के एक इशारे पर वह पद त्याग दिया जिसे पाने के लिए दुनिया का कोई भी राजनेता कुछ भी कर गुजरता।" (गांधी, पृष्ठ 402)

3 'यथार्थवादी राजनीति' (Pragmatic Politics) का चित्रण राजमोहन गांधी पटेल को एक 'प्रागमैटिक' (यथार्थवादी) नेता के रूप में स्थापित करते हैं। वे दिखाते हैं कि जहाँ गांधी आदर्शवादी थे, वहीं पटेल जानते थे कि जमीन पर प्रशासन कैसे चलाया जाता है। मूल्यांकन: रियासतों के विलय और कश्मीर समस्या पर पटेल के दृष्टिकोण को लेखक ने बहुत ही तर्कपूर्ण ढंग से प्रस्तुत किया है। "पटेल जानते थे कि नक्शों पर लकीरें खींचने से देश नहीं बनता, देश बनता है प्रशासनिक दृढ़ता और एकता के सूत्र से।" (गांधी, पृष्ठ 450)

4 शोधपरक और विस्तृत दस्तावेज यह केवल एक जीवनी नहीं, बल्कि स्वतंत्र भारत के प्रारंभिक वर्षों का एक शोध-ग्रंथ है। इसमें पत्रों, गुप्त दस्तावेजों और साक्षात्कारों का प्रचुर मात्रा में प्रयोग किया गया है। इसकी भाषा अकादमिक है और यह भावनात्मक होने के बजाय विश्लेषणात्मक है।

"जहाँ विष्णु प्रभाकर की जीवनी पाठकों के मन में पटेल के प्रति श्रद्धा और संवेदना जगाती है, वहीं राजमोहन गांधी की कृति उनके प्रति सम्मान और समझ (Understanding) विकसित करती है। प्रभाकर जी का नायक 'साहित्यिक' है, तो राजमोहन गांधी का नायक 'ऐतिहासिक' है।"

उपसंहार' (Conclusion): यहाँ प्रस्तुत है। इसमें अब तक चर्चा की गई पाँचों प्रमुख कृतियों (विष्णु प्रभाकर, राजमोहन गांधी, नरहरि पारीख, प्रकाशन विभाग और बलराज कृष्ण) के निष्कर्षों को समाहित किया गया है: उपसंहार: प्रस्तुत शोध पत्र के माध्यम से सरदार वल्लभभाई पटेल पर केंद्रित जीवनी साहित्य का जो अनुशीलन किया गया, उससे यह स्पष्ट होता है कि हिन्दी और भारतीय जीवनी विधा में सरदार पटेल का व्यक्तित्व एक 'बहुआयामी महानायक' के रूप में उभरा है। पाँचों प्रमुख कृतियों के विश्लेषण के आधार पर निम्नलिखित निष्कर्ष प्राप्त होते हैं:

1. ऐतिहासिक और साहित्यिक समन्वय: जहाँ नरहरि पारीख की कृति ने समकालीन साक्ष्यों के माध्यम से शोध की 'प्रामाणिक नींव रखी, वहीं विष्णु प्रभाकर ने अपनी साहित्यिक लेखनी से उस इतिहास को प्राणवान बनाया। यह स्पष्ट है कि जीवनी विधा में जब तक ऐतिहासिक तथ्यों के साथ मानवीय संवेदना का पुट न हो, वह पाठक के हृदय को नहीं छू सकती।

2. कूटनीति और राष्ट्र-निर्माण: बलराज कृष्ण और प्रकाशन विभाग की कृतियों का मूल्यांकन यह सिद्ध करता है कि सरदार पटेल केवल एक जननेता नहीं थे, बल्कि वे आधुनिक भारत के प्रशासकीय वास्तुकार' थे। रियासतों का एकीकरण और भारतीय प्रशासनिक सेवा का ढांचा उनकी वह दूरदर्शिता थी, जिसने भारत को एक 'विफल राष्ट्र' बनने से बचा लिया।

3. मिथक बनाम यथार्थ: राजमोहन गांधी की कृति ने जीवनी विधा को एक नई दिशा दी। उन्होंने पटेल के व्यक्तित्व से 'अति-मानवीयकरण' का पर्दा हटाकर उन्हें एक ऐसे यथार्थवादी राजनेता के रूप में प्रस्तुत किया, जो राष्ट्रहित के लिए अपनी छवि और पद का मोह छोड़ने का साहस रखते थे। नेहरू पटेल-गांधी के त्रिकोणीय संबंधों का निष्पक्ष विश्लेषण आधुनिक जीवनी साहित्य की एक बड़ी उपलब्धि है।

4. जीवनी विधा की सार्थकता: इन पाँचों जीवनीयों का सामूहिक निष्कर्ष यह है कि सरदार पटेल का चरित्र 'कठोरता और 'कोमलता' का अनूठा सम्मिश्रण था। जीवनीकारों ने उनके 'लौह पुरुष' वाले बाह्य आवरण के भीतर छिपे उस 'मिट्टी के लाल' को भी खोज निकाला है, जो अंत तक अपनी जड़ों (किसानों) से जुड़ा रहा। निष्कर्षतः यह कहा जा सकता है कि सरदार वल्लभ भाई पटेल पर लिखा गया जीवनी साहित्य केवल एक व्यक्ति का जीवन-चरित्र नहीं है, बल्कि यह स्वतंत्र भारत के 'शिशु-काल' के संघर्षों का प्रामाणिक दस्तावेज है। इन जीवनीयों ने न केवल जीवनी विधा को समृद्ध किया है, बल्कि आने वाली पीढ़ियों के लिए राष्ट्रीय एकता और अटूट संकल्प का एक शाश्वत आदर्श भी प्रस्तुत किया है। रियासतों का एकीकरण और भारतीय प्रशासनिक

सेवा का ढांचा उनकी वह दूरदर्शिता थी, जिसने भारत को एक 'विफल राष्ट्र' बनने से बचा लिया। जो राष्ट्रहित के लिए अपनी छवि और पद का मोह छोड़ने का साहस रखते थे। नेहरू-पटेल-गांधी के त्रिकोणीय संबंधों का निष्पक्ष विश्लेषण आधुनिक जीवनी साहित्य की एक बड़ी उपलब्धि है।

*** संदर्भ ग्रंथ सूची: ***

- (१) गांधी, राजमोहन. (2014). पटेल: एक समर्पित जीवन. नई दिल्ली: प्रभात प्रकाशन।
- (२) कृष्ण, बलराज. (2018). सरदार पटेल: एक जीवनी. नई दिल्ली: रूपा पब्लिकेशंस / प्रभात प्रकाशन।
- (३) पारीख, नरहरि. (2020). सरदार वल्लभभाई पटेल (खंड 1 और 2). अहमदाबाद: नवजीवन प्रकाशन मंदिर।
- (४) प्रकाशन विभाग. (2015). सरदार वल्लभभाई पटेल: आधुनिक भारत के निर्माता. नई दिल्ली: सूचना और प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार।
- (५) प्रभाकर, विष्णु. (2018). सरदार वल्लभभाई पटेल. नई दिल्ली: प्रभात प्रकाशन। काव्य एवं अन्य सहायक ग्रंथ
- (६) चतुर्वेदी, माखनलाल. (2004). माखनलाल चतुर्वेदी रचनावली (खंड-1). नई दिल्ली: वाणी प्रकाशन।
- (७) दिनकर, रामधारी सिंह. (2010). बापू और अन्य कवितारें. इलाहाबाद: लोकभारती प्रकाशन।
- (८) शर्मा, रामविलास. (1992). निराला की साहित्य साधना (जीवनी विधा के सिद्धांत हेतु). नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।

*** शोध सारांश (Abstract)***

विषय: हिन्दी जीवनी साहित्य और सरदार वल्लभभाई पटेल: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन सार:

प्रस्तुत शोध पत्र हिन्दी जीवनी विधा के आलोक में भारत के 'लौह पुरुष' सरदार वल्लभभाई पटेल के व्यक्तित्व चित्रण का गंभीर विश्लेषण करता है। जीवनी साहित्य केवल ऐतिहासिक घटनाओं का लेखा-जोखा नहीं है, बल्कि यह नायक के अंतर्मन और उसके युग की चुनौतियों के बीच के अंतर्संबंधों को उजागर करने वाली विधा है। इस शोध में सरदार पटेल पर केंद्रित पाँच प्रमुख जीवनीयों-विष्णु प्रभाकर, राजमोहन गांधी, नरहरि पारीख, बलराज कृष्ण और प्रकाशन विभाग को आधार बनाकर यह देखने का प्रयास किया गया है कि अलग-अलग लेखकों ने किस प्रकार पटेल के चरित्र की कठोरता और कोमलता के बीच संतुलन साधा है। शोध के निष्कर्ष यह दर्शाते हैं कि जहाँ नरहरि पारीख की जीवनी 'प्रामाणिकता' का आधार स्तंभ है, वहीं विष्णु प्रभाकर ने उसे 'साहित्यिक संवेदना' प्रदान की है। राजमोहन गांधी और बलराज कृष्ण की कृतियाँ पटेल के 'प्रशासकीय कौशल' और 'राजनैतिक यथार्थवाद' को तार्किक रूप से स्थापित करती हैं। इसके अतिरिक्त, रामधारी सिंह 'दिनकर' और माखनलाल चतुर्वेदी की काव्य पंक्तियों के माध्यम से सरदार के राष्ट्रीय बिम्ब (National Image) का भी मूल्यांकन किया गया है। अंततः यह शोध प्रमाणित करता है कि सरदार पटेल पर लिखा गया जीवनी साहित्य आधुनिक भारत के निर्माण की प्रक्रिया का एक अपरिहार्य दस्तावेजीकरण है। मुख्य शब्द (Keywords): हिन्दी जीवनी साहित्य, सरदार वल्लभभाई पटेल, लौह पुरुष, राष्ट्रीय एकीकरण, विष्णु प्रभाकर, राजमोहन गांधी, जीवनी विधा के तत्व।

શ્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જીવન ચરિત્ર

ડૉ. કિરીટ જગણી

શ્રી જી. કે. એન્ડ સી.કે. બોસમીયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ જેતપુર

૧) ખમીરવંતો ખેડૂત ઝવેરભાઈ

ગુજરાતનું ગૌરવ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના જીવનના રહસ્યો પામવાની આપણી મથામણમાં સૌ પ્રથમ આપણે સરદારના પૂર્વજો વિશે જાણીએ. આ એ ગુજરાતનું ખમીરવંતું ખોરડું છે જે આજે ગુજરાતનું ગૌરવ છે. સરદારના પિતા ઝવેરભાઈ એટલે ચરોતરનો ખડતલ ખેડૂત અને અડાબીડ ઉદારતાથી ભરેલ પાકકા ગુજરાતી. ઉત્તરભારતમાંથી ચરોતરમાં વસેલ આ ખડતલ ખેડુતે નડીયાદની બાજુમાં આવેલ કરમસદ ગામને સન ૧૮૫૦ની પૂર્વે જાતમહેનતથી આબાદ બનાવેલ. મહી તથા શેઢી નદીની વચ્ચે કાળી જમીનમાં કાચું સોનું પેદા કરનાર ઝવેરભાઈ નેકદિલ ઈન્સાન હતા. રેતાળ જમીનમાં છાણ માટીના ગાડા દાલવીને આ ખેડુતે ખેતી કરીને એ વખતના રજવાડાં પાસેથી ખેતરના માલીકીહક્ક પણ મેળવી લીધા હતા. પટેલોના વહેવારમાં ગોળપ્રથાના સમયમાં છ ગોળ ગામમાં ઝવેરભાઈની હાંક વાગતી. કરમસદ, નડીયાદ, સોજીત્રા, ધર્મજ, ભાદરણ તથા વસો આ છ ગામ છ ગોળ ગામ કહેવાતા. ૧૮૫૦માં ઝવેરભાઈને ત્રણ માળનું બે વિધામાં મકાન હતું. ભોયતળીયે રવેશમાં હીંચકા હતા અને એમાં સૌ ભાઈઓ અને ગામના પટેલો બેસતાં અને પટલાઈ કરતાં. બધાને સુવા બેસવાના અલગ ઓરડા, રસોડું, રેણધર, કોઠાર નીણધર એવી વ્યવસ્થા હતી. મકાનની દિવાલ ઉપર મહાભારત અને અંગ્રેજો સામે લડતા હિન્દી પ્રજાના ચિત્રો દોરેલ હતા.

વાયકા એવી છે કે ૧૮૫૭માં ઝવેરભાઈ ઘર છોડીને ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈના લશ્કરમાં અંગ્રેજો વિરુદ્ધ લડવા માટે જોડાયેલ. ગુલામીને નોતરું આપનાર અભિમાની રાજાઓ તથા અંગ્રેજોની વાતો તથા પોતે કરેલા સાહસની વાતો ઝવેરભાઈએ બાળક વલ્લભભાઈને (જન્મ ૩૧ ઓક્ટોબર ૧૮૭૫ મોસાળ નડિઆદ - દેહાવસાન ૧૫ ડિસેમ્બર ૧૯૫૦ મુંબઈ) ખેતરમાં ખેડ કરતાંકરતાં સંભળાવીને વીરતા અને શોર્યના સંસ્કાર સિંચેલ. ઝવેરભાઈ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સેવક હતા. એમ કહેવાય છે કે શાસ્ત્રીજી મહારાજને ઠાકોરજીની સેવા બાબતે મૂળ મંદિર સાથે મતભેદ થતાં તેઓ વડતાલ છોડીને ઠાકોરજીને સૌ પ્રથમ ઝવેરભાઈને ઘેર પધરાવે છે. કહી શકાય કે આજના BAPS સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની પવિત્ર શરૂઆત ઝવેરભાઈને ઘેર થયેલ અને ઠાકોરજી ત્યાં બિરાજેલ. પિતા ઝવેરભાઈ જીવનના અંત સુધી નિજમંદિર અને સંતોની સેવામાં જ રહેલા. પોતાનાં બાળકોને રાષ્ટ્રપ્રેમ શિખડાવનાર ઝવેરભાઈએ આ દેશને સરદાર જેવાં મહાન સપૂત આપ્યાં એ વાતના સ્મરણ સાથે આ સાચા ખેડુતને વંદના..

(૨) માતા લાડબા

આપણે સરદાર વિશે જાણીએ છીએ પણ એમના પરિવાર કે માતાપિતા વિશે બહુ ઓછું જાણીએ છીએ. આજે મારે આપને માતા લાડબાની વાત કરવી.છે ! આપણને ગૌરવ થાય કે લાડબા ૭૪ વર્ષની વયે ખાદી કાંતતા શીખ્યા અને હાથે કાંતેલી ખાદીના વસ્ત્રો પહેરતાં થયાં. આ લાડબાએ પાછલી વયે પોતાના દીકરાંઓ માટે ખાદી જ કાંતેલી. આ એવી મા હતી કે જેના પાંચમાંથી ચાર દીકરા નાની વયે જ વિધૂર થયેલાં. એમાંથી કોઈએ પણ બીજું લગ્ન કરેલ નહી. સોમાભાઈ, નરસીભાઈ, વિઠ્ઠલભાઈ, વલ્લભભાઈ અને કાશીભાઈ આ પાંચ ભાઈઓ તથા દહીબા નામે એક દીકરી પણ હતી. જેમાં નરસીભાઈ સિવાયના ચારેય ભાઈઓની પત્નીઓ ૧૯૨૦થી ૧૯૩૦ના દસકામાં ગૂજરી જતાં બધાં વિધૂર દીકરાંઓની ઉપાધિ અને એમનાં બાળકોનો ભાર અને ઘરનો કારભાર લાડબાને માથે આવ્યો. લાડબા ઝવેરભાઈ કરતાં વયમાં પણ ખૂબ નાનાં હતા. ઝવેરભાઈ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ચુસ્ત સેવક અને મોટે ભાગે મંદિર અને સંતોની સેવામાં જ રહેતા. નાની ઉંમરમાં ખેતીવાડી અને

ઘરની જવાબદારી તથા મોટી ઉંમરમાં પાંચમાંથી ચાર દીકરાના વિધૂર જીવનથી લાડબા દુઃખના ડુંગર ચડ્યા હતા. પરિશ્રમ અને પરસેવાથી ખેડ કરી ખેતરનાં જુવાર, બાજરો ખાનારાં પટલાણી લાડબાએ આ પાંચ દીકરાને પરણાવી ઠરીઠામ થયા અને અંતના જીવનમાં આ માતાએ દીકરાંઓનું દુઃખ પણ જોયું. આ કપરા કાળમાં પણ હિંમત ન હારનાર લાડબા ૭૫ વર્ષની વયે ખાદી કાંતે અને અંગ્રેજ સલ્તનના પાયા ઉખેડી દેશની આઝાદી માટે આગળ આવે એ આપણા માટે ગૌરવની વાત છે. આ વાત એટલે મહત્વની લાગે છે આ માતાએ પોતાના બે દીકરા (૧) વીર વિઠલભાઈ (૨) સરદાર વલ્લભભાઈ આ દેશને સમર્પણ કરી પાકતી ઉંમરે રેંટીયાની ત્રાક હાથમાં લઈને ભારતની આઝાદીનાં પાયામાં પોતાનું બલિદાન આપી પરસેવો રેડયો! આપણી આજની આ આઝાદીમાં આવા વીર સપૂતની અનેક વીરાંગના માતાઓના પણ બલિદાન છે એ વાતના સ્મરણ સાથે પૂ.લાડબાને શતશત વંદન.

(૩) અમાસનો ઝાંખો તારો : ઝવેરબા

આઝાદીની ત્રિપુટીમાં સરદાર, ગાંધી અને જવાહરલાલ, આ ત્રણેય મહારથીઓના ધર્મ પત્ની તરીકે ગાંધી-કસ્તુરબા, એ રીતે જવાહરલાલ- કમલા વિશે અઢળક ચરિત્ર લેખન મળે છે. પણ ઝવેરબા (જન્મ આશરે ૧૮૮૩ મૃત્યુ ૧૯૦૮) વિશે ક્યાય પાંચ લીટી પણ ન તો સરદાર દ્વારા, ન તો મણિબહેન કે ડાહ્યાભાઈ દ્વારા બા ઝવેરબા વિશે કશું લખાયું હોય તેવું મળતું નથી.

બારતેર વર્ષની ઉંમરે લગ્ન અને ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરે ૧૯૦૮માં બે સંતાનોને જન્મ આપી આ જગતમાંથી વિદાય લેનારી ગણા ગામની દીકરી ઝવેરબા એટલે સરદારના ધર્મપત્ની. જેમ સરકારે સરદાર વિશે મૌન રાખ્યું છે એમ ઝવેરબા વિશે સરદારે પણ મૌન રાખ્યું છે. ઝવેરબા વિશે સરદાર વિશેના અન્ય ગ્રંથોમાં પણ ઉલ્લેખ નથી મળતો એટલે કહી શકાય કે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જેમ ઊર્મિલા કે યશોધરાના પાત્રો છે એવું જ ખૂણામાં ધકેલાયેલું પાત્ર છે. મણિબહેન પાસેથી પણ પોતાની મા વિશે કોઈ વાત મળતી નથી. મણિબહેનને કોઈકે ઝવેરબા વિશે પૂછતાં જવાબ હતો કે બા ગોરા કે કાળા, ઊંચા કે દેખાવડાં હતાં એ હું કશું જાણતી નથી. પિતા કે મોટા કાકાઓ, દાદી લાડબા પાસેથી પણ મેં કશું બા વિશે સાંભળ્યું નથી. સ્વાભાવિક છે કે ઝવેરબાના સ્વર્ગવાસ વખતે મણિબહેન પાંચ વર્ષનાં હતાં અને મોટાં થયાં પછી સરદારે બન્ને બાળકોને મુંબઈની ગ્રાન્ટ મેરી રોડ પરની સેન્ટ મેરી સ્કૂલના કુ. વિલ્સન પાસે કાયમી ભણવા મૂક્યાં. આથી પરિવારથી બાળપણથી જ મણિબહેન તથા ડાહ્યાભાઈ છૂટાં પડેલાં. ઝવેરબા એવું પાત્ર છે કે સરદારના અન્ય ભાઈઓ તથા એમની પત્નીઓ વિશે કશેક વિગતો મળે છે પણ ઝવેરબા વિશે કોઈ વિગતો મળતી નથી. એનું કારણ કદાચ છ ગામ ગોળ પ્રથા હતી. આ ગોળ પ્રથામાં ગરીબી અને સમૃદ્ધિ વચ્ચેનો, શાહુકારી તથા તેના અભાવ, પ્રભાવ વિશેનો ભેદ રહ્યો છે.

પિતા ઝવેરભાઈએ સરદારને છ ગામ, ગોળથી અલગ ગામગોળમાં ગણા ગામે પરણાવેલા. પિતા ઝવેરભાઈ તથા સરદારને આ ગોળ પ્રથામાં મળતી પહેરામણી કે ભેટ સોગાદ સામે સખત વાંધો હતો. આથી આ પ્રથાને દૂર કરવા સરદારે ગોળ પ્રથાની બહાર જઈ મોટી પહેરામણી જતી કરીને ગણા ગામે ઝવેરબા સાથે લગ્ન કર્યું. મળતી, પણ જે કારણ હોય તે, આજની તારીખે ઝવેરબા વિશે કરમસદ કરતાં ગણા ગામ વધુ જાણે છે.

દેસાઈભાઈ પૂંજભાઈ પટેલની ગણા ગામનાં દીકરી એટલે ઝવેરબા. ઝવેરબા શાંત તથા મૌન હતા. સરદારનું દામ્પત્ય ખૂબ ટૂંકું રહેલું. નડીયાદ, પેટલાદ, કરમસદ અને ગોધરાની દોડાદોડીમાં સરદાર ઝવેરબા સાથે ઓછું રહી શક્યાં છે. લગ્ન પછી ઝવેરબા પિયરમાં રહ્યાં અને ઉંમરલાયક થતા સાસરે કરમસદ આવ્યાં અને તેઓ સરદાર સાથે થોડો રજળપાટ કરીને બાળકોના ઉછેર તથા સરદારનો પ્રેમ પામ્યાં હશે. થોડાં ઊંચા અને વાને ગોરા ઝવેરબા હશે એમ ડાહ્યાભાઈને આધારે કહી શકાય પણ જે હોય તે, ઝવેરબા અમાસનો તારો છે જે અંધારી રાતે આકાશમાં ટમટમી રહ્યા છે.

રહસ્ય એ માનવજીવનનો ગુણ રહ્યો છે, આવું રહસ્યભર્યું જીવન જીવનાર ઝવેરબા મુંબઈમાં છેલ્લા શ્વાસ લેતા હોય છે ત્યારે પતિ સરદાર ગોધરાની કોર્ટમાં નિર્દોષ માણસને બચાવવામાં લાગ્યા હોય છે.

પત્નીના મૃત્યુના સમાચાર ચાલુ કોર્ટમાં સરદારને મળતા ચહેરાની લકીર સ્થિર રાખી, ઊંડો શ્વાસ લઈને ફરીથી દલીલોમાં ખૂંપી જનાર સરદાર પટેલ પત્ની ઝવેરબાને ખૂબ માન સન્માન તથા પ્રેમ આપતા હતા. ચરોતર પટેલ બોલીમાં આકરા કે તોછડાં હોય, પણ સરદારે મૃદુભાષામાં જ ઝવેરબા સાથે વાત કરી છે એ સરદારના જીવનમાંથી શીખવા જેવું છે .

(૪) સરદારનું ઘડતર તથા દેશનું વળતર

સરદાર બાળપણથી રમૂજવૃત્તિ ધરાવતા હતા. રમૂજવૃત્તિ જેને આપણે સેન્સ ઓફ હ્યુમર કહીએ છીએ તે સદ્ભાવનાત્મક ગુણને કારણે જ ભવિષ્યની અનેક ઘટનાઓને તેઓ પી ગયા હશે. ઈતિહાસ કહે છે કે મહામાનવોની એક ભૂલ ભવિષ્યને બદલી નાખે છે. આવી ભૂલો ઈતિહાસે સરદાર સાથે કરેલી છે તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ . હવે આ ભૂલોને અન્યાય ગણીએ કે જે તે સમયેના રાજકીય નિર્ણયો ગણીએ પણ એ ઘટનાઓથી પણ સરદાર સ્વસ્થ રહ્યા હોય તેની પાછળનું તેનું કારણ તેનો ત્યાગ છે. જે વાતનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે કે ભરત માટે ગાદી છોડીને વનમાં જનાર રાજારામનું છે. ઈતિહાસમાં અનેક ઉદાહરણ એવા મળે છે કે જેમાં સત્તા માટે ભાઈભાઈવચ્ચે કે પિતાપુત્ર વચ્ચે યુદ્ધો થયા હોય, પણ સરદાર જેને આપણે અખંડ ભારતના શિલ્પી કે આધુનિક ચાણક્ય કે ભારતના ઘડવૈયા, રાષ્ટ્રપુરુષ કહીએ છીએ તે સરદારે જીવનમાં ત્યાગને પરાકાષ્ઠાએ ભોગવેલ હતો. બાળપણમાં ભારે ટીખળી હતા. જે ટીખળી સ્વભાવથી જ ગાંધી કહેતા કે વલ્લભભાઈ ન હોત તો હું ક્યારનો આ દુનિયા છોડી ચૂક્યો હોત. સરદારની રમૂજના ઉદાહરણ જોઈએ. પેટલાદ તથા નડિયાદની હાઈસ્કૂલમાં સરદાર તોફાની બહારવટિયા તરીકે ખ્યાત હતા. અગરવાલ નામના શિક્ષક વર્ગમાં મોડા આવતા સરદાર એમના ગીતો ગાતા અને ખુરશી ઉપર બેસી શિક્ષક બની જતા . બીજા શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને નોટબુક તથા પેન્સિલ મોંઘાભાવે વેચતા તેનો પણ બહિષ્કાર સરદારે કર્યો તો છોટાલાલ માસ્તરે અંક ગણિતના પાડા લખી લાવવાનું કહ્યું તો સરદાર ભેંસના નર પાડાની વાત ગણી વાત નકારી અને ટીખળ કરી. દાખલા ગણવામાં શિક્ષકની ભૂલ કાઢનાર સરદાર પોતે પાટિયામાં સાચા દાખલા ગણી બતાવતા . ગામડાની કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગોથી સૌને હસાવનાર સરદાર બાળવયે અંગ્રેજીમાં ભાષણ પણ કરતા. પચીસ વર્ષની વયે માધા રાત પાસે ધગધગતા સળિયાથી પોતાના હાથે શરીરનું ગૂમડું ફોડનાર સરદાર જીવને જીવ પગનું ઓપરેશન પણ કરાવવામાં પાછા પડેલ નહીં. આ સરદાર દસ વર્ષની વયે શાળાએ જતાં ત્યારે રસ્તામાં ખૂંપેલ પથ્થરને એકલે હાથે ખેંચી કાઢવામાં પણ પરસેવે રેબઝેબ હતા. સરદાર પેટલાદ હાઈસ્કૂલમાં ભણતા સાતઆઠ મિત્રો સંયુક્ત ખર્ચથી રસોડું ચલાવતા ત્યાં તેમના ભવિષ્યની કરકસર અને સાદગીના દર્શન મળે છે. સરદારે ભાડાની ઓરડીમાં લખ્યું હતું : એકતા મોટું બળ છે. આ વિધાનથી જ સરદાર સાડાપાંચસો રજવાડાને એક કરી અખંડ ભારતનું નિર્માણ કરી શક્યા હતા. ગોધરાની વકીલાત દરમિયાનના કિરસા પણ નોંધવા જેવા છે. સરદાર બાળક ડાહ્યાભાઈને બાબાગાડીમાં અદાલતે લઈ આવતા અને વિઠ્ઠલભાઈને પરદેશ નાણા પણ મોકલતા. જેમ ગાંધી સરદારને નાનોભાઈ ગણતા એમ જવાહર સરદારને મોટોભાઈ ગણતા. સત્તા અને સત્તાનશીન થવું એ પણ જૂદી વાત છે અને અંગત રીતે લાગણીથી જોડાવું એ પણ જૂદી વાત છે. સરદાર આ વાત સમજતા હતા એથી જ ગાંધીની એક ચબરખી વાંચીને સરદારે આંખ બંધ કરી જવાહરને અનેક વખત જગા કરી આપી હતી. આમ છતાં કોંગ્રેસ સરકાર સરદારને ભૂલી અને છેક ૧૯૮૧માં સરદાર યાદ આવ્યા અને પરચીસમો મરણોત્તર ભારતરત્ન અપાયેલ તે ભારતરત્ન પણ અગાઉની સન્માનિત પ્રતિભાઓથી છેલ્લે લાઈનમાં ઊભા રહીને સરદારના આત્માએ સ્વીકાર્યો હશે. તે વખતે સરદારના શબ્દો કદાચ આ હશે! તારા દુઃખને ખંખેરી નાખ... તારા દુઃખને વિખેરી નાખ...

સંદર્ભગ્રંથ :

ડૉ. ભીમજી ખાયરિયા 'આઝાદીના ચોદ્દવા : સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ', ડિવાઈન પબ્લીકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૨૫, પ્રથમ આવૃત્તિ

‘ભારતની આઝાદીમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ’

(ખેડા તથા બારડોલી સત્યાગ્રહમાં ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ સાથેની ભૂમિકા તથા મહાત્મા ગાંધી અને અન્ય રાષ્ટ્રીય નેતાઓ સાથે આઝાદીની લડતના સંબંધો)

ભીમજી ખાયરિયા

જેતપુર

ચાવીરૂપ શબ્દો :

- (૧) સત્યાગ્રહ : નાગરિક તથા સત્તા પ્રતિકારનું અહિંસક સ્વરૂપ
- (૨) મહેસૂલ : અંગ્રેજ સરકાર દ્વારા ખેડૂતો પાસેથી લેવાતી રકમ
- (૩) ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ : ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનો રાજકીય પક્ષ
- (૪) મહાત્મા ગાંધી : ભારતની આઝાદીની લડતના સર્વમાન્ય નેતા

ભારત રાષ્ટ્રની આઝાદીની ચળવળ અંગે વાત કરીએ ત્યારે સૌ પ્રથમ ૧૮૫૭ના વિપ્લવને યાદ કરવો જરૂરી છે. ભલે ભારતીય રાજાઓ તથા સૈનિકોથી થયેલો આ વિપ્લવ અંગ્રેજ સત્તાની સામે નિષ્ફળ ગયો પણ એક વાતની શાખ પૂરતો ગયો કે ભારતીય પ્રજા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ગુલામીમાંથી મુક્ત અને સ્વતંત્ર જીવન ઝંખે છે. આ વિચાર ધીરધીરે ભારતના યુવાનોમાં મૂર્તિમંત થતાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સામે પોતાની વાત મૂકવા ૨૮ મી ડિસેમ્બર ૧૮૮૫ના મુંબઈમાં ગોકુલદાસ તેજપાલ સંસ્કૃત પાઠશાળાના મેદાનમાં બૌતેર જેટલા યુવાનોથી નેશનલ કોંગ્રેસ નામની સંસ્થાની સ્થાપના અંગ્રેજ સનદી અધિકારી એલન ઓકટોવિઅન દ્વારા થઈ. જેનો હેતુ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી ભારતને મુક્ત કરાવી લોકશાહી ઢબે લોકોની સરકાર સ્થાપવાનો હતો. દ્યુમ ઈચ્છતા હતા કે ભારતનાં લોકો આઝાદીની લડત વિવેકથી લડતા શીખે અને ભવિષ્યમાં સફળ થાય. આ સંસ્થામાં પ્રારંભે દાદાભાઈ નવરોજી, વ્યોમેશચંદ્ર બેનરજી, ફિરોજશા મહેતા, બદરુદ્દીન તૈયબજી, સુરેદ્રનાથ બેનરજી, એસ રામાસ્વામી મુદલિયાર તથા આર. સી. દત્ત નામના રાષ્ટ્રપ્રેમી ભારતીયો હતા. સમય જતાં આ સંસ્થાનું નેતૃત્વ ૧૯૦૦ની આસપાસ લોકમાન્ય ટિળક, ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે, મોતીલાલ નહેરુ, દેશબંધુ ચિતરંજન દાસ, તેજબહાદુર સપ્ત, લાલા લજપતરાય, પંડિત મદનમોહન માલવિયા તથા વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ પાસે રહ્યું અને તેઓ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સામે ધારાતંત્રની લડતથી સ્વતંત્રતા માટે મથતા રહ્યા.

આ દરમિયાન ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સામે એશિઅન પ્રજાને ન્યાય માટે લડત આદરી અને સત્યાગ્રહ કર્યો. એકવીસ વર્ષ સુધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને હચમચાવનાર અન એ શિઅન પ્રજાને ગોરા કાળાના ભેદમાંથી મુક્તિ અપાવનાર ગાંધીજીએ ૧૯૧૫થી ભારતની આઝાદીની લડત માટે કોંગ્રેસ તથા ભારતીય પ્રજાની આગેવાની લેતા કહ્યું : ‘ એ ઈતિહાસના સ્મરણો ઉપરથી હું જોઉં છું કે આપણી આજની સ્થિતિમાં એક પણ વસ્તુ એવી નથી કે જેનો અનુભવ મને નાના પાયા ઉપર દક્ષિણ આફ્રિકામાં ન થયો હોય. પ્રારંભનો એ જ ઉત્સાહ એ જ સંપ, એ જ આગ્રહ, મધ્યમાં એ જ નિરાશા, એ જ અણગમો આસપાસના ઝઘડા અને દ્વેષાદિ; તેમ છતાં હું મુઠ્ઠીભર લોકોમાં અચલ શ્રદ્ધા, દ્રઢતા, ત્યાગ,

સહિષ્ણુતા તેમજ અનેક પ્રકારની ધારેલી અણધારેલી મુસીબતો, હિંદની લડતનો અંતિમ કાળ બાકી છે, આ અંતિમ કાળની હું તો જે સ્થિતિ દક્ષિણ આફ્રિકામાં અનુભવી ચૂક્યો છું તેની જ આશા અહીં પણ રાખું છું. કેમકે તપશ્ચર્યા પર, સત્ય પર, અહિંસા પર, મારી અડગ શ્રદ્ધા છે. હું અક્ષરસઃ માનનારો છું કે સત્યનું સેવન કરનારની આગળ આખા જગતને સમૃદ્ધિ ખડી થાય છે ને તે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરે છે ’ (૧)

આવું કહેનાર ગાંધીજી ૧૭ એપ્રિલ ૧૯૧૭થી ૦૪ માર્ચ ૧૯૧૮સુધી બિહારના મોતીહારી જિલ્લાના ચંપારણ ગામના ગરીબ ખેડૂતો ઉપર નાખેલ ‘ત્રીન કઠિયા ’ પ્રથા એટલે અંગ્રેજ સરકારની ઈચ્છા મુજબ ગળીની ખેતી અને ઈચ્છા મુજબના ભાવથી થતાં શોષણ સામે ભારતને ચંપારણ સત્યાગ્રહ દ્વારા અહિંસક શસ્ત્રનો પરિચય કરાવે છે. આ સત્યાગ્રહના શસ્ત્રને ભારતની મૂક્તિ માટે ગાંધીજીના અનેક શિષ્યોએ સ્વીકાર કર્યો, જેમાંના એક એટલે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ.

ભારતની આઝાદીની આ લડતમાં અમદાવાદની ‘ ગુજરાત સભા ’ નામની એક રાજકીય સંસ્થાની પણ વાત કરીએ કે જે સંસ્થા દ્વારા ગુજરાતના અનેક નેતાઓ ઘડાયા અને એ નેતાઓ દ્વારા આઝાદીનો માર્ગ મોકળો થયો. ઈ.૧૮૮૪માં અમદાવાદ તથા સમગ્ર ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકો, સમાજસુધારકો, વકીલો, સાહિત્યકારો, ઉદ્યોગપતિઓ તથા કેળવણીકારોએ ગુજરાતના સર્વાંગી પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે અંગ્રેજ શાસનને વખતોવખત રજૂઆત કરવા અમદાવાદમાં આ ગુજરાત સભાની સ્થાપના કરેલ. જેમાં વખત જતા ગાંધીજી, મહમ્મદઅલી ઝીણા, પી. જી. માવળંકર, અબ્બાસ તૈયબજી, ઠક્કરબાપા, કનૈયાલાલ મુનશી, નાનાભાઈ ભટ્ટ, ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક, ભૂલાભાઈ દેસાઈ, મોહનલાલ પંડ્યા, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, તથા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ (હવે પછી માનાર્થે સરદાર)નું સત્યાગ્રહી વ્યક્તિત્વ ઘડાયું.

આ સંસ્થાને એટલે યાદ કરીએ છીએ કે ૧૯૧૭માં ખેડા જિલ્લામાં થયેલ અતિવૃષ્ટિને કારણે અંગ્રેજ શાસને ખેડૂતો ઉપર મહેસૂલમાફીને બદલે મહેસૂલવધારો કરેલ. જે માટેની લડત અને કરવિરોધનો પાયો જે સંસ્થાથી નખાયો તે સંસ્થા એટલે ગુજરાત સભા અને જે લડતની આગેવાની સરદારે લીધી તે લડત એટલે ‘ ખેડા સત્યાગ્રહ ’.

વાત એમ હતી કે ૧૯૧૭ના ચોમાસામાં ખેડા જિલ્લામાં તથા આજુબાજુના વિસ્તારમાં ૭૦ ઈંચ વરસાદ થવાથી અને દિવાળી પછીના દિવસોમાં પણ વરસાદ પડવાથી લોકોના વાવેતર ધોવાઈ ગયા અને શિયાળુ પાક નિષ્ફળ ગયો. પશુ માટેનો ઘાસસારો બગડ્યો અને ખેતરોમાં જંગલી ઉંદરનો ઉપદ્રવ વધ્યો. પરિણામે બચેલો પાક પણ ઉંદરો ખાઈ ગયા. આમ માનવજાત અને પશુજાત માટે ૧૯૧૭નું વર્ષ લીલા દુકાળનું થયું. એ સમયે ભારતના ઉત્તરવિભાગનો મહેસૂલી કાયદો એ હતો કે દર વર્ષે પાકની આનાવારી કાઢવી અને છ આનીથી પાક ઓછો થયો હોય તો અડધું મહેસૂલ લેવાનું પણ ચાર આનીથી પાક ઓછો હોય તો મહેસૂલ મુલતવી રાખવું અને તે પછીનું વર્ષ ખરાબ નિવડે તો આગલા વર્ષનું મહેસૂલ માફ કરવું. આમ ૧૯૧૭માં વર્ષમાં લીલા દુકાળ થવાથી દક્ષિણ ગુજરાતના ખેડૂતો મહેસૂલ ભરી શકે એમ નહોતા. જે હુકમનો વિરોધ અને મહેસૂલ માફ કરવા ગુજરાત સભા, હોમરૂલ લીગ અને પછીથી કોંગ્રેસ દ્વારા જે લડત થઈ તે લડતનું નામ ખેડા સત્યાગ્રહ.

મૂળ જોઈએ તો ગામ કઠલાલના ગુજરાત સભાના કાર્યકર મોહનલાલ પંડ્યાએ ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૯૧૭ના રોજ એ સમયે કામ કરતી હોમરૂલ લીગની ગુજરાત શાખા દ્વારા નડિઆદ તથા ખેડાના બાવીસહજાર ખેડૂતોની મહેસૂલ માફીની અરજી જિલ્લાના કલેક્ટર, મુંબઈ સરકાર, રેવન્યુ મેમ્બર, ગાંધીજી તથા ગુજરાત સભાના સર્વ સભાસદોને મોકલવામાં આવી. જે કામની

રજૂઆત કરવા નડિઆદમાં ૨૫ મી નવેમ્બર ૧૯૧૭ના રોજ દેસાઈ ગોપાળદાસ વિહારીદાસે અધ્યક્ષીય ઠરાવમાં કહ્યું કે ગુજરાત ધારાસભામાં ચૂંટાયેલ ગોકળદાસ પારેખ તથા વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ આ કામ સંભાળશે. જે સબબ ૧૫ મી ડિસેમ્બર ૧૯૧૭ના ખેડા-નડિયાદ ક્લેક્ટરે ત્રેવીસ લાખની મહેસૂલ સામે માત્ર પોણા બે લાખ માફ કરી બાકી રકમ વસુલવા હુકમો કર્યાં. એ વખતે દૈયપ ગામના એક મુસલમાન ખેડૂને કહ્યું ‘ ગામમાં તો કાળો કેર વર્તી રહ્યો છે બે દિવસથી લોકોને ત્યાં રાંધ્યા ધાન સડી રહ્યાં છે, તલાટી માબહેન સિવાય વાત કરતો નથી. બૈરાંઓની હાજરીમાં ગાળોનો વરસાદ વરસાવે છે. ઘર વેચો, ઘરેણાં વેચો, જમીન વેચો, છેવટે બૈરાંછોકરાં વેચો પણ સરકારના પૈસા ભરો એમ કહીને ધમકાવે છે’ (૨)

એક બાજુ મહેસૂલનો માર અને બીજી બાજુ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય દ્વારા પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ માટે સૈનિકોના કલ્યાણ માટે અવર ડે ફંડ (અંગ્રેજ સૈનિકોના ગુજરાત અર્થેનો ફાળો) અને યુદ્ધના હથિયારો માટે વોર લોન (પ્રાંત સરકાર દ્વારા બ્રિટિશ શાસનને ઈંગ્લાંડ મોકલવામાં આવતી રકમ) યોજના દ્વારા ગામડાનાં ગરીબ ખેડૂતો પાસેથી પૈસા ઊઘરાવતા હતા.

અંગ્રેજ સરકારે એ વખતે ૧ જાન્યુઆરી ૧૯૧૮ના જાહેર કર્યું કે ખેડા-નડિયાદ ક્લેક્ટર એન્ડરસન દ્વારા મહેસૂલ વસૂલનો હુકમ જે નક્કી થયો છે, તેમાં કોઈ ફેરફાર થશે નહીં. ખેડાના મહેસૂલ ભરતાં લોકોને અન્ય શહેરના લોકો જે ચડાવી મારે છે તથા ખોટી રીતે ઉશ્કેરે છે તેઓને પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે અને તેઓ વિરુદ્ધ પણ સખત કાર્યવાહી કરવામાં આવશે. જો સંબંધિત ખેડૂતો આ મહેસૂલ નહીં ભરે તો તેમની ખેતીની જમીન, ઘરખોરડાં, પશુ, બળદગાડાં, ઘરની જાણસી, દાગીનાઓ, તથા જંગી મિલકત જપ્ત કરી સરકાર ઈચ્છે તેને રોકડેથી વેચાણ કરી મહેસૂલ વસુલવામાં આવશે. આવી નોટીસ પણ ક્લેક્ટર દ્વારા જાહેર થઈ.

આ ઘટના સુધી ગાંધીજી તથા સરદાર આ કામમાં સક્રિય રીતે જોડાયેલા ન હતા. હવે અંગ્રેજ સરકારના અમાનુષી ત્રાસ સામે આ બાબતે લડવા અમદાવાદમાં સરદારના નિવાસસ્થાને ગુજરાત સભાના આગેવાનોની અગત્યની મીટીંગ થઈ અને લડતના ઠરાવો કરી ગાંધીજી ચંપારણના સત્યાગ્રહ માટે રવાના થયા અને આ બાજુ ખેડા સત્યાગ્રહના મંડાણ થયા. આ મહેસૂલ વિરોધી લડત માટે એ સમયે નડિયાદ તથા ખેડાના અધિક ક્લેક્ટર નામજોશી, અંગ્રેજ ક્લેક્ટર જેમ્સ કેર, મહેસૂલ કમિશનર ફેડરિક ગ્રેવીલ પ્રાટ તથા મુંબઈ વિભાગના ગવર્નર લોર્ડ વિલિંગડન સાથે નામદાર ધારાસભ્યો, ગાંધીજી તથા સરદારે પત્રવ્યવહાર અને મીટીંગો કરી. ગાંધીજી માનતા હતા કે કોઈ પણ ભોગે સમાધાન થાય તો લડત આદરવી નહીં. અંતે તો અન્યાયની સામે લડત એ આપણો ક્ષત્રિય ધર્મ છે એમ ગાણી ખેડાની પ્રજાને અંગ્રેજ સરકારના મહેસૂલ વસુલીના અમાનુષી ત્રાસથી બચાવવા અનેક પ્રયત્નો થયા.

ગાંધીજીએ આ લડતની નેતાગીરી માટે સરદારને ૩૦ માર્ચ, ૧૯૧૭ના સાથે લીધા કે તરત સરદારે કોટ, પાટલુન, ટાઈ, હેટ અને અંગ્રેજીયત રૂઆબ છોડીને ખાદીની ધોતી, ઝભ્ભો પહેરી દેશને શરણે થયા. આ પાંચેક મહિનાની લડતમાં ગાંધીજી ઈચ્છતા હતા કે સરદારનું આત્મપરિવર્તન થાય. અમદાવાદના રાજનીતિજ્ઞ સરદાર તથા બેરિસ્ટર સરદાર જુદા હતા, જે ગાંધીજીને જોઈતા ન હતા. ગાંધીજીને તો જોઈતા હતા સંપૂર્ણ શુદ્ધ અને સત્યના પક્ષના સત્યાગ્રહી, જે એમનો પડ્યો બોલ ઝીલે. એકવીસ વર્ષની દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતથી ગાંધીજી શીખ્યા હતા કે ભારતની આઝાદી માટે સાચા સાથીદારોની પસંદગી કેમ કરવી. જેમાં સરદાર ગાંધીજીના જ્ઞાનસ્થ થયા અને સરદારે ગાંધીજીનું શરણ સ્વીકાર્યું તે છેલ્લા શ્વાસ સુધી રહ્યું. ખેડા

સત્યાગ્રહના કાર્યકરોને ગાંધીજીએ કહ્યું : ‘ આ લડતના તણખાથી આખા દેશમાં આગ લાગવાની છે. મુશ્કેલીઓ અને ત્રાસ વેઠ્યાં વગર સુખ મળતું નથી અને નસીબજોગે સહેલાઈથી સુખ મળી જાય તો તે લાંબો વખત ટકતું નથી.’ (૩)

ખેડા સત્યાગ્રહ સરદાર માટે ગાંધીજીનું શિષ્યત્વ સ્વીકારવાની અને જાહેરજીવનના પાઠ શીખવાની પાઠશાળા બન્યો. આ સમયમાં સરદાર ગાંધીજીનું કામ બારીકાઈથી જોતા રહ્યા. લોકોનું ખમીર ટકાવી રાખવાની અને તાકાત પારખવાની ગાંધીજીની પદ્ધતિને સરદાર અનુસરીને તેમની પાછળપાછળ ચાલતા. એમ કહીએ કે ખેડા સત્યાગ્રહથી સરદારના જીવનઘડતરની પ્રક્રિયાનો પાયો નંખાયો હતો. ખેડૂતોને ડરાવી મૂકે એવી ભાષા, અંગ્રેજ અમલદારોના ઘોડાઓની ફોજ, ઊભા પાકને નુકસાન થાય એવું વર્તન કરનાર અંગ્રેજ શાસનની સામે સરદારે ખેડા તથા નડિયાદના બસોએક ગામડાનાં પ્રવાસમાં બળદગાડામાં, પગપાળા તથા સીમશેઢામાં રખડીભટકીને લોકોને મહેસૂલ ન ભરવા માટેની અપીલ કરી. મગફળી, શેકેલ ચણા અને અડધું ફાડું લીંબુ નીચોવી એક કળશ પાણીથી પેટની આગ ઠારનાર સરદારના આત્માની આગ જવાળા બની ચૂકી હતી. રેલ્વેસ્ટેશને એક હાથનું ઓશીકું કરીને રાત્રિઓ પસાર કરનાર સરદારે પરિવારની ચિંતા ભારતમાતાને સોંપી ફના થવા આગળ વધતા હતા. ગરીબ ખેડૂતોનું મહેસૂલ સંપૂર્ણ માફ થાય એ એક જ ઘખનામાં સરદારને લગભગ ખેડૂતોએ મહેસૂલ ન ભરવાના પ્રતિજ્ઞાપત્રમાં સહીઓ કરી આપી અને પડ્યો બોલ ઝીલવાની ખાત્રી આપી.

ગૌરવની વાત એ કે ગુજરાતની આ પ્રથમ લડતમાં બહેનો પણ સરદારની સાથે જોડાઈને ગામડેગામડે ફરતી થઈ. ખેડા સત્યાગ્રહનું નેતૃત્વ લઈને સરદારે સીમાચિહ્ન કામ કર્યું હતું. આ સત્યાગ્રહમાં અનેક પ્રસંગો એવા બનેલા કે જેનું ગૌરવ આપણને એક ભારતીય તરીકે આજે પણ થાય. આ લડતના મૂળમાં મોહનલાલ પંડ્યા તથા શંકરલાલ પરીખ નામના બે યુવાનો હતા. લડતમાં શંકરલાલની જાણ બહાર એમની જમીનનું મહેસૂલ એમના ખેડૂતને મુખીએ ફોસલાવીને ભરાવી સરકારી દફતરે શંકરલાલના નામે જમા કર્યું. શંકરલાલને આ હકીકતથી ખૂબ દુઃખ થયું અને વાત ગાંધીજી તથા સરદાર પાસે પહોંચી. ગાંધીજીએ કહ્યું કે તમારું મહેસૂલ ગમે તે રીતે ભરાયું હોય પણ તમારી પ્રતિજ્ઞાપત્રમાં સહી છે એટલે દોષ તો છે. હવે તમારે દોષમૂક્ત થવું હોય તો એક જ ઉપાય છે કે તમારે તમારી જમીન ગામને સાર્વજનિક રીતે ધર્માદામાં આપી દેવી. આટલું સાંભળતા શંકરલાલે ક્ષણનો વિલંબ કર્યા વિના પોતાની ખેતીની જમીન ગામને ધર્માદામાં આપી દીધી. કહી શકાય કે એ સમયે આ સંત ગાંધી અને વીર સરદારનો પ્રભાવ ગુજરાતથી આગળ ભારતની ધરતીમાં પ્રસરી રહ્યો હતો.

સરદારના ખેડા સત્યાગ્રહના નેતૃત્વના દર્શનાર્થે રાજેન્દ્રપ્રસાદ, આચાર્ય કૃપલાણી, પી. જી. માવળંકર વગેરે રાષ્ટ્રીય નેતાઓ પણ ખેડા આવેલા. એ વખતના ધારાસભ્યો બળવંતરાય પારેખ, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ તથા મહાદેવભાઈ દેસાઈ, નરહરિ પરીખ વગેરે નેતાઓ પણ સરદારની આ કામગીરીને વંદી રહ્યા હતા. આચાર્ય કૃપલાણીએ લખ્યું છે : ‘ પહેલી વખત સરદારને મળ્યો ત્યારે હજી તેઓ નવાસવા ગાંધીજીના રંગે રંગાયેલા હતા. યુવાન, ફેશનદાર બેરિસ્ટર માટે યોગ્ય ગણાય તેવા માભામાં તેઓ રહેતા હતા. ત્યાર પછી ટૂંક સમયમાં ખેડા લડતમાં ભાગ લેવા માટે સરદારે અમદાવાદ છોડ્યું. હું પણ સરદારની પાછળ ત્યાં ગયો. સરદારની રહેણીકરણી જોઈને મને બહુ નવાઈ લાગી. સરદારે પરદેશી પહેરવેશ તથા એશઆરામી જીવન છોડી દીધું હતું. સરદાર કાર્યકરોની સાથે જ રહેતા. સાદો ખોરાક જમતા, જમીન ઉપર સૂઈ રહેતા અને પોતાનું કામ જાતે જ કરતા. કપડા,

વાસણ અને રસોઈ પણ કરતા. સરદાર ગામડાઓમાં પગપાળા ફરીને બધા સાથે હસતા અને હસાવતા તથા વિનોદથી આ સત્યાગ્રહને દોરી રહ્યા હતા. (૪)

આ સમયના મહેસૂલ કમિશનર ફ્રેડરિક પ્રાટ સાથે સરદારને અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના વહીવટ બાબતે ઘણો સંઘર્ષ થયેલ. આ પ્રાટ પોતાને બહુ હોશિયાર ગણતો.

આ પ્રાટ જેવા અનેક અંગ્રેજ અમલદારો ભારતને પોતાની માલિકીનો દેશ સમજતા હતા. અંગ્રેજ શાપકો પૂર્વગ્રહ રાખીને સરદાર, ગાંધીજી વગેરે લોકનેતાઓને હડધૂત કરતા અને લોકોને સત્યાગ્રહ તોડવા ગાંધીજી તથા સરદાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરતા. તેમ છતાં ગાંધી તથા સરદાર અપમાનજનક વર્તનને ખમી ખાતા. આ લડત દરમિયાન ગાંધીજીને વારંવાર દિલ્હી, મુંબઈ તેમજ ચંપારણ જવાનું થતું. એ સમયે ખેડા સત્યાગ્રહની સંપૂર્ણ જવાબદારી ગાંધીજીના માર્ગદર્શનથી સરદાર ઉપાડતા. સમય આવતા ખેડા સત્યાગ્રહમાં માર્ચ, એપ્રિલ ૧૯૧૭માં ગાંધીજીએ સરદારને જ સ્વતંત્ર રીતે ખેડા સત્યાગ્રહની જવાબદારી સોંપીને પોતાની જાતને છૂટી કરી. હવે જે કંઈ નિર્ણયો લેવાના હતા તે સરદારને લેવાના હતા. જે સત્યાગ્રહ અંતર્ગત ૧ જાન્યુઆરી, ૮ મી, ૧૦ મી જાન્યુઆરીના દિવસોમાં રેવન્યુ મેમ્બર કાર્મ્સફોર્ડને પણ વારંવાર મળવાનું થયું અને એ સંબંધમાં ૧૪ મી જાન્યુઆરી ૨૦૧૮ના ફરી રેવન્યુ મેમ્બર કાર્મ્સફોર્ડે ખેડાના લોકોને ધમકી મારીને કહ્યું : આ સંબંધમાં ખાતેદારોને ચેતવણી આપવામાં આવે છે કે જમીનમહેસૂલ વસૂલ કરવા અથવા મુલતવી રાખવાનો અધિકાર જિલ્લા કલેક્ટર પાસે છે. દરેક ખેડૂતોએ મહેસૂલ ભરી દેવું જોઈએ. છતાં લોકો અન્યની (સરદારની સલાહ) સલાહથી મહેસૂલ ભરવામાં દાંડાઈ કરશે તો તેના ઉપર કાયદેસર સખત પગલાં ભરવાની જરૂર પડશે. પણ અંગ્રેજોની આવી ધમકીની પરવા કર્યા વિના લડત ચાલતી રહી અને સરદાર ગુજરાતના ગામડાઓનો

પગપાળા પ્રવાસ કરી લોકોને સત્યાગ્રહ માટે પ્રેરિત કરી રહ્યા હતા. કોઈક સ્થળે માન તો કોઈક સ્થળે અપમાન વેઠીને પણ લોકોને મહેસૂલ ન ભરવા સમજાવતા સરદાર ધીમેધીમે અંગ્રેજ સરકારમાં દબાણ લાવી રહ્યા હતા. ૪ એપ્રિલ ૧૯૧૮ની કરમસદની સભામાં ગાંધીજીએ કહ્યું : ‘ આ ગામ વલ્લભભાઈનું છે. વલ્લભભાઈ જોકે હજી ભઠ્ઠીમાં છે. એમણે સારી રીતે તપવાનું છે. મને લાગે છે કે એમાંથી આપણે કુંદન કાઢીશું ’. વળતા સરદારે કહ્યું : ‘ ગામની અત્યારની સ્થિતિ જોઈને મારા નાનપણના દિવસો યાદ આવે છે. તે વખતે ઘરડેરાઓનો એટલો મરતબો હતો કે અંગ્રેજ અમલદારો એની પાછળપાછળ ચાલતા. આજે તમારામાં બીક પેસી ગયેલી જોઈને મારું હૃદય કંપે છે. ’ આ સભામાં મોહનલાલ પંડ્યાએ કહ્યું : ‘ જે પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવી છે તે વિચાર કરીને લેવામાં આવી છે. સૂર્ય નારાયણ આમના આમ ઊગે તોપણ તે ફરી શકે નહીં. છતાં સરકાર માબાપ આખી રૈયતને મારી નાખશે તો એ દુઃખ ધીરજથી સહન કરીશું, પણ પૈસા નહીં ભરીએ. ’ આમ સભાઓ ભરાતી ગઈ, ચિખોદરા, ઉતરસંડા વગેરે ગામડાંઓમાં સરદાર ધૂમતા રહ્યાં અને લડત વધારતા રહ્યા. આ તરફ ભારતના મુખ્ય શહેરોમાં ખેડા સત્યાગ્રહ અને સરદારની લડતને ટેકો આપવા ૨૩ એપ્રિલ ૨૦૧૮ના વિઠ્ઠલભાઈના અધ્યક્ષસ્થાને મળેલી સભામાં ગાંધીજીએ કહ્યું : ‘ આ લડતના મૂળમાં બેરિસ્ટરો કે વકીલો નથી પણ હળ ચલાવનારા ખેડૂતો જ છે. પુરુષો સાથે સ્ત્રીઓ પણ છે. બહેનો કહે છે કે સરકાર ભલે અમારી ભેંસો લઈ જાય, દાગીના લઈ જાય, ખેતરો ખાલસા કરે પણ અમારા મરદોએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા અમારે

પાળવી જ જોઈએ.’ આ દરમિયાન ગાંધીજીને બિહાર જવાનું થયું અને ફરી નેતાગીરી સરદાર ઉપર આવી પડી. સરદારે સંદેશો આપ્યો :

‘ પ્રજામત અને આંધળો અમલ એ બેની વચ્ચે દારુણ ધર્મયુદ્ધ ચાલે છે. સરકારે સત્તાના બળથી જમીનમહેસૂલ વસૂલ કરી લેવા નિશ્ચય કર્યો છે. તે માટે ખાસ વધારાના અમલદારો નીમ્યા છે અને કચેરીના કારકુનોને તે કામમાં રોકી લીધા છે. આખા જિલ્લામાં અંગ્રેજ શાસને ખાલસાની નોટિસો કાઢી, ખાલસાના હુકમો કર્યા, મુખ્ય માણસોને ઘેર જાપ્તીઓ કરી, ચોથાઈ દંડ લીધા, ઊભો પાક જાપ્તીમાં લીધો, જેલનો ડર બતાવ્યો, પણ પ્રજા અડગ રહી અને અમલદારો થાક્યા એટલે કમિશનર સાહેબ એમની મદદે આવ્યા. તમામ ખેડૂતોને નડિયાદ મુકામે ભેગા કરી તેમણે ખૂબ ધમકી આપી, પણ સરકારી તિજોરીમાં મહેસૂલનો એક પણ પૈસો આવ્યો નહીં. અંગ્રેજો ખેડૂતોને ભારેમાં ભારે ત્રાસ આપી ડરાવવાના હેતુથી જાપ્તીમાં લઈ શકાય એવી બીજી મિલકત હોવા છતાં સંખ્યાબંધ ભેંસો જાપ્તીમાં લે છે, ખાસ કરીને દૂઝણી ભેંસો લે છે. તેમને તાપમાં બાંધવામાં આવે છે, પાડાપાડીથી વિખૂટી પાડવામાં આવે છે, જાનવરો રાડો પાડે છે, તે જોઈ સ્ત્રીઓ કકળાટ કરે છે અને બાળકો હૃદયભેદક રુદન કરે છે. આમાં ભેંસની કિંમત અડધી થઈ જાય છે. છતાં ધર્મ પાળનાર ખેડૂત ધીરજથી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરે છે અને શાંતિથી દુઃખ સહન કરે છે. ચૂંટી ખાણતાં લોહી નીકળે એવાં સાચવેલાં ઢોર ઉપર ગુજરતો આ ત્રાસ સ્ત્રીઓ જોઈ શકે નહીં, છતાં આવા પ્રસંગોમાં આપણી સ્ત્રીઓ ભારે હિંમત બતાવે છે. લડત લંબાતી જાય છે તેમતેમ પ્રજાની કસોટી થાય છે.

હવે એમનાં હૃદય પીગળ્યા છે. રૈયત સત્ય છે એવી એમના હૃદયમાં ઝાંખી થયેલી માલૂમ પડે છે. પણ હાલની ચાલતી રાજ્યપદ્ધતિમાં તેઓ લાચાર છે. આવા કઠણ સંજોગોમાં તેઓ કોઈ વખત મર્યાદા છોડે, ક્રોધ કરે, ત્રાસ આપે તોપણ આપણે મર્યાદા ન છોડવી, વિનય ન છોડવો અને તેમના ઉપર રોષ ન કરતાં તેમની દયા ખાવી અને શાંતિ રાખવી જરૂરી છે. કઠોરમાં કઠોર હૃદયને પણ પ્રેમથી વશ કરી શકાય છે અને સામાની કઠોરતાના પ્રમાણમાં આપણો પ્રેમ એટલો જ સબળ હોય તો જરૂર આપણે જીતી શકીએ એ સત્યાગ્રહની લડતનું રહસ્ય છે.’ આમ સત્યાગ્રહની લડતમાં એકસરખી જાપ્તીઓ ચાલુ હોવા છતાં લોકો હિંમત રાખી શક્યા અને આનંદથી પોતાનાં ઢોરઢાંખર, ઘરેણાં તથા વાસણ જાપ્ત થવા દીધા. ખેડા સત્યાગ્રહમાં પુરુષોની સાથે સ્ત્રીઓએ જોઈ મંબઈનાં વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓ દંગ થઈ ગયા. ભારતના બીજા પ્રાંતોમાં ખેડા સત્યાગ્રહની સભાઓ થઈ અને અખબારોમાં લેખો થયા અને અંતે સરકાર થાકી. ૩ જૂન ૧૯૧૮ના ગાંધીજી તથા સરદારની સામે સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે ઉતરસંડા ગામના મામલતદારે લેખિતમાં ખાત્રી આપી કે ગરીબ લોકોનું મહેસૂલ મૂલત્વી રાખવામાં આવશે. પણ ગાંધીજી તથા સરદારની જોડીએ સંયુક્ત નિવેદન કર્યું કે સરકાર સમગ્ર જિલ્લામાં જેમનું પણ મહેસૂલ બાકી છે તે મુલત્વી રાખવામાં આવશે અને જાપ્તી, ખાલસા, ઊભા પાક લેવાના હુકમ રદ કરવામાં આવે છે.

૬ જૂન ૧૯૧૮ના ગાંધીજી તથા સરદારની સહી સાથે પત્રિકા બહાર પડી, જેમાં આ બન્ને નેતાઓએ સત્યાગ્રહની જીતની વધાઈ ગુજરાતના તમામ લોકોને આપતા સરદારે કહ્યું : ‘ પોતાની બહાદૂરીથી ખેડાની પ્રજાએ આખા હિંદુસ્તાનનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. સત્ય, નિર્ભયતા, એકસંપ, દૃઢતા અને સ્વાર્થત્યાગનો રસ ખેડાની પ્રજા આજે છ માસથી ચાખતી આવી છે. અમારી ઉમેદ છે કે એ મહાન ગુણોને પ્રજા વધારે ખીલવશે, વધારે આગળ ચઢશે ને માતૃભૂમિનું નામ વિશેષ ઉજવળ કરશે. અમારી દૃઢ માન્યતા છે કે ખેડા જિલ્લાની પ્રજાએ પોતાની, સ્વરાજ્યની અને સામ્રાજ્યની શુદ્ધ સેવા કરી છે ’.

અંતે ‘ડુંગળીચોર’ મોહનલાલ પંડ્યા તથા અન્ય સત્યાગ્રહીઓને જેલમાંથી છોડવામાં આવ્યા તે વખતે ગાંધીજી, સરદાર તથા અન્ય નેતાઓ સાત કિલોમીટર સામા ચાલીને જેલને દરવાજો ગયા અને જેલવાસ વેઠેલા સત્યાગ્રહીઓનું સ્વાગત કર્યું. ૨૮ જૂન નડિયાદમાં વિજયની ખુશીમાં પૂણીહૂતિ ઉત્સવ ઉજવાયો અને ગાંધીજીએ કહ્યું : ‘ સેનાપતિની ચતુરાઈ પોતાનું કારભારીમંડળ પસંદ કરવામાં રહેલી છે. ઘણા માણસો મારી સલાહ માનવાને તૈયાર હતા પણ મને વિચાર થયો કે ઉપસેનાપતિ કોણ થશે? ત્યાં મારી નજર ભાઈ વલ્લભભાઈ પર પડી. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મેં ભાઈ વલ્લભભાઈની પહેલી મુલાકાત લીધી ત્યારે મને એમ થયેલું કે આ અક્કડ પુરુષ તે કોણ હશે? એ શું કામ કરશે ? પણ જેમજેમ એમના પરિચયમાં આવ્યો તેમતેમ મને લાગ્યું કે મારે વલ્લભભાઈ તો જોઈએ જ. વલ્લભભાઈએ પણ માન્યું કે જબરી વકીલાત ચાલે છે, મ્યુનિસિપાલિટીમાં ભારે કામ કરું છું, તેથી પણ ભારે કામ આ છે. ધંધો તો આજ છે ને કાલે ન હોય. પૈસા કાલે ઊડી જાય. વારસો તેને ઉડાવી દે. માટે પૈસા કરતાં ઊંચો વારસો એમને માટે હું મૂકી જઉં. આવા વિચારોથી એમણે ઝંપલાવ્યું. વલ્લભભાઈ મને ન મળ્યા હોત તે જે કામ થયું છે તે ન જ થાત. એટલો બધો શુભ અનુભવ મને એ ભાઈથી થયો છે.’ વળતા જવાબમાં સરદારે કહ્યું :

‘ આપણી ભારતીય પ્રાણલી અનુસાર મહાત્માજીએ પોતાને મળેલું માન મને આપી દીધું છે. સાચું કહીએ તો મેં તો કંઈ કર્યું જ નથી. મારા સાથીદારો વતી મારે કહેવું જોઈએ કે ખેડાના લોકોએ જાતે જ આટલો ત્યાગ અને આટલી સહનશક્તિ બતાવ્યાં ન હોત તો આ લડતમાં આપણે કશું જ મેળવી શક્યા ન હોત’.(૫)

આમ ૧૭ એપ્રિલ ૧૯૧૭થી શરૂ થયેલી આ લડત ૬ જૂન ૧૯૧૮ના રોજ વિજય પામી. ખેડા સત્યાગ્રહની ક્ષણશ્રુતિ એ થઈ કે ગુજરાતમાંથી ભારતને બે સપૂત મળ્યા તે સંત ગાંધીજી અને વીર વલ્લભભાઈ.

ખેડા સત્યાગ્રહની સફળતાએ ગુજરાતે ગાંધીજીને સંત અને વલ્લભભાઈને ગુજરાતના પનોતા વીર પુરુષ તરીકે વધાવ્યા. ગાંધીજીની સત્ય ઉપરની અપાર શ્રદ્ધા અને ઉપસેનાપતિ તરીકે વલ્લભભાઈના નિરાભિમાનીપણાનો ખેડાને પરિચય થયો. આ સંત અને વીરની જોડીથી આઝાદીની લડતના સંચલન થયા. અંતે સરદારે ભાખી લીધું કે હિન્દુસ્તાનની મૂકિત માટે ગાંધીજી શ્રેષ્ઠ આદર્શ છે. ગાંધીને પણ સરદારમાં નાનાભાઈનો ચહેરો દેખાયો. મોટાભાઈ કે આપણે જેને ગુરુ ગણતા હોય તેનો પડ્યો બોલ ઝીલવાની વલ્લભભાઈની ગાંધી પ્રત્યેની નિષ્ઠા હિન્દુપરંપરામાં ગુરુઆજ્ઞા સમાન ગણાતી હોવાથી સરદારે ગાંધીજી જીવ્યા ત્યાં સુધી પડ્યો બોલ ઝીલ્યો. આ ખેડા સત્યાગ્રહે બે રાષ્ટ્રપુરુષો ભારતને આપ્યા, જેમના ત્યાગ અને બલિદાનથી ભારતને આઝાદીની દિશા મળી.

બારડોલી સત્યાગ્રહ :

ઈ.૧૯૦૦માં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ભારતમાં વેપાર અર્થે આવતા કંપનીના સંચાલકોને ખ્યાલ આવ્યો કે ભારત સોનાની ખાણ સરખો ઉપજાઉ પ્રદેશ છે. અહીંના રાજાઓ, જમીનદારો કે ઉમરાવો પોતાની રીતે શાસન વ્યવસ્થા કરે છે. આ શાસન વ્યવસ્થામાં આપણે અંગ્રેજી શાસન વ્યવસ્થાને દાખલ કરીએ તો ઘણી કમાણી થઈ શકે એમ છે. આ વિચાર આવતા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ભારતમાં ઔદ્યોગિક ગૃહ તરીકે સ્થપાઈ અને જેના માઠા પરિણામે ૧૮૫૭નો વિપ્લવ કંપની તથા અંગ્રેજ શાસકો સામે થયો. જે વિપ્લવમાં ભારતીય રાજાઓની હાર થતાં ભારતમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સરકાર સ્થપાઈ અને સમગ્ર ભારત

ઉપખંડ બ્રિટિશ કોલોનિયન સામ્રાજ્યની ક્વીન એલિઝાબેથના તાજ હેઠળ આવતો દેશ જાહેર થયો. આમ અંગ્રેજ અધિકારીઓ, સૈનિકો, દારૂગોળો, તોપ, વહાણો, બંધુકો અને લશ્કરી શસ્ત્રો સાથે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો તખ્તો ઘડાયો અને ભારત પરતંત્ર થયું. આપણે જાણીએ છીએ કે આ શાસન સામે લોકતંત્ર સ્થાપવા ભારતીય પ્રજાએ ૧૮૫૭થી માંડીને ૧૯૪૭ સુધી સ્વાતંત્ર સંગ્રામના જે આંદોલનનો કર્યો તેની ભૂમિકામાં ગાંધી સરદાર પ્રેરિત સત્યાગ્રહ રહેલ છે. ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારત આવી ભારતની આઝાદી માટે રાષ્ટ્રીય આંદોલનો ચલાવે છે તેમાંનું એક આંદોલન એટલે બારડોલી સત્યાગ્રહ.

ભારત રાષ્ટ્રમાં બારડોલી સત્યાગ્રહે માત્ર ભારત નહીં પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સામે આઝાદી માટે ઝંખતા અનેક દેશોએ પ્રેરણા લઈ આઝાદ થવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. વિશ્વના અનેક અખબારો, રેડિયોસ્ટેશન, અન્ય દેશોની સંસદમાં પણ બારડોલી સત્યાગ્રહથી જાહેર થયેલ અંગ્રેજ શાસનની કુરતા અને અન્યાયની સામે સહકારભર્યું વલણ દાખવી ભારતની પડખે રહેવા કમર કસી હતી.

ઈ.૧૯૨૫માં દક્ષિણ ગુજરાતમાં ખાસ કરીને બારડોલી તાલુકામાં ભારે વરસાદ થવાથી ચોમાસામાં ત્રણેક વખત પાણીના પૂર આવ્યા અને ખેતરો ધોવાઈ ગયા. ઊભા મોલ તાણાયા અને પશુઓ પણ ડૂબ્યા. સમય જતા રોગચાળો અને લીલ દુકાળથી ભૂખમરો પણ માથે આવ્યો. આમ બેવડા દોરથી ૧૩૭ ગામનો અને ૨૨૫ ચોરસ માઈલનો ગુજરાતનો સુખી તાલુકો બારડોલી એક જ વર્ષમાં નિરાધાર બની ગયો. આ કપરાં કાળમાં અંગ્રેજ શાસનની મદદને બદલે ઊલટાનો મહેસૂલનો માર પડ્યો. એ વખતે મુંબઈ ઈલાકામાં ગુજરાતમાં દર ૩૦ વર્ષે મહેસૂલની ચકાસણી થતી. છેલ્લી ચકાસણી ૧૮૯૬માં થઈ હતી અને જેમાં આ ૨૩ ગામમાં ધીરિંધીર મહેસૂલ કર ૨૨ ટકા સુધી પહોંચી ગયો હતો.

પણ સુરત જિલ્લાના એમ. એસ. જયકર નામના નવાસવા સનદી અધિકારીએ ૧૯૨૬માં ૨૪ ટકાનો વધારો કરીને સરકારની મહેસૂલી આવક ૪૬ ટકા એટલે કે જે પાક થાય તેની અડધોઅડધ કરી નાખી અને ૨૩ ગામને મહેસૂલના ૪૬ ટકાના ઉપલા વર્ગમાં ચડાવવામાં આવ્યા. પરિણામે બારડોલી તાલુકાનું સરેરાશ મહેસૂલ ત્રીસ ટકા વધી ગયું. સુરતના કલેક્ટર જયકરની મહેસૂલ વધારાની આ ભલામણને મુંબઈ ઈલાકાના મહેસૂલ કમિશ્નર એન્ડરસને મંજૂર રાખી, જે મહેસૂલ વધારવાના મતના હતા. એન્ડરસને ઘણા જાણકાર હિંદી તથા અંગ્રેજ અફસરોએ કહ્યું કે આ મહેસૂલ વાજબી નથી. તેમ છતાં એન્ડરસન માન્યા નહીં અને મહેસૂલ વધારો પ્રજા ઉપર ઝીંક્યો. હવે એક બાજુથી કુદરતનો માર અને બીજી બાજુથી શાસનનો મહેસૂલનો ત્રાસ! કેમ કરીને બે છેડા ભેગા કરવાં?

ભારતમાં તથા બારડોલીના મહેસૂલને બેવડાવવાના અન્યાય પાછળ રહેલી ઐતિહાસિક ભૂમિકા અને અંગ્રેજ વિદ્વાનો તથા અધિકારીઓના મહેસૂલ બાબતે મત જાણવા જરૂરી છે.

ઈ. ૧૮૪૧ : અંગ્રેજ સમાજશાસ્ત્રી ફ્રેઝર ટાઈલર કહે છે કે મહેસૂલ આકારણી એ ખેડૂતના કલ્યાણનો વિષય છે.

ઈ. ૧૮૫૭ : ભારતના પ્રથમ વાઈસરોય તથા ઉદારવાદી અભિગમ ધરાવતા લોર્ડ કેનીંગ કહે છે કે સમગ્ર ભારતીય પ્રદેશમાંથી મહેસૂલની કાયમી જમાબંધી કરવી જોઈએ.

૧૮૬૪ : મુંબઈ પ્રાંતના ગર્વનર બાર્ટલ ફ્રેયર કહે છે કે સરકાર પોતાની તિજોરીનો જ વિચાર કરે છે પણ લોકોના કલ્યાણ માટે કશું વિચારતી નથી. મહેસૂલ માટે તિજોરી નહીં પણ લોકકલ્યાણ મહત્વનું છે

૧૮૫૩ : અંગ્રેજ લશ્કરી અધિકારી લેફ્ટનન્ટ કર્નલ બ્રિન્ગઝ કહે છે કે જમીનનો ખરો માલિક તેનો ભોગવટો કરનાર ખેડૂત છે, સરકાર નથી. સરકાર જમીનને નાણાં રડવાનું સાધન ગણે તે અન્યાય છે,

૧૮૫૬ : ભારતમાં અંગ્રેજી ભાષાના પ્રચારક સર ચાર્લ્સ વુડ કહે છે કે મહેસૂલ વખતે ખેડૂતોને સાંભળવામાં આવતા નથી, જે અન્યાય છે.

૧૮૮૨ : બ્રિટિશ સમાજશાસ્ત્રી બાયડન પોવેલ કહે છે કે ભારતના મારા અભ્યાસની ભલામણમાં દર્શાવ્યા મુજબ લેન્ડ સિસ્ટમ અને લેન્ડ મેન્યુઅલ મુજબ મહેસૂલ રાખવું જોઈએ.

૧૯૦૦ : રા. બ. ગણેશ વ્યંકટેશ જોશી કહે છે કે ભારતના કોઈપણ પ્રાંત કરતાં મુંબઈ ઈલાકામાં જમીન મહેસૂલ વધારે છે. જેમાં ગુજરાતના બારડોલીમાં સૌથી વધુ છે.

આ મહેસૂલ વધારા સામે લોકો રાવ ન કરી શકે તે માટે અંગ્રેજ સરકારે 'રેવન્યુ જ્યુરિડિક્શન એક્ટ' પસાર કર્યો તેથી અદાલતમાં પણ દાવો ન થાય અને સરકાર કહે તે જ સાચું છે એમ માનવું પડે. આમ બે ગણું મહેસૂલ ભરવાની ચિંતા સમગ્ર ગુજરાતને થઈ, જે અન્યાયની રજૂઆત માટે નરહરિ પરીખ, મોહનલાલ પંડ્યા અને રવિશંકર વ્યાસ, એ વખતના અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલટીના પ્રમુખ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને મળીને આ મહેસૂલ વધારો પાછો ખેંચવા માટે સવિનય કાનૂનભંગની લડત લડવા અને સત્યાગ્રહની આગેવાની લેવા વિનંતી કરી.

સરદારે આ વાત માટે મુંબઈ ઈલાકાના મહેસૂલ કમિશનર એન્ડરસનને પત્રો તથા રૂબરૂ મળીને ઘણી રજૂઆતો કરી છતાં કમિશનર માન્યા નહીં. મહેસૂલ વધારો પાછો ખેંચવા ગાંધીજી, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ કે જેઓ એ વખતે મુંબઈ ધારાસભાના અધ્યક્ષ હતા, તેઓએ પણ પ્રયત્નો કર્યા પણ એન્ડરસન માન્યા નહીં.

હવે ગુજરાતના વિવિધ મંડળો, સુરત કોંગ્રેસ પ્રમુખ દયાળજી દેસાઈ, સ્વરાજ આશ્રમ વતી ખુશાલભાઈ પટેલ, કલ્યાણજી મહેતા, કેશવજી ગણેશજી, કૂવરજી જે ચાર કક્કા કહેવાતા હતા, તેઓ તથા દરબાર ગોપાળદાસ, રવિશંકર મહારાજ વગેરે સરદારને જાન્યુ. ૧૯૨૮માં અમદાવાદમાં મળ્યા અને સરદારે કહ્યું : ગાંધીજી પાસે જાઓ, ગાંધીજીએ કહ્યું : જો વલ્લભભાઈ આગેવાની લેતા હોય તો ગુજરાતનો જય થાઓ. (૬)

હવે પાણીનો તાગ કાઢ્યા વિના સરદાર ધુબાકો મારે નહીં. કાર્યકરોની ઈચ્છાશક્તિ ચકાસવા ૪ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ના રોજ સરદારે બારડોલી આવીને તાલુકાના એંસી ગામોના ખેડૂતો અને પ્રતિનિધિઓની ઊલટતપાસ કરી બંધબારણે એક પછી એકને પૂછ્યું : ' તમે બધા જાનમાલ, ખેતર, ઊભો પાક, ગાયભેંસ, દરદાગીના ગુમાવવા તૈયાર છો? જેલમાં જવા તૈયાર છો? તમારી જમીન અંગ્રેજો વેંચી મારશે, તમે લૂંટાઈ જશો, પણ સત્યનું જીવન જીવતાં શીખશો, એ માટે તૈયાર છો? '(૭)

આમ સર્વેની ઈચ્છાશક્તિ જાણીને સરદારે મુંબઈ પ્રાંતના ગર્વનર ફેડરિક સાયક્સ (૧૯૨૮થી ૩૩)ને પત્ર લખી જણાવ્યું કે મહેસૂલ વધારો હડાહડ અન્યાય છે અને જો ફેરવિચારણા કરી માફ કરવામાં નહીં આવે તો અમે પરિણામની દરકાર રાખ્યા વિના મહેસૂલ ભરવાના નથી. સરકાર તરફથી ન્યાયને બદલે ૧૫ ફેબ્રુ, ૧૯૨૮ સુધીની છેલ્લી તારીખ સુધીમાં મહેસૂલ ભરવાની નોટીસ જાહેર થઈ અને સરદારે મહેસૂલ ન ભરવાના પ્રતિજ્ઞાપત્રમાં ખેડૂતોની સંમતિના અંગુઠા તથા સહી લેવાનું શરૂ કર્યું. સરદારે બારડોલીની સભામાં કહ્યું : 'ઝંપલાવતાં અગાઉ બે વખત વિચાર કરજો તેવું હજી પણ કહું છું. મારા જેવો લડનાર

તમારો આગેવાન છે તેવું સમજીને રાજી થતાં નહીં. મને અને મારા સાથીદારોને ભૂલી જજો. પણ અન્યાય અને જુલમ સામે વિરોધ કરવો જોઈએ તેવું તમને લાગતું હોય તો જ લડત ઉપાડજો. આમાં નાસીપાસ થયા તો તમે ઘણાં વરસ સુધી ઊઠી શકવાના નથી તેવું જાણજો. પણ જીતશો તો સ્વરાજનો પાયો નાખવામાં તમે મોટું કામ કર્યું ગણાશે. ઠરાવ તમારે મૂકવાનો છે, ટેકો પણ તમારે આપવાનો છે અને મંજૂર પણ તમારે કરવાનો છે. અમારામાંથી કોઈ ઠરાવ પર બોલશે નહીં. તમારી ઈચ્છા અને તૈયારી બતાવવાનો ઠરાવ તમારે કરવાનો છે. (૮)

સરદાર જાણતા હતા કે જો બારડોલીમાં સફળ થઈશું તો હિંદુસ્તાનના સ્વરાજનો પાયો અહીંથી જ નાખાશે. ૧૨ ફેબ્રુ. ૧૯૨૮ના સત્યાગ્રહનો જે ઠરાવ થયો તે આ મુજબ હતો. ‘ બારડોલી તાલુકાના ખાતેદારોની આ પરિષદ ઠરાવ કરે છે કે અમારા તાલુકામાં લેવામાં આવતા મહેસૂલમાં સરકારે જે વધારો લેવાનો જાહેર કર્યો છે તે અયોગ્ય, અન્યાયી અને જુલમી છે એમ અમારું માનવું છે; એટલે જ્યાં સુધી સરકાર ચાલુ મહેસૂલને પૂરેપૂરા મહેસૂલ તરીકે લેવા, અગર તો નિષ્પક્ષ પંચ મારફતે આ આંકણી ફરી તપાસવા તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી સરકારને મહેસૂલ મુદ્દલ ન ભરવું, અને તેમ કરતાં સરકાર જપ્તી, ખાલસા વગેરે જે કંઈ ઉપાયો લે તેથી પડતાં સઘળાં કષ્ટો શાંતિથી સહન કરવાં. જો વધારા વિનાના ચાલુ મહેસૂલને પૂરેપૂરા મહેસૂલ તરીકે લેવા સરકાર કબૂલ થાય તો તેટલું મહેસૂલ ભરી દેવું ’.(૯) તે વખતે સરદારે ફરી ગંભીર થઈ કહ્યું કે આપણી લડત ક્યારે પુરી થાય તે જાણતા નથી પણ દેખતી આંખે ભગવાનને સાક્ષી રાખી અડગ રહીને લડત ઉપાડી લેજો. આ સભામાં સરકાર મહેસૂલ વધારો પાછો ખેંચે અથવા નિષ્પક્ષ પંચ નિમાય નહીં ત્યાં સુધી મહેસૂલ ભરવું નહીં, અને ઠરાવની સભામાંના હિન્દુ, મુસલમાન, પારસીઓએ ઊભા થઈ કબીરનું ભજન ગાયું :

શૂર સંગ્રામ કો દેખ ભાગે નહિ, દેખ ભાગે સોઉ શૂર નાહી..

કામ ઔર કોધ મદ લોભસે ઝુઝના, મંડા ધમસાણ તંહ ખેતમાંહી...

શીલ ઔર શૌચ સંતોષ સાથી ભયે, નામ શમશેર તંહ ખૂબ બાજે,

કહત કબીર કોઉ ઝુઝિ હૈ શૂરમા, કાયરાં ભેઢ તહ તુરત ભાજે- શૂર..

ઉપરાંત કુરાને શરીફમાંથી ઈમામ સાહેબે આયાતો સંભળાવી, રામધૂન થઈ એ ક્ષણેસભામાં ગંભીર શાંતિ છવાઈ ગઈ.

હવે સરદારે સૌને કહ્યું કે પાણીમાં પેઠા પછી તરવા શીખ્યે જ છૂટકો છે , નહીં તો તળિયે જઈશું. સરદારે રોમે રોમની તાકાતથી ઈશ્વરની સાક્ષીએ બારડોલીના ગામડેગામડે સત્યાગ્રહની સભાઓ ગજવી. સરદાર સત્યાગ્રહ, સંયમ, ભારતનો મહિમા તથા ખેડૂત દેશના સાચા માલિક અને રખેવાળ છે એમ સમજાવતા. લોકોને કટાક્ષ કરી ફટકા મારતા, ઉશ્કેરતા અને લોકો સરદારથી ખુશ થતાં. ગાંધીજી કહેતા કે સરદારને એમની વાણી ઉપર ભારે સંયમ છે અને એમની સફળતાનું એક કારણ એ પણ છે : જુઓ :

સરદારે કહ્યું :

* લગ્નગાળો બને એટલો ઝડપથી ઉકેલજો. મજબૂત સરકાર સામે લડવા વરણાગિયાપણું પોષાય નહીં

* બારણાં બંધ રાખીને તાળા મારીને ખેતરે ચાલ્યા જજો. સાંજે ઘેર આવજો.

* સરકાર પાગલ થઈ ગઈ છે. આપણને પગ નીચે છુંદી નાખવા તલપાપડ થઈ રહી છે.

- * ખેડુત પ્રતિજ્ઞા તોડે તો ધરતી પર વરસાદ વરસતો બંધ થાય. કોઈ પ્રતિજ્ઞા તોડશો નહીં.
- * ખેડુત જેવો ભોળો ભગવાનનો ડર રાખનાર માણસ બીજે ક્યાં મળવાનો છે?
- * તમારી ભેંસોને ઘરમાં પુરી દેજો અને એ અંગ્રેજી મેડમ છે, એમ માનીને એની માથે હાથ ફેરવજો.
- * તમે હથોડા છો અને સરકાર તપી ગયેલું ગરમ લોટું છે. ઘા મારવાનો સમય છે.
- * તમારી વહાલી વસ્તુ છીનવી લે તો પણ શાંત રહેજો, અપમાન ગળી જજો.
- * મારા આદિવાસી ભાઈબહેનો, પગ ટેકવવા જગ્યા ન હોય તો તાડ કે નાળીયેરના ઝાડ પર ચડી સૌને ચેતવજો.
- * બહાદુરીથી જેલમાં જજો. આવો અવસર પાછો નહીં આવે. મારી કે છોકરાંઓની ફિક્કર કરતા નહીં. ભગવાન તમને બળ આપે.
- * ખેડુતો જમીન વગર જીવી જશે. માણસને જમીન જોઈએ કેટલી? કબર માટે બે ગજ અને બળવા માટે બે કલાક.
- * તમારામાંથી ઘણાને પોતાની જમીન જપ્ત થવાનો ડર છે તે હું જાણું છું. સરકાર આ જમીનો વિલાયત લઈ જવાની છે ? બહુબહુ તો આ જમીનો સરકારને ચોપડે તેમના નામે ચડાવી દેવામાં આવશે. પણ તમારામાં એકતા હોય તો આ જમીનો ખેડવા આવે તેનો સામનો તમે કરી શકશો. સરકાર પાસે ગામ દીઠ એક મુખી અને એક તલાટી છે પણ આપણી પાસે તો ગામનો દરેક જણ છે '. (૧૦)

પરિણામ એ આવ્યું કે બહેનો સરદારને વિજયતિલક કરી કાળી મજૂરીના પૈસા ફાળામાં આપી નમાલી સરકારને ભાંડતી તથા ખેડુતોએ માટીના હાંડલામાં રાંધવાનું અને શકોરામાં ખાવાનું શરૂ કર્યું. ભેંસો અંગ્રેજો પકડી ગયા એટલે દૂધના અભાવે લોકોએ ચા પીવાની છોડી દીધી.

આ લડતના પ્રારંભે સફળતા દેખાવા લાગી. લડતમાં માત્ર સરદાર જ ભાષણ કરી લડતને આગળ ધપાવતા. સરદારના ભાષણોની પંદર હજાર જેટલી પત્રિકાઓ છપાઈને બારડોલી તથા ગામડેગામડે પહોંચતી. ગાંધીજીના પુત્ર રામદાસ, સ્વામી આનંદ વગેરે સત્યાગ્રહીઓ લડતમાં જોડાયા.

સામે પક્ષે મુંબઈ સરકારના મહેસૂલ મંત્રી સ્મિથે ૧૭ ફેબ્રુ. ૨૮ના પત્રમાં સરદારને બહારના માણસ ગણ્યા. સરદારે જાહેર પત્રમાં સણસણતો જવાબ આપ્યો : ' તા. ૨૧-૨-૨૮ : મને અને મારા સાથીદારોને તમે "બહારના માણસ" ગણતા હો તેવું લાગે છે. તમે ભૂલી જાઓ છો કે જે સરકારનું તમે પ્રતિનિધિત્વ કરી રહ્યા છો તે સરકારમાં "બહારના માણસો"નું વર્ચસ્વ છે. ભારતના અન્ય કોઈ પણ પ્રદેશ જેટલો જ હક્ક મારો બારડોલી પર હોવા છતાં મારે ચોખવટ કરવી જોઈએ કે હું આ વિસ્તારના ત્રાસિત લોકોની વિનંતીને માન આપીને અહીં આવ્યો છું અને બારડોલીના લોકો કોઈ પણ ક્ષણે મારી સેવા લેવાનું છોડી શકે છે. હથિયારને જોરે બહારથી લાદવામાં આવેલા શાસનતંત્રને આટલી સહેલાઈથી પડતું મૂકવાની સગવડ તેમને મળી હોત તો હું રાજી થાત. (૧૧)

બારડોલી સત્યાગ્રહને તોડવા અંગ્રેજ સરકારે અનેક પ્રયત્નો કર્યા. વાણિયાઓને એક રૂપિયો મહેસૂલ ભરવાની લાલચ આપી તો અન્ય ખેડૂતોને કલ્હું કે તમારા ઘરની બારી પાસે મહેસૂલના રૂપિયા મૂકીને સૂઈ જજો અને અમે તમારા નામે જમા કરીશું. તમને સત્યાગ્રહીઓ કહે તો તમારે કહેજો કે અમે ઘરની બારી પાસેથી પૈસા લેતા ભૂલી ગયા. પણ આ લડતમાં સરદારનો

જાદુ બધા ઉપર છવાઈ રહ્યો. સરદાર કહેતા કે હું તમારા ગામમાં અડધી રાતે ફર્યો છું, મને કોઈએ પડકાર્યો નથી. આ ગામોમાં અજાણ્યા માણસને કૂતરું પણ ભસતું નથી કે ભેંસ પણ શિંગડા ભરાવતી નથી. આપણો સત્યાનાશ થાય એ પહેલા જાગી જઈએ. ખેડૂતો બળદ અને ભેંસને એક વીઘા જમીનથી નિભાવે છે. કાળી મજૂરી કરે છે. ધૂળ અને ખેતરમાં રગદોળાય છે, ઘૂંટણભર પાણીમાં ઝેરી સાપવીંછીની બીક રાખ્યા વિના પાક લાગે છે. સરકાર પાગલ થઈને બધું છુંદી નાખવા તલપાપડ થઈ છે. પોતાની જાતને મસ્તાનો હાથી સમજીને અને આપણને નાનકડા મચ્છર સમજીને ચગદી નાખવા ઉતાવળી થઈ છે, ત્યારે હું એમ કહું છું કે આ પાગલ હાથીને જેમ ધૂમવું હોય એમ ધૂમવા દેજો અને પછી લાગ જોઈને એની સૂંઢમાં પેસી જજો. કેમ કે ખેડૂત જેવો પ્રમાણિક, નિર્દોષ અને નિર્વ્યસની, ભોળો, ભગવાનનો ડર રાખનાર અને પરસેવાની કમાઈ ખાનાર માણસ બીજે ક્યાં મળવાનો છે?(૧૨)

સરદારની આ જુસ્સાભરી વાતોથી અંગ્રેજ સરકાર અકળાતી અને ટીકા કરતી. સરકારના મુંબઈ પ્રાંતના મહેસૂલ મંત્રી સ્મિથે બારડોલીના ખેડૂતોને ધમકી આપતા ૧૭ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ના પત્રમાં સરદારને કહ્યું ‘ સરકાર તમારી માગણી અંગે કશી ફેર વિચારણા કરવા તૈયાર નથી. સરકાર જમીન લઈને બીજાને વેચી મારશે તેથી બે વાર વિચાર કરજો. મહેસૂલ વધારનાર કમિશનર એન્ડરસને કહ્યું કે તમે થર્મોપિલી (ઈ.પૂ. ૪૮૦માં પર્શિઆના ઝેકિર્સિસ તથા ગ્રીકના લિયોડેનિઅસ વચ્ચે થર્મોપીલ મેદાનમાં થયેલ યુદ્ધ, જેમાં ઝેકિર્સિસે લિયોડેનિઅસનું માથું કાપીને ભાલામાં ભરાવી યુદ્ધના મેદાનમાં ફેરવ્યું હતું.) કે હલદીઘાટ જીતવા નીકળેલા ખેડૂતો છો, પણ તમે ધ્યાન રાખજો કે ભૂલમાં જો પાણીપતના મેદાનમાં પહોંચી ન જવાય. તેની તકેદારી રાખજો.’

સરદારને આ ટોણો હાડોહાડ લાગ્યો. સરદારની હળાહળ મશ્કરી અને સતત નીચા દેખાડી, આબરું લેવાની જેટલી રીત હોય તે તમામ રીત અજમાવીને સરદારને તથા સત્યાગ્રહને તોડવો એ કારસો અંગ્રેજ સરકાર સતત ઘડતી હતી. અંગ્રેજ અધિકારીઓના તુમાખીભર્યા વલણથી સરદાર વધુ જાગ્યા અને લોકોને કહ્યું : ‘ તમારામાંથી ૧૦૦ મરણિયા મળે તોયે આપણે જીતશું. (યાદ કરો, સ્વામી વિવેકાનંદનું વિધાન) પણ સરદારને ૧૦૦ને બદલે ૧૭૦૦૦ ખાતેદારો જીતે, કાયર શૂરા બને અને મડદામાં પ્રાણ આવે એટલે સ્વરાજ આશ્રમ, બારડોલી ખાતે કાયમ રહેવા આવી ગયા.

સરદારે બારડોલીની લડતની છાવણીઓ ઊભી કરી અને દરેક ગામના વિભાગપતિ નીમ્યા, જેમ કે

૧. વાલોડ - ડો. ચંદુલાલ દેસાઈ
૨. સરભોણ - ડો. સુમંત મહેતા તથા રવિશંકર મહારાજ
૩. બામણી - દરબાર ગોપાળદાસ પટેલ
૪. બારડોલી - ડો. ચંપકલાલ ઘીઆ તથા છબીલદાસ ચિનોઈ
૫. વરાડ- મોહનલાલ પંડ્યા
૬. બાજીપુરા - નર્મદાશંકર પંડ્યા તથા હાદ્યાભાઈ મ. પટેલ
૭. વાંકાનેર - ભાઈલાલભાઈ અમીન
૮. સ્યાદલા - કૂલચંદ બા. શાહ

૯. મોતા - બળવંતરાઈ મહેતા

૧૦. આફવા - રતનજી ભ. પટેલ

૧૧. બાલદા - અંબાલાલ બા. પટેલ

૧૨. બુહારી - નારણ પટેલ

૧૩. શિકેર - કલ્યાણજી વા. પટેલ

તથા આ સત્યાગ્રહના પ્રચાર પ્રસાર તથા પ્રકાશનની સમિતિ નક્કી થઈ . જેમ કે ..

(૧) જુગતરામ દવે (મંત્રી)

(૨) પ્યારેલાલા નાયર

(૩) ચીમનલાલ પ્રા. ભટ્ટ

(૪) ઉત્તમચંદ શાહ

(૫) શંકરદત્ત પા. શાસ્ત્ર

(૬) દોલતરાય દેસાઈ વગેરે કાર્યકરોએ પ્રચારપ્રસાર તથા પ્રકાશન અને ખાનગી સંદેશાઓની જવાબદારી ઉપાડી લીધી.

વઢવાણના સત્યાગ્રહી કૂલચંદ શાહે સત્યાગ્રહના ગીતો લખ્યા અને ગામડેગામડે ગવાયાં

(૧) ડંકો વાગ્યો લડવૈયા શૂરા જાગજો રે..

શૂરા જાગજો રે કાયર ભાગજો રે- ડંકો..

માથું મેલો સાચવવા સાચી ટેકને રે ..

સાચી ટેકને રે સાચી ટેકને રે..

(૨) અમે લીધી પ્રતિજ્ઞા પાળશું રે ..

ભલે કાયાના કટકા થાય..અમે..

(૩) બારડોલીની હાકલ પડી સૌ ઝીલજો ભાઈ ને બેન રે બારડોલી યુદ્ધે રમે છે..

દોલનગારાના નાદ સાથે સત્યાગ્રહના ગીતો તથા જુસ્સાદાર અને હિંમતભર્યા ભાષણોથી ખેડૂતોમાં શુરાતન પ્રગટ્યું. જમીનો અને મિલકતો જપ્ત થવા છતાં ખેડૂતોએ ખમીર જાળવ્યું. દેશભરના લોકોએ બારડોલી દિન ઉજવીને ખેડૂતો પ્રત્યે સહાનુભુતિ દર્શાવી.

આ અરસામાં જ લોકમુખેથી નામ ગાજવા લાગ્યું કે સત્યાગ્રહના ‘સરદાર આવી ગયા’, ‘તમે સરદારને સાંભળ્યા’, ‘સરદારે આજે શી વાત કરી’ આમ અચાનક જ બારડોલીના લોકો દ્વારા વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલને ‘સરદાર’ નામ ઉપનામ તરીકે મળ્યું અને વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ હવે સરદારના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. બારડોલીના ખેડૂતોએ આ ખિતાબ આપ્યો ત્યારે ગાંધીજીએ એક પત્રમાં લખ્યું : ‘મારી અનેક લડત ચલાવવા માટે સરદાર જુગજુગ જીવો, બારડોલીની લડત સુંદર રીતે ચાલી રહી છે’.(૧૩)

સરદારની લડત સામે અંગ્રેજ સરકાર ઢીલી પડવા લાગી અને જે ગામોને ૨૩ ટકાથી ૪૬ ટકાના મહેસૂલમાં મૂક્યા હતા તેને ફરીથી સરકારે ૨૩ ટકામાં મૂક્યાં બાકીનાને ૪૬ ટકા અને મહેસૂલ ભરવાની ધમકી આપવા જિલ્લા કલેક્ટર હાઉસને બારડોલી આવવા નીકળ્યો પણ કોઈએ માનપાન દીધા નહીં. આ લડતને દબાવવા કદાવર ભાડૂતી પઠાણો પોતાની કરડાકીથી ગામમાં ચોરીચોપાટી તથા સત્યાગ્રહીઓ ઉપર હુમલા કરતા હતા, માતાબહેનો સામે બિભત્સ ચાળા કરતા હતા, જખ્ત કરેલી ભેંસો ચારોપાણી વિના મરી જતી હતી, તેની સામે સરદારે લોકો દ્વારા ફરિયાદ કરાવીને સરકારની આબરૂ લીધી. સરકારે ઉત્તરવિભાગના કમિશનર સ્માર્ટને જખ્તી માટે મોકલ્યા તો સરદારે જાહેર કર્યું કે કોઈ પણ અમલદારને બળદ કે ઘોડાગાડી, ટેક્સી ભાડે આપવી નહીં અને એ ગામમાં આવે તો ઢોલ વગાડવો. રવિશંકર મહારાજે સવિનય અસહકારની વાત લોકોને સમજાવી તો તેમને પાંચ માસ અને દસ દિવસની સખત મજૂરી સાથેની પ્રથમ સત્યાગ્રહી તરીકેની જેલ થઈ. સરદાર કડક થઈ પડકાર ફેંક્યો: ‘હજારો બારૈયાઓને સુધારનાર રવિશંકર મહારાજને પકડી લેવાથી મારી પાંખ કપાઈ જશે, તેવું સરકાર માનતી હશે. સરકાર પાંખ કાપી શકે છે. પણ હું ખાતરી આપું છું કે ચોમાસામાં નવું ઘાસ ઊગી નીકળે છે તેમ મને નવીનવી પાંખો ફૂટતી રહેશે’. (૧૪)

સામે પક્ષે સરકાર પણ જમીન, ખોરડા, ભેંસો તથા જાણસીને જખ્ત કરી મૂદલ ભાવે વેચવા લાગી. જેની સામે ગામડેગામડે વિરોધ કરી અઢારેય વરણ ભેગું થઈને ખરીદનારાઓનો વિરોધ કરવા લાગી.

દારુના પીઠા, વાણંદની દુકાનો, વાણિયાઓની પેઢીઓ, આદિવાસીઓના ગુંપડા, વાસણકપડાં વગેરેની લૂટ કરનારી અંગ્રેજ સરકાર સાથે બારડોલી સત્યાગ્રહમાં આબાલ વૃદ્ધોએ લડતને ટેકો આપ્યો.

મુંબઈ ધારાસભામાં ગુજરાતના ચૂંટાયેલ ધારાસભ્યોએ રાજીનામા આપ્યા, જેમાં (૧) દાદુભાઈ દેસાઈ (૨) ભીમભાઈ ર. નાયક (૩) એચ. બી. શિવદાસાણી

(૪) હરિભાઈ ઝ. અમીન (૫) જેઠાલાલ સ્વામીનારાયણ (૬) વામન મુકાદમ (૭) જીવાભાઈ રે. પટેલ

(૮) મોહનનાથ કે. દીક્ષિત (૯) લાલજી નારણજી (૧૦) કે. એફ. નરીમાન (૧૧) નારણદાસ બેચર

(૧૨) બાલુભાઈ ટી. દેસાઈ (૧૩) જયરામ દોલતરામ (૧૪) જીનવાલા

(૧૫) અમૃતલાલ શેઠ તથા (૧૬) કનૈયાલાલ મા. મુનશીએ મુંબઈ ધારાસભામાંથી સરદારની પડખે રહી રાજીનામું આપ્યા.

સરદાર જ્યાં જતાં ત્યાં વિજયતિલક થતાં. એક વખત એવું બન્યું કે પંચોતેર વર્ષના એક વૃદ્ધ પેન્શનરના ઘરને તોડવા પઠાણો ઉમટી પડ્યા. ડોસાના વલુ મેડીએ ઊભાં રહીં માળા કરતાં હતાં, તે વખતે સરદારે કહ્યું : ‘માજી, ગભરાતાં નથી ને? માજીએ જવાબ વાળ્યો, અમારું રક્ષણ કરવા તમે બેઠા હો પછી અમારે ગભરાવાનું શું હોય? વલ્લભભાઈએ ભૂલ સુધારી કહ્યું, રક્ષણ કરવાવાળો હું નહીં પણ રામ છે. માજીએ કબૂલ કર્યું : હાસ્તો રામજી દયાળુ છે. વલ્લભભાઈના સાથીએ પૂછ્યું કે ઘરને આંગણે પઠાણ અને પોલીસો બેઠા છે, તે ગમે છે ખરું? માજીએ જવાબ આપ્યો, પણ આ બધા ન હોત તો સરદાર મારે આંગણે ક્યાંથી આવ્યા હોત’. (૧૫)

મે ૧૯૨૮ના ઉનાળાના તાપમાં ફરતા સત્યાગ્રહીઓને કમિશનર સ્માર્ટ 'તાગડધિન્ના કરનારા ચળવળિયાના ધાડા' કહ્યા. જે બાબતે વિદ્વલભાઈ પટેલે મુંબઈથી લોકજાગો મોકલ્યો. હવે સમગ્ર ભારત અને પરદેશથી આ લડત માટે ફંડકાળો આવવાથી લડત પ્રબળ બની. સરકારે જમીન વેચાઈ ગઈ છે તેવી ધમકીઓ આપી તો સરદારે કહ્યું : '

ખેડૂતો જમીન વગર પણ જીવી જશે માણસને જમીન જોઈએ કેટલી ! કબર માટે બે ગજ જોઈએ. હિન્દુઓને તો આટલી જગ્યા બે કલાક માટે જોઈએ અને પછી આ જગ્યા બીજા પણ વાપરી શકે છે. આ ખેતરો ખરીદનાર પારસીઓએ સમજવું જોઈએ કે જમીનમાં એક યાશ પાડતા અગાઉ તેમણે પારસી ભાઈબહેનોનાં શરીર ગોળીથી ચારણી જેવા કરવા પડશે અને તેમનાં હાડકાનું ખાતર પૂરવું પડશે. કોઈ હિન્દુ કે મુસલમાનને આવી ખરીદી કરી હોય તો તેમણે પણ આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ' (૧૬)

સરદારની લડતમાં તાકાત વધવાથી અંગ્રેજ સરકાર ગમે તે સમયે સરદારની ધરપકડ કરે તેવું વાતાવરણ હતું. જે સાંભળીને મોતીલાલ નહેરુએ ગાંધીજીને સરદારની મશ્કરીમાં લખ્યું કે વલ્લભભાઈની ધરપકડ ન થાય તે માટે વિમો ઉતરાવવો હોય તો કેટલું પ્રિમિયમ ભરવું પડે ! આ ટોણો સરદાર તથા ગાંધીજીએ ખમી ખાધો અને બમાણા જોરથી કામે લાગી ગયા.

ઈ.૧૯૨૨ની આસપાસ ગાંધીજી તથા સરદારે આ વિસ્તારમાં ગામેગામ ગ્રામોત્થાન તથા લોકજાગૃતિ માટે સ્વરાજ આશ્રમ શરૂ કરેલા. બારડોલીમાં પણ આવો જ એક આશ્રમ હતો, લડતમાં સરદારે કહ્યું કે હવે હું આશ્રમના કોઈ એક નાના ઓરડામાં જ રહીશ અને અહીંથી જ લડત લડીશ. આમ સરદાર બારડોલીમાં અને તાલુકાના અનેક ગામડાઓમાં સવારસાંજ દોડવા લાગ્યા. ગાંધીજીની અપીલથી દેશમાંથી સત્યાગ્રહ ફંડમાં બે લાખ રૂપિયા, મુંબઈથી સરદારના સન્માનમાં ચોવીસ હજાર રૂપિયાની થેલી અને મુંબઈના યુવાનોએ ચાર મોટરગાડી વાહન તરીકે વાપરવા આપી. ગુજરાતના આશ્રમો તથા શાળાઓના છાત્રાલયમાં ભણતા વિદ્યાર્થી ઓએ શાકભાજી ખાવાનું બંધ કરી રકમ બચાવી ફાળો એકત્ર કર્યો.

બારડોલી તાલુકાના ૮૦ મુખીઓએ અને ૧૧ તલાટીઓએ જૂનની શરૂઆતમાં જ રાજીનામાં આપ્યા ત્યારે સરકારને થયું કે સરદારનો હાથ હવે ચડિયાતો છે. અખબારોના ખબરપત્રીઓએ બારડોલીમાં ૧૯૧૭માં બોલ્શેવિક રાજની સ્થાપના કરનાર રશિયન ક્રાંતિકાર લેનિન તરીકે સરદારની ઓળખાણ આપી અને અંગ્રેજો ગભરાયા.

સરદારે કહ્યું ' કેરીનું ફળ ક્વખતે તોડશો તો ખાટું લાગશે, દાંત અંબાઈ જશે પણ તેને પાકવા દઈશું તો આપોઆપ તૂટી પડશે અને અમૃત સમું લાગશે. હજી સમાધાનીનો વખત આવ્યો નથી. સમાધાનની ક્યારે થાય? જ્યારે સરકારની મનોદશા બદલાય, જ્યારે તેનો હૃદયપલટો થાય ત્યારે સમાધાન થાય. ત્યારે આપણને લાગે કે કેરીમાં કંઈક મીઠાશ હશે. હજી તો સરકાર વેરઝેરથી તળેઉપર થઈ રહી છે ' (૧૭)

અંતે મુંબઈ ગર્વનર સર વેસ્લી વિલ્સન ભારતના વાઈસરોય ઈરવીનને મળીને ૧૮ જુલાઈ ૧૯૨૮ના રોજ બારડોલીમાં સરદારને મળવા - વાટાઘાટો કરવા સામા આવ્યા. આ મુલાકાતમાં સરદારે પોતાની સાથે અબ્બાસ તૈયબજી, કલ્યાણજી મહેતા, શારદાબેન મહેતા, ભક્તિબા દેસાઈ, અને મીહુંબહેન પીટીટ એમ ત્રણ બહેનો અને બે ભાઈઓ થઈને છ વ્યક્તિઓ વાતચીત કરવા માટે ગર્વનર લેસ્લી વિલ્સનને મળ્યા. વિલ્સને કહ્યું કે આ કમનસીબ સ્થિતિનો અંત લાવવા વાઈસરોય ઈરવીન પણ આપને મળવા આતુર છે. એક વાત એ પણ છે કે મહામહિમ સમ્રાટના સામ્રાજ્યના કોઈપણ વિસ્તારમાં નામદારના હુકમની અવગણના

સફળતાપૂર્વક કરી શકાય નહીં પણ તે જોવા માટે સરકાર કટિબદ્ધ છે અને મહેસૂલને આકારણી વ્યાજબી છે કે ગેરવ્યાજબી? તેની ચર્ચા કરવા પણ સરકાર તૈયાર છે. આમ મહેસૂલના સમાધાનની ભૂમિકા વાઈસરોય ઈસ્વીન તથા સમ્રાટ તરફથી સરદારને બારડોલીમાં મળી. વિજયની આ પહેલ માટે ગાંધીજીએ ૨ ઓગસ્ટ ૧૯૨૮ના બારડોલીમાં પ્રચંડ સભાને કહ્યું: ‘વલ્લભભાઈએ આખા હિન્દુસ્તાનમાં તમારું નામ રોશન કર્યું છે. સરદારના હુકમો સિવાય મારાથી ભાષણ કરી શકાય નહીં. હું વલ્લભભાઈનો મોટો ભાઈ છું તે મારે કબુલ કરવું જોઈએ પણ જાહેર જીવનમાં તો જેના હાથ નીચે કામ કરતા હોઈએ તેના બાપ અને મોટાભાઈએ પણ તેની આમન્યા પાળવી પડે’.(૧૮)

અંતે મુંબઈ સરકારના નાણામંત્રી યુનિલાલ મહેતા અને સરદાર વચ્ચે ૬ ઓગસ્ટ ૧૯૨૮ના રોજ લાંબી વાતચીત થઈ. જેમાં સમાધાનની શરતો નક્કી થઈ. જે સમાધાનમાં ગાંધીજી, સ્વામી આનંદ, મુનશી તથા જવાબદાર સત્યાગ્રહીઓની સંમતિ લેવામાં આવી. તમામ કેદીઓને છોડી મૂકવા, ગામના પટેલો, તલાટીઓ, મુખીઓ અને જેમને પણ સરકારે હાંકી કાઢ્યા છે તેમને સૌને નોકરીમાં પાછા લેવા. જેમની જમીન જપ્ત કરી છે તેમને પાછી આપવી. મહેસૂલની ટકાવારી યથાવત રાખવી અને અસરગ્રસ્ત ખેડૂતોનું મહેસૂલ માફ કરવું. વેરો વધારવાની દરખાસ્ત મૂકનાર એન્ડરસનની બદલી થઈ અને એનો વિરોધ કરનાર મેક્સવેલને ફરી ખેડાના કલેક્ટર તરીકે મૂકવામાં આવ્યા. મુંબઈ ગવર્નર લેસ્લી વિલ્સને કબૂલ કર્યું કે સરકાર સત્યાગ્રહીઓની માંગણી વાજબી ગણે છે અને તમામ શરતો સ્વીકારી સત્યાગ્રહને પુર્ણ કરવા વિનંતી કરે છે.

સત્યાગ્રહના ત્રણેક માસ પછી તપાસ સમિતિના સભ્ય બ્રુમફીલ્ડ અને મેક્સવેલ નામના મહેસૂલ આંકનારા અફસરોએ સરદારને સાચા ઠરાવ્યા. છ મહિના સુધી દસ્તાવેજો, ખેડૂતો અને અધિકારીઓની તપાસ કરીને તેમણે સરકારી ગણતરીમાં રહેલી ભૂલ પકડી પાડી અને બાવીસ ટકા નહીં પણ માત્ર સાત ટકા મહેસૂલ વધારો વાજબી ગણાય તેવું ઠરાવ્યું.

બારડોલી સત્યાગ્રહના આ વિજયથી એપ્રિલ ૧૯૨૮ના વલ્લભભાઈ જુનમાં સરદાર વલ્લભભાઈ બન્યા અને ઓગસ્ટ ૧૯૨૮માં વિજય સેનાપતિ બન્યા. સરદારે અને તેમના સત્યાગ્રહીઓએ ખેડૂતોએ આ લડતમાં સહેજેય નમતું ન મૂક્યું અને અહિંસાથી છએક મહિના લડત ચલાવી. બારડોલી સત્યાગ્રહમાં એક પણ માણસનો જીવ ન ગયો અને સત્યનું પાલન કર્યું. રાજગોપાલાચારી, સુભાષચંદ્ર બોઝ સરોજની નાયડુ, ટિળક મહારાજ અને ગાંધીજી સહિત ભારતમાંથી સરદાર ઉપર અભિનંદનના તાર અને માનપત્રો અપાયા.

બારડોલી અમદાવાદ સુરત મુંબઈ વગેરે શહેરોમાં વિજયના ઉત્સવો થયા. આ ઉત્સવમાં સરદાર પાસેથી વાતો સાંભળવા મળી કે,

(૧) સરદારે પોતાનામાં વિશિષ્ટ તાકાત છે એ વાતનો અસ્વીકાર કરી કહ્યું કે હું ભારતના ગામડાંમાં વસતા તમારા જેવો જ ભારતીય ખેડૂત છું.

(૨) સરદારે પોતાની સફળતાનો યશ સત્યાગ્રહીઓને, બાળકો, માતાઓ બહેનોને આપ્યો.

(૩) પોતે અહિંસાના પૂજારી છે એ વાતનો અસ્વીકાર કર્યો અને કહ્યું કે હું દેશની રક્ષા માટે હથિયાર લેવા પણ તૈયાર છું.

(૪) તેઓ મહાત્મા ગાંધી ઉપર સંપૂર્ણપણે આધાર રાખે છે. એ વાતનો વિવેકથી અસ્વીકાર કરીને કહ્યું કે હું મારી રીતે સ્વતંત્ર વિચારથી દેશસેવા કરવા આગળ આવવા પ્રયત્ન કરીશ.

ભારડોલીને કારણે તમે મને જે માન આપી રહ્યા છો તે માટે હું લાયક નથી. ભારતના ખેડૂત રૂપી દરદીને સંજીવની ઔષધ પાવા માટેનું હું તો માત્ર એક સાધન છું. માન આપવું હોય તો આ ઔષધ આપનારને મળવું જોઈએ. થોડું માન દરદીને પણ આપવું પડશે. દરદીએ સંયમ પાળ્યો ન હોત તો આ દવા કારગત નીવડી ન હોત. આ ઉપરાંત કોઈને જશ આપવો હોય તો મારા સાથીઓને મળવો જોઈએ. તેમણે મારામાં પૂરો વિશ્વાસ મૂક્યો અને અદ્ભુત શિસ્તનું પાલન કર્યું. અમદાવાદના નાગરિકોએ મને ગાંધીજીના પટ્ટશિષ્ય હોવાનું કહ્યું છે. હું આવા વર્ણનને લાયક હોત, તો મને ઘણું ગમ્યું હોત. પણ હું આ પદવીને લાયક નથી તેની મને પૂરેપૂરી સમજ છે. મહાભારતમાં દ્રોણાચાર્યના ભીલ શિષ્યની વાત તો તમે બધાએ સાંભળી હશે. ગુરુ દ્રોણાચાર્ય પાસેથી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાનું તેના નસીબમાં ન હતું. મારી બાબતમાં તો તમે મને જેનો શિષ્ય કહ્યો, છે તે ગુરુ પાસે શીખવાની તક મને મળી છે. તેના પટ્ટશિષ્ય થવાની વાત તો વેગળી રહી, પણ તેમના અનેક શિષ્યોની હરોળમાં બેસવાની મારી લાયકાત પણ મને દેખાતી નથી. મારામાં આવી યોગ્યતા હોત તો ભવિષ્યમાં જે સિદ્ધિ મેળવવાની શુભેચ્છા તમે મને આપી છે તે સિદ્ધિ મને આજે જ મળી ગઈ હોત. ગાંધીજીના આજે અનેક એવા શિષ્યો છે કે જે તેમને કદી મળ્યા નથી પણ તેમનો ઉપદેશ આ શિષ્યોએ પચાવી લીધો છે. આજે તો અહિંસામાં થોડીઘણી શ્રદ્ધા રાખનાર પણ બહુમાન પામે છે.

ગાંધીજી જશે પછી શું થશે? તેવું લોકો ક્યારેક પૂછે છે. મને આ બાબતમાં કશો ડર નથી. ગાંધીજીની પાસે આપવા જેવું હતું તે બધું તેમણે આપી દીધું છે. હવે તો આપણે આપણી ફરજ બજાવવાની રહી છે. (૧૯)

આ સત્યાગ્રહથી ભારતમાં અંગ્રેજ સરકાર દ્વારા જ્યાં પણ મહેસૂલપ્રથા હતી તેને પુનઃ વિચાર કરવાની અને દેશના ગરીબ ખેડૂત સામે જોઈને ન્યાય કરવાની ફરજ પડી. ભારતના રાષ્ટ્રીય નેતાઓમાં લાલા લજપતરાય, સરોજિની દેવી, રાજગોપાલાચારી, મોતીલાલ નહેરુ, કનૈયાલાલ મુનશી, વિઠ્ઠલભાઈ વગેરે અનેક આગેવાનોએ અને રાષ્ટ્રીય લડતમાં ઝડપી અનેક સંસ્થાઓએ સરદારને અભિનંદિત કર્યા. ભારતના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં ખેડા સત્યાગ્રહથી ગાંધી-સરદારની જોડીની જેમ ગુજરાતને ઓળખ થઈ તેમ ભારડોલીના સત્યાગ્રહથી સમગ્ર ભારતમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની રાષ્ટ્રીય નેતા તરીકેની ઓળખ થઈ અને સરદાર ભારત માતાને વીર સપૂત વીર તરીકે સમર્પિત થયા.

: સંદર્ભ સૂચિ :

- (૧) ગાંધીજી, દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ, નવજીવન, અમદાવાદ, ૧૯૫૦, પ્ર. આ. પા. ૧૧
- (૨) નરહરિ પરીખ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ભાગ - ૧ નવજીવન, અમદાવાદ, ૧૯૫૦, પ્ર. ૮
- (૩) રાજમોહન ગાંધી, સરદાર પટેલ, અનુવાદક : નગીનદાસ સંઘવી, નવજીવન, અમદાવાદ, ૨૦૦૭, પા. ૫૮
- (૪) કે. એલ. પંજાબી, ધ ઈન્ડોમિટેબલ સરદાર : પ્રસ્તાવના, આચાર્ય કૃપલાણી, પા. ૮, ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ ૧૯૬૨, ઉદ્કૃત : એજન પા. ૫૮
- (૫) રામજીભાઈ મ. પટેલ, હિંદના સરદાર, નવજીવન, અમદાવાદ, પા. ૫૮
- (૬) નરહરિ પરીખ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, નવજીવન, અમદાવાદ, ૧૯૫૦, પા. ૩૧૨

- (૭) દીશ્વરલાલ દેસાઈ, બારડોલી સત્યાગ્રહ, સ્વાતંત્ર્ય ઇતિહાસ સમિતિ, સુરત, ૧૯૭૦, પા. ૩૧
- (૮) એજન પા. ૩૨
- (૯) મહાદેવ હ. દેસાઈ, બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ, નવજીવન, અમદાવાદ, સંવત ૧૯૮૫, પા. ૪૩
- (૧૦) એજન પા. ૪૦
- (૧૧) એજન પા. ૧૬૦
- (૧૨) રાજમોહન ગાંધી, સરદાર પટેલ, અનુવાદક : નગીનદાસ સંઘવી, નવજીવન, અમદાવાદ, ૨૦૦૭, પા. ૧૫૬
- (૧૩) મહાત્મા ગાંધી, સરદાર પટેલને પત્રો, ઉદ્ધત રાજમોહન ગાંધી, સરદાર પટેલ, નવજીવન, અમદાવાદ, ૧૯૮૪, પ્ર. આ. પા. ૧૫૮
- (૧૪) હિંમત મહેતા, સરદાર પટેલ, પ્રવીણ, રાજકોટ, ૨૦૧૭, પ્ર. આ. પા. ૧૩૩
- (૧૫) દીશ્વરલાલ દેસાઈ, બારડોલી સત્યાગ્રહ, સ્વાતંત્ર્ય ઇતિહાસ સમિતિ, સુરત ૧૯૭૦, પા. ૧૦૮
- (૧૬) એજન પા. ૧૮૪
- (૧૭) મહાદેવ હ. દેસાઈ, બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ, નવજીવન, અમદાવાદ, સંવત ૧૯૮૫, પા. ૨૧૬
- (૧૮) દીશ્વરલાલ દેસાઈ, બારડોલી સત્યાગ્રહ, સ્વાતંત્ર્ય ઇતિહાસ સમિતિ, સુરત, ૧૯૭૦, પા. ૧૧૭
- (૧૯) નરહરિ પરીખ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ નવજીવન, અમદાવાદ, ૧૯૫૦, પ્ર. આ. પા. ૩૭૩-૭૫

સ્વતંત્રતા પછીના ભારતમાં આર્થિક અને વહીવટી વિકાસમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ની ભૂમિકા

DR. B. S. DAVE

ASSISTANT PROFESSOR, DEPARTMENT OF ECONOMICS, BOSAMIA COLLEGE - JETPUR

સારાંશ (Abstract)

1947માં ભારતને સ્વતંત્રતા મળ્યા બાદ દેશે રાજકીય વિખંડન, સામ્પ્રદાયિક હિંસા, શરણાર્થી સમસ્યા અને આર્થિક અસ્થિરતા જેવા ગંભીર પડકારોનો સામનો કર્યો. આવા સંજોગોમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ એ દેશના રાજકીય એકીકરણ અને મજબૂત વહીવટી માળખાની સ્થાપનામાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવી. તેમના નેતૃત્વે રાષ્ટ્રીય એકતા, કાયદો-સુવ્યવસ્થા અને કેન્દ્રીય સત્તાને મજબૂત બનાવી, જે ભારતના આર્થિક વિકાસ માટે આધારશિલા સાબિત થયું. આ સંશોધનપત્રમાં સ્વતંત્રતા પછીના સમયમાં પટેલના વહીવટી અને આર્થિક યોગદાનનું વિશ્લેષણાત્મક અધ્યયન કરવામાં આવ્યું છે.

મુખ્ય શબ્દો: રાષ્ટ્રીય એકીકરણ, વહીવટી માળખું, દેશી રાજ્ય, શરણાર્થી પુનર્વસન, સંઘીય વ્યવસ્થા, આર્થિક સ્થિરતા

1. પરિચય (Introduction)

ભારતની સ્વતંત્રતા માત્ર બ્રિટિશ શાસનથી મુક્તિ ન હતી; તે સાથે દેશે એક નવી રાજકીય અને આર્થિક વ્યવસ્થા ઊભી કરવાની જવાબદારી સ્વીકારી. વિભાજન પછી દેશ સામ્પ્રદાયિક અશાંતિ અને લાખો શરણાર્થીઓની સમસ્યાથી ઘેરાયો હતો. 562 દેશી રાજ્યોનું ભવિષ્ય અનિશ્ચિત હતું. આવી સ્થિતિમાં ભારતના પ્રથમ ઉપપ્રધાન અને ગૃહમંત્રી તરીકે પટેલે દૃઢ નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું. તેમના રાજકીય અને વહીવટી નિર્ણયો ભારતના સ્થિર અને સંકલિત વિકાસ માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ સાબિત થયા.

2. દેશી રાજ્યોનું એકીકરણ: આર્થિક વિકાસનો પાયો

સ્વતંત્રતા સમયે ભારત અનેક દેશી રાજ્યોમાં વિભાજિત હતું. જો આ રાજ્યો સ્વતંત્ર રહેતા અથવા અલગ-અલગ રાજકીય એકમો બની જતા, તો ભારતનું આર્થિક એકીકરણ મુશ્કેલ બનત. પટેલે વી.પી. મેનન ની મદદથી દેશી રાજ્યોને “Instrument of Accession” પર હસ્તાક્ષર કરવા સમજાવ્યા.

ખાસ કરીને:

- જૂનાગઢ નું જનમત દ્વારા ભારત સાથે વિલય
- હૈદરાબાદ પર 1948માં “ઓપરેશન પોલો”
- કાશ્મીર નું ભારત સાથે વિલય

આ એકીકરણથી સમગ્ર દેશમાં એક જ રાજકીય અને આર્થિક માળખું સ્થાપિત થયું. આંતરિક સીમાઓ અને શુલ્ક અવરોધો દૂર થયા, જે રાષ્ટ્રીય બજારના વિકાસ માટે અનુકૂળ બન્યું. ઉદ્યોગો અને વેપાર માટે એક સંકલિત માળખું મળ્યું. આથી, રાજકીય એકતા આર્થિક પ્રગતિ માટેનો પાયો બની.

3. સર્વભારતીય સેવાઓની સ્થાપના: વહીવટી મજબૂતી

પટેલે મજબૂત વહીવટી તંત્ર વિના દેશના વિકાસને અશક્ય માન્યો. તેમણે બ્રિટિશ કાળની નાગરિક સેવાઓને નવા સ્વરૂપમાં ગોઠવી:

- Indian Administrative Service (IAS)
- Indian Police Service (IPS)

તેમણે આ સેવાઓને “સ્ટીલ ફ્રેમ ઇન્ડિયા” ગણાવી. તેમનો મત હતો કે રાજકીય નેતૃત્વ બદલાઈ શકે, પરંતુ વહીવટી તંત્ર મજબૂત હોવું જોઈએ.

આ સેવાઓના કારણે:

- ❖ નીતિઓનો સમાન અમલ સમગ્ર દેશમાં શક્ય બન્યો.
- ❖ કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવાઈ.
- ❖ વિકાસ યોજનાઓ અમલમાં આવી.

આ રીતે પટેલે દેશને વહીવટી દૃષ્ટિએ એક મજબૂત આધાર આપ્યો.

4. શરણાર્થી પુનર્વસન અને સામાજિક સ્થિરતા

વિભાજન પછી લાખો લોકો પાકિસ્તાનમાંથી ભારત આવ્યા. આ માનવસંકટને સંભાળવું એક વિશાળ પડકાર હતો. પટેલે શરણાર્થીઓ માટે કેમ્પ, રહેઠાણ, રોજગાર અને જમીન વિતરણની વ્યવસ્થા સુનિશ્ચિત કરી.

આ પગલાંઓથી:

- ❖ સામાજિક અશાંતિ ઘટી.
- ❖ નવો શ્રમબળ કૃષિ અને ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે જોડાયો.
- ❖ ઉત્તર ભારતના શહેરોમાં વેપાર અને ઉદ્યોગ ફરી ગતિમાન બન્યા.

આથી, પુનર્વસન માત્ર માનવતાવાદી પ્રયાસ ન હતો, પરંતુ આર્થિક પુનર્જીવન માટે પણ મહત્વપૂર્ણ હતો.

5. કાયદો અને સુવ્યવસ્થા: વિકાસ માટે આવશ્યક પરિસ્થિતિ

સ્વતંત્રતા પછી સામ્પ્રદાયિક હિંસા અને રાજકીય અસ્થિરતા વ્યાપક હતી. પટેલે કડક પગલાં લઈને શાંતિ સ્થાપિત કરી. ગૃહમંત્રી તરીકે તેમણે આંતરિક સુરક્ષા મજબૂત કરી.

સ્થિરતા વિના:

- રોકાણ શક્ય ન હોત
- ઉદ્યોગ વિકાસ થતો ન
- કૃષિ ઉત્પાદન સ્થિર રહી શક્યું ન હોત

આથી કાયદો-સુવ્યવસ્થા આર્થિક વિકાસ માટે પૂર્વશરત હતી, જેને પટેલે સુનિશ્ચિત કરી.

6. બંધારણ રચનામાં યોગદાન

પટેલ બંધારણ સભાના અગત્યના નેતા હતા. તેમણે પ્રાંતિય બંધારણ અને લઘુમતી અધિકાર સમિતિઓનું અધ્યક્ષપદ સંભાળ્યું. મજબૂત કેન્દ્રીય શાસનની તેમની વિચારધારા ભારતના સંઘીય માળખામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

મજબૂત કેન્દ્રથી:

- રાષ્ટ્રીય સ્તરે આર્થિક આયોજન સરળ બન્યું.
- નીતિઓનો સમાન અમલ થયો.
- રાજ્યો વચ્ચે સહકાર વધ્યો.

આ સંઘીય વ્યવસ્થા ભારતના આર્થિક વિકાસ માટે અનુકૂળ સાબિત થઈ.

7. કૃષિ અને ગ્રામ વિકાસ પ્રત્યે દૃષ્ટિકોણ

પટેલ ખેડૂત હિતોના પ્રખર સમર્થક હતા. બારડોલી સત્યાગ્રહ દરમિયાન તેમના નેતૃત્વે ખેડૂત આંદોલનને નવી દિશા આપી.

સ્વતંત્રતા પછી:

- જમીન સુધારણા વિચારધારા પ્રોત્સાહિત થઈ.
- સહકારી આંદોલનને ટેકો મળ્યો.
- ગ્રામ વિકાસને રાષ્ટ્રીય પ્રગતિનો આધાર માનવામાં આવ્યો.

કૃષિ આધારિત અર્થતંત્રમાં આ વિચારો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ હતા.

8. નેતૃત્વ અને રાષ્ટ્રીય એકતા

પટેલનું નેતૃત્વ દૃઢ, વ્યવહારુ અને રાષ્ટ્રહિત કેન્દ્રિત હતું. જ્યારે જવાહરલાલ નહેરુ ઔદ્યોગિકીકરણ અને આયોજનબદ્ધ અર્થતંત્ર પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી રહ્યા હતા, ત્યારે પટેલે રાજકીય એકતા અને આંતરિક સુરક્ષાને પ્રાથમિકતા આપી. બંને નેતાઓના પ્રયાસો પરસ્પર પૂરક હતા અને ભારતના સર્વાંગી વિકાસ માટે આવશ્યક હતા.

9. ચર્ચા (Discussion)

પટેલનું યોગદાન સીધું આર્થિક નીતિ બનાવવામાં ન હતું, પરંતુ તેમણે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરી જેમાં આર્થિક આયોજન સફળ થઈ શકે. રાષ્ટ્રીય એકીકરણ, મજબૂત વહીવટી માળખું, શાંતિ અને સ્થિરતા — આ બધું વિકાસ માટે આધારરૂપ છે.

જો દેશી રાજ્યોનું એકીકરણ ન થયું હોત અથવા કાયદો-સુવ્યવસ્થા જાળવાઈ ન હોત, તો ભારત વિખંડિત થઈ શકત. આવી સ્થિતિમાં કોઈપણ આર્થિક નીતિ અમલમાં આવી શકત નહીં.

10. નિષ્કર્ષ (Conclusion)

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ એ સ્વતંત્ર ભારતના રાજકીય અને વહીવટી પુનર્નિર્માણમાં અદ્વિતીય યોગદાન આપ્યું. તેમણે દેશી રાજ્યોનું એકીકરણ કરી રાષ્ટ્રીય એકતા સ્થાપિત કરી, સર્વભારતીય સેવાઓ દ્વારા વહીવટી માળખું મજબૂત બનાવ્યું, શરણાર્થી પુનર્વસનથી સામાજિક સ્થિરતા લાવી અને મજબૂત કેન્દ્રીય શાસન દ્વારા સંઘીય વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરી.

તેમના પ્રયત્નો વિના ભારતનો આર્થિક વિકાસ સંભવ ન હોત. તેથી, પટેલને “લોહપુરુષ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને તેઓ આધુનિક ભારતના રાજકીય અને વહીવટી શિલ્પી ગણાય.